

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

**1917-1924 YILLARI ARASINDA TÜRKİSTAN MİLLİ
DEVLETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Füsün KARA

HAZIRLAYAN
Gülseren DOĞAN

ELAZIĞ-2018

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

**1917-1924 YILLARI ARASINDA TÜRKİSTAN MİLLİ
DEVLETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Füsün KARA

HAZIRLAYAN
Gülseren DOĞAN

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

- 1.
- 2.
- 3.

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/...../.....tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****1917-1924 Yılları Arasında Türkistan Milli Devletleri****Gülseren DOĞAN****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Elazığ-2018; Sayfa: XII+177**

1917-1924 yıllarında Türkistan Coğrafyasında kısa süreli de olsa bağımsız olarak; Buhara, Harezmi (Hive), Hokand ve Alaş-Orda Özerk devletlerinin ortaya çıkış safhaları, hanlıktan devlete geçiş aşamaları, iç ve dış çekişmelerinin kendi devletlerine olan olumlu ve olumsuz etkileri de dikkate şayandır.

1917 Bolşevik İhtilâli öncesi Çar Rusya Devleti ile 1917'den sonraki dönemlerde; Bolşevik Rusya Devleti (SSCB), Çin, İngiltere, Afganistan ve Osmanlı Devleti'nin doğrudan ya da dolaylı olarak bölgede etken olmaya çalıştığı da bir gerçektir. Ayrıca bu saha, Dünyanın en önemli ticari yolları kavşağında olması sebebi ile ekonomi, kültürel ve dini gücü de elinde tutmuş, M.Ö. ve M.S. ki dönemlerde de önemini hiç kaybetmemiştir.

I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında bu saha özellikle; Çar Rusya, Bolşevik Rusya, İngiltere ve Çin Devletleri'nin yayılma sahası alanına dönmüştür. XX. yüzyıl başında ve Bolşevik İhtilâli sonrasında Bolşevik Rusya Devleti'nin (SSCB), bu hanlıkları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanıp, hanlıklara bağımsız milli birer devlet kurma sözü vermesine rağmen ikiyüzlü bir siyaset uyguladığı görülmüştür.

Çalışmada öncelikle Türkistan, Buhara, Harezmi (Hive), Hokand ve Alaş-Orda hanlıkları, emirlikleri ve devletleri ile ilgili derinlemesine bir araştırma yapılmış, kitaplara, makalelere, tezlere ve ilgili web. sayfalarına yansımaları araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Buhara, Harezmi(Hive), Hokand, Alaş-Orda, Basmacı, Korbaşı, Cedit, Kadim, Enver Paşa, Âlim Han, Zeki Velidi Togan, Osman Kocaoğlu, Bolşevik Rusya (SSCB)

ABSTRACT**Master's Thesis****National States Which Established İn Turkestan Between 1917-1924****Gülseren DOĞAN****Fırat University****Institute of Social Sciences****Department of History****Elazığ – 2018; Pages: XII+177**

Buhara, Harezm (Hive), Hokand and Alash-Orda are remarkable independent autonomous states that the emergence phases, the stages of transition from khanate to state, the positive and negative effects of internal and external disputes on their states around Turkestan Geography even for a short time in 1917-1924.

It is also true that the 1917 Bolshevik pre-revolutionary Tsar The Russian state and the period after 1917; Bolshevik Russian State (USSR), China, Britain, Afghanistan and the Ottoman State are trying to act directly or indirectly in the region. In addition, because of the economic, cultural and religious power was held by this region, it was the world's most important intersection of commercial roads during B.C., and also never lost its importance in A.D. periods.

This region, return to the spreading field of Tsar Russia, Bolshevik Russia, United Kingdom, and the Chinese States especially before and after World War I. At the beginning of the twelfth century and after the Bolshevik Revolution, the Bolshevik Russian State (USSR) imposed a hypocritical policy despite the promise of using these khanates in their own interests and establishing independent national states in the khanates.

In this study, an in-depth research was carried out on Turkestan, Buhara, Harezm (Hive), Hokand and Alaq-Orda khans, emirates and states, and their reflection on books, articles, theses and related web pages were researched.

Keywords: Turkestan, Bukhara, Harezmi (Hive), Hokand, Alash-Orda, Basmacı, Korbaş of Cedit, Kadim, Enver Pasha, Ali Khan, Z. V. Togan, Osman Kocaoglu, Bolshevik Russia (USSR)

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BUHARA HALK CUMHURİYETİ VE TARİHİ	10
1.1. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti'nin Oluşum Aşamasında Geçirdiği Tarihi	
Evrimler.....	10
1.1.1. Buhara Adının Anlamı ve Menşei	10
1.1.2. Buhara'nın Coğrafi Konumu	13
1.1.3. Buhara'nın Tarihi Geçmişi ve Buhara'ya Hâkim Olan Devletlerin Tarihi	
Süreçleri.....	15
1.1.4. Buhara'da Hanlıklar Dönemi	19
1.1.4.1. Şeybaniler Hanedanlığı.....	20
1.1.4.2. Astırhanlılar Hanedanlığı.....	21
1.1.4.3. Mangıt Hanedanlığı	22
1.2. Buhara Hanlığından Emirliğe Geçiş Aşaması.....	24
1.2.1. Buhara Hanı Nasrullah Han ve Emiri Muzaffer'in Hokand'ı İşgal Faaliyetleri	
.....	29
1.2.2. Buhara ve Hokand Hanlıkları Arasındaki Siyasi Gerginlik ve Osmanlı	
Devleti'nin Türkistana Etkisi	30
1.2.3. Buhara Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile Olan Siyaseti	31
1.2.4. Rusların Buhara Hanlığını Ele Geçirme Çalışmaları ve Buhara Hanlığı'nın	
Osmanlı Devleti ile Olan Siyaseti	33
1.2.5. Buhara Emiri Âlim Hanın Son Dönemi ve Ailesinin Genel Durumu	38

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİSTAN GENELİ İLE BUHARA BÖLGESİNDE GELİŞEN CEDİTÇİLİK, BASMACILIK FAALİYETLERİ VE KORBAŞLARIN

ÇALIŞMALARI	42
2.1. Türkistan Bölgesi ve Buhara Çevresinde Gelişen Usul-i Cedit Okullarının Ortaya Çıkış Aşaması.....	42
2.1.1. Buharada Gelişen Ceditçilik Fikir Hareketleri ile Usul-i Cedit ve Kadim Okullarının Buhra'ya Etkileri	44
2.1.2. Buharada Basmacı Hareketi	52
2.1.3. Buharada Korbaşların Çalışmaları	56
2.2. Enver Paşa ve Türk Subaylarının Türkistan ve Buharadaki Faaliyetleri	60
2.2.1. İbrahim Lakayın Âlim Han, Enver Paşa ve Rusya Devleti ile Olan İkili Anlaşması	67
2.2.2. Buhara Milli Mücadelsinde Enver Paşanın Etkisi ve Şehadeti	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1917-1924 YILLARI ARASINDA BUHARA HALK CUMHURİYETİNİN KURULUŞU VE TÜRKİYE DEVLETİ İLE OLAN SİYASİ DOSTLUĞU

3.1. Zeki Velidi Togan'ın Rusya Devleti, Enver Paşa ve Türkistan Milli Birliği İle Olan Çalışmaları.....	77
3.1.1. Buhara Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu.....	79
3.1.2. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu.....	84
3.1.2.1. Kurtuluş Savaşında Ankara Hükümetine Yapılan Maddi Yardım	86
3.1.2.2. Kurtuluş Savaşında Özbekler Tekkesinin Önemli Rolü	90
3.1.2.3. Gönderilen Kılıçların ve Kuranı Kerimin Akibeti	91
3.1.2.4. Taksim Anıtının Türkistan İle Olan İlişkisi.....	93

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ALAŞ-ORDA VE HAREZM BÖLGELERİNİN GENEL DURUMLARI İLE 1917- 1924 YILLARI ARASINDA GERÇEKLEŞEN SİYASİ VE SOSYAL YAPIDAKİ DEĞİŞİMLER

4.1. Alaş-Orda Adının Anlamı ve Kökeni	94
4.1.1. Alaş- Ordanın Coğrafi Yapısı.....	95
4.2. Alaş-Orda Hükümet Üyeleri Arasında Ceditçilik Faaliyetleri.....	96

4.2.1. Alaş- Orda Siyasi Partisinin Kuruluşu ve Alaş-Orda Hükümeti ile Devletin Genel Durumu	99
4.3. Hive-Harezmi Kelimesinin Anlamı, Menşei ve Bu Bölgenin Coğrafi Yapısı	106
4.3.1. Hive Hanlığı	110
4.3.2. Hive Hanlığının Osmanlı, Rusya ve İngiltere Devletleri İle Olan Siyaseti ve Dostluk İlişkileri	112
4.4. Hive Bölgesinde Ceditçilik ve Genç Hive Hareketi	117
4.5. Harezmi Halk Cumhuriyeti	118
BEŞİNCİ BÖLÜM	
5. XVIII. VE XX. YÜZYILDA HOAKAND HANLIĞININ GENEL DURUMU	122
5.1. Hokand Kelimesinin Anlamı.....	122
5.1.1. Hokand Bölgesinin Menşei ve Coğrafi Yapısı	123
5.1.2. Hokand Hanlığı	127
5.2. Rusyanın Hokand ve Fergana Bölgesini Ele Geçirme Aşaması	132
5.2.1. Dükçi İşan İsyanı ve Çin Devletinin Hokand'daki Faaliyetleri	135
5.3. Hokand Hanlığının Osmanlı ve İngiltere Devletleri İle Olan Siyasi İlişkileri...	136
5.4. Hokand'da Basmacılık Faaliyetleri.....	138
5.5. Türkistan ve Hokand Milli Muhtariyetinin İlanı İle Hokand Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu.....	141
SONUÇ	147
KAYNAKÇA.....	149
EKLER	160
Ek 1. Orjinallik Raporu	160
Ek 2. Resimler.....	161
ÖZGEÇMİŞ	177

ÖNSÖZ

Türkistan sahası içinde yer alan; Buhara, Harezmi (Hive) ve Hokand hanlıkları ve devletlerinin genel durumları ile Alaş-Orda Hükümeti'nin ve Özerk Devleti'nin tarih sahnesinde ortaya çıkış aşamaları, bu sahanın ipek ve baharat ticaret yolları kavşağının ortasında stratejik bir öneme sahip olması sebebi ile başta Çarlık Rusya ve Bolşevik İhtilalinden sonra kurulan Bolşevik Rusya (SSCB) Devletleri ile Uzakdoğu sömürgelerini elinde tutmak isteyen İngiltere'nin ve bu alanı egemenliği altına almak isteyen Çin Devleti'nin bir yayılma sahası olmuştur. Devletlerin, bu tarihi bölgeyi elinde tutmak için buraya hâkim olan hanlıklar, devletler ve özerk hükümetler üzerinde; siyasi, askeri, dini ve sosyal etkilerini artırdıkları görülmektedir. Bölge ekonomisini elinde tutan, bu sahadaki hâkimiyetini de sağlamlaştırdığı da bir gerçektir.

1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Bolşevik Rusya (SSCB) Devleti bu hanlıklara kısa sürelide olsa bağımsızlık ya da yarı bağımsız özerk devletlerin kurulmasına izin vermişse de bölgeye hâkim olma hayalinden hiç vaz geçmemesidir. Hanlıkların da kendi aralarındaki iç çekişmeleri başta Buhara Emiri, Âlim Han'ın, Hive ve Hokand topraklarını ele geçirme girişimleriyle Bolşevik orduları ile Türkistan'ı bir ateş çemberi alanına dönüştürdüğü muhakkaktır.

XX. yüzyıl başında Türkistan sahası Rus sömürgeciliğinin tehdidi altında kalmışken bu hanlıklar ve devletler tüm İslam âleminin lideri olan başta Osmanlı Halifelerinden ve İngiltere hükümetinden yardım talebinde bulunmuşsa da İngiltere ilgisiz kalmış, Osmanlı devleti ise daha çok eğitim, kültürel, askeri ve dini alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Çünkü bu dönem Anadolu da Kurtuluş Savaşı devam etmektedir.

Türkistan hanlıkları ve devletleri arasında Rus sömürgeciliği devam ederken, Usul-i Cedit ve Kadim okullarının; modern eğitim ve dini eğitim arasındaki çatışmalarının olumsuz etkisi de sürmüştür. Rus sömürgeciliğine karşı, Basmacı Hareketi ortaya çıkmış bu harekete yön veren ve destekleyen başta; Enver Paşa, Osman Hocaoglu, Zeki Velidi Togan... gibi Milli Mücadele kahramanlarının Bolşevik Rus Ordusu üzerinde silahlı ve manevi bir mücadele sürecini başlatmış olmaları da önem arz eder. 1917-1924 yıllarında bağımsızlıklarını elde etmiş olsalar dahi bu hanlıklar zamanla SSCB'nin birer eyaleti durumuna gelip, SSCB federatif devletine bağlanarak

ne yazık ki tarihten silinmişlerdir. Buna karşın kuruldukları bölgenin, şehrin adı ve faaliyetleri hatıralarda ve tarihin tozlu rafları arasında kendine bir yer edinmiştir.

Tez çalışmam esnasında her konuda beni yönlendiren kaynak toplamada ve metot konularında bilgilerini benden esirgemeyen Sayın çok kıymetli hocam Prof. Dr. Füsün KARA'ya ayrıca teşekkür ederim.

ELAZIĞ-2018

Gülseren DOĞAN

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı Geçen Eser
a. g. m.	: Adı Geçen Makale
a. g. t.	: Adı Geçen Tez
a. g. v.	: Adı Geçen Video
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahyat Fakültesi Dergisi
B.	: Baskı
BK.	: Bakanlar Kurulu
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
HSHC.	: Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti
KGB.	: Sovyet Birliği İstihbarat Gizli Servisi
RSFSC.	: Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
S.D.Ü.S.B.E.	: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBD.	: Sosyal Bilimler Dergisi
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜ.	: Süleyman Demirel Üniversitesi
SSC.	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB.	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBM.	: Türkistan Birliği Meclisi
TBMM.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDA.	: Türk Dünyası Araştırmaları
TDV.	: Türk Diyanet Vakfı
TGB.	: Türkistan Gençler Birliği
TİKA.	: Türkiye İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı
TKD.	: Türk Kültür Dergisi
TMB.	: Türkistan Milli Birliği
TTK.	: Türk Tarih Kurumu

USSR.	: Coğrafi Kısaltmalar
Üniv.	: Üniversite
Vb.	: Ve benzeri
Vs.	: Ve saire
Yay.	: Yayın

GİRİŞ

Türkistan Adının Anlamı

İran'ın Zerdüşt dini kitabı olan *Avesta'nın, Yasna 46.12 bölümünde "Tur" olarak geçen bir kavimden sık sık bahsedilir, ayrıca bu kavme "Tura" ismi de verilmiştir. "Yasht, Airya, Sairima, Saini, Tura ve Daha" adındaki topluluklardan da söz edilmektedir. Bu tabirler ise Tevrat'taki kavimlerin genellemesine yakın görünmektedir. Ham, Sam ve Yasef oğulları, Markwart'a göre; "Tura kavmi Herodot'ta geçen Massagetlerle aynı halktır." Avesta'nın bir çok yerinde ve Şeyhname'de Afrasiyab, yarı mitolojik bir kahraman olarak geçmektedir. Firdevsi'nin Şeyhname'si de Avesta'dan etkilenmiştir. Ortaçağ'da kaleme alınan Firdevsi, Şeyhname'sinde İran-Turan mücadelesine yer verir. Bu destana göre; "Feridun dünyayı üç oğluna pay eder. Türklerin atası olan "Tur" veya "Turec" Türkistan'dan, Çin'e kadar olan yerleri payını alır. Afrasiyab, Tur'un torunudur" der. Kaşgarlı Mahmud ise sözlüğünde; "Afrasiyab, Saka hükümdarı, Alp Er Tunga'dır ve Afrasiyab'ın ülkesi, Hazar'dan Çin'e kadar uzanıyordur" demektedir.¹

"Türk" kelimesine Farsça'tan "mekân zarfı" eklenerek oluşturulmuş bir tabir olan "Türkistan" sözü, Hazar Denizi'nden ve İdil yani Volga'dan, Çin Seddi'ne, Altaylar'dan Hindiguş'a kadar uzanan ülkeler anlamında umûmi bir isim olarak "Uluğ Türkistan, Büyük Türkistan" veya "Türkili" karşılığı olarak da kullanılmıştır.²

Kısacası Turların yaşadığı yerin adı olarak ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkışları dikkate alınırsa "Turları" Türkmenlerden ayırmak zordur. Aslında "Turan" ve "Türkistan" kelimeleri de aynıdır. Büyük Türkmen şairi ve düşünürü Mahtumguli'da şiirlerinin birinde; "Önin İran ise arkan Turan'dır" demektedir. Kadim devirlerde Turlar birkaç büyük boya bölünmüştür. Sonra bu gruplar; Hunlar, Sarmat yani Alanlar, Büyük Kuşanlar ve Pers İmparatorluğu... gibi büyük devletlerin temelini

¹ Magcan Cumabay, Türkistan İki Dünya Esigi Goy, Türkistan Er Türktün Beşiği Goy, Çev. Hasan Bahar, Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi, s.241,244.

*Avesta; İran'ın Zerdüşt dini kitabı olup, Turan hakkında bilgiler bulunmaktadır. Avesta'nın M.Ö. VI. y.y. da yazıldığı sanılmaktadır. 12.000 sığır derisi üzerine yazıldığı düşünülen Avesta M.Ö. III. yüzyıl da Büyük İskender tarafından yakıtılmıştır. Ancak, M.S. V. yüzyılda tekrar kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Kitabın birçok yerinde İran- Turan savaşları şeklindedir. Bu da Zerdüştlükteki Tanrı ile Şeytan, iyi ile kötü çekişmesi şeklindeki ikilemden kaynaklandığı anlaşıyor. Demek ki toplumlarda dost ve düşman genellemesi içinde yer almakta ve Turan, İran'a düşman bir ülkeydi.

² Recep Albayrak; Afganistan Türkleri, Berikan Elektronik Basım Yay., Ankara, s.28.

oluşturmuşlardır. Böylece, bunların hepsi kendilerini “*Turlar*” yani “*Türkmenler*” diye adlandırmışlardır.³

Herodot, birçok yerde “*İskitler*” hakkında bilgi vermektedir. Özellikle Cyrus'un, Massagetlerle mücadelesini uzun uzadıya anlatarak bu kavmin gelenekleri hakkında geniş açıklamalarda bulunmuştur. Massagetler, bir İskit boyu olup başlarında “*Tomris*” adında bir kraliçeleri vardır. Zeki Velidi Togan'da; “*Massagetler, Peçenekler, Kunlar ve Oğuzlar da Türkmenlerin atasıdır.*” der. M.Ö. IV. ve VI. yüzyıllar da Pers döneminin aydınlatılması için İran Türkistan'ı hakkında arkeolojik kazılar da yapılmıştır. Yapılan bu arkeolojik kazalar daha da genişletilerek Güney Türkmenistan'daki; Gevur Kale, Harezm'deki; Kaleli, Gir ve Güzeli'yi içine almıştır. Ayrıca Marakanda; Afrasiyab, Tacakistan'daki; Kale-i Miir, Baktriya'daki; Bala-Hisar, Güney Türkistan'daki; Belh ve Nad-i Ali bunlar arasındadır. Türkistan'ın kuzeydoğusunda Sakalar'a ait mezarlar da ortaya çıkarılmıştır. Seyhun Deltası'ndaki; Tegiskan ve Uygarak Mezarlar'ı da kazılmış ve bunlara benzer eş değerde olan Tanrı Dağları ve Pamir'deki mezarların açılması devam etmiştir. Yapılan bu kazılar sonucunda bütün bu eserlerin Saka yani İskit dünyasına, Turan Devleti ile ilişkili olduğunu ortaya çıkartmıştır.⁴

“*Turlar*” ilk önce Hazar'ın güneydoğu yakasındaki; Gürgen, Etrek, Sumbar Irmakları'nın Vadileri'nde toplanmışlardır. Ayrıca Turanlıların Türkmenlerin kadim ataları olarak kabul edilmesinin tek sebebi “*Tur*” kelimesinin “*Türkmen*” kelimesinde kullanılması değildir. Turların hayatındaki geleneklerinin ve göreneklerinin özü Ortaçağ Türkmenlerinin geleneklerinde korunmuştur. Hatta Doğu Türkmenistan'da bulunan; Anav, Altın-tepe ve Marguş dönemlerine ait çömlek nakışlarındaki motiflerin; günümüzdeki Türkmen halılarının nakışlarından farklı değildir. Askerî alanda atlı orduyu dünyada ilk olarak Turanlılar kullanmaya başlamışlardır; bunlar, bütün dünyada Ahal-Teke atları diye meşhur olan atları yetiştirmişlerdir. Orta Asya'da M.Ö. 2.000 yıllarının sonunda kuraklığın olması, nüfusun artması ve buna bağlı olarak iç karışıklıkların çoğalmasıyla; Turan Devleti'nin, Güney Türkmenistan'daki güçlerinin azalmasına neden olmuştur. Turanlıların, bazı boyları Türkmenistan'ın bozkır bölgelerine ve oradan da daha kuzeye giderek hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır.

³ Muhammet Aydoğduyev, “*Türkmenistan*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.19, Ankara, 2002, s.1153.

⁴ Magcan Cumabay, a.g.e., s.242.

Turanlıların; Orta Asya, Sibiryâ, Doğu Avrupa, Hindistan ve Küçük Asya'ya doğru hareket ettikleri de bilinmektedir.⁵

Büyük İskender'in Persler'i mağlup ederek, Orta Asya'ya kadar uzanması ile batı kaynakların da Türkistan hakkında bilgiler çoğalmıştır. Büyük İskender; Anadolu, Mısır ve İran'ı fethederek, Akdeniz dünyası ile Doğu arasında ticari bir bağlantı kurmak istemiştir. Bu amaçla Orta Asya'dan, Çin'e ulaşan yolları kontrol altında tutmak için bir çok şehir ve garnizon kurmuştur. Ancak Seyhun yani Avrupalıların deyimiyle “Jaxartes” kenarında Türkmenlerle karşılaşmış ve Türkmenlerin taciz saldırıları ile güneye yönelmek zorunda kalmıştır. İskender'in en doğuda kurduğu şehir bugünkü Hokand'dır. Büyük İskender M.Ö. 329-328 yıllarında Hokand ve Marakanda yani Semerkand olmak üzere, Ceyhun'un, (Avrupalıların yine deyimiyle Oxus'un) kuzeyini fethetmiştir. Büyük İskender'in yaptığı bu Türkistan seferi uzun yıllar bölgedeki tüm Türklerin hafızalarında yer edinmiştir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, kitabında; “*ve ilk defa Türklere, İskender'in "Türkmen" dediğini, Zülkarneyn (İskender) ile savaşan Türklerin başında "Şu" adında bir komutanın olduğunu Zülkarneyn'in, Çiğil adını verdiği Türklerle mücadele ettiği, ayrıca Zülkarneyn, Argu yani Türk Boyu ülkesinde bir kale yaptırdığı ve bu kaleye Çiğil askerlerini yerleştirdiğidir.*” Pers ve Büyük İskender dönemi Türkistan'ın coğrafi durumu ise; Hirkanya; Hazar Denizi (Kaspian) güneydoğusu, Harezmya; Hazar ve Aral Gölü arası, Massaget Ülkesi; Aral Gölü (Oxiana) güneyi, Ceyhun (Oxus) ve Seyhun (Araxes) arası, Margiyana; şimdiki Aşkabad ve Merv çevresi, Baktriya: Ceyhun Nehri'nin yukarı havzası, Saka Ülkesi, Ceyhun ve Seyhun Nehirleri'nin yukarı havzasının doğu kısmı, Sogdiyana; Saka Ülkesi ile Baktriya arasında yer almaktadır.⁶

Rusya ve Çin Devleti'nin XVIII. ve XIX. yüzyıl, Türkistan sahasında yayılma politikalarını başlattığı dönemlerde; Buhara Emirliği ile Hive ve Hokand Hanlığı'nın fiziki yapısını gösteren **Resim: 1**'deki haritada önem arz eder.⁷

⁵Muhammet Aydoğduyev, a.g.e., s.1153-1154.

⁶Magcan Cumabay, a.g.e., s.242-244.

⁷Hayri Çapraz, “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması”, SDÜ., Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.24, Aralık 2011, s.53

Türkistan Bölgesinin Coğrafi Konumu

Türkistan kavramını veya sınırlarını anlamak için genel kabul gören şekliyle *"Türk Dünyası"* kavramını tarif etmemiz, buradan hareketle Türkistan'ın ve alt bölgelerinin sınırını çizmemiz gerekir. Daha çok etnik bir kavram olan Türk Dünyası, Türklerin değişik boylarının bulunduğu ülkeleri kapsar. Tarih boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya hanlık kurulmadığı halde, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen ülkeye *"Türkistan"* denmiştir. Türkistan'ın sınırlarını belirlemeden önce bu konudaki kavram kargaşasına temas etmek gerekmektedir. Türkistan, Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya, Turan, Türkili, Sovyet Türkistanı, Çin Türkistanı, Sovyet Orta Asyası, İran veya Afganistan Türkistanı, Doğu Türkistan, Batı Türkistan... gibi kullanımlar söz konusudur.⁸

Tarif edilen bu sınırların birçok akademisyen ve düşünür tarafından farklı anlatımlarla aktarılmasına karşın, kaplanılan alan bakımından aynı noktada buluştukları görülmektedir. Uzmanlık sahası, Çin kaynaklarında ve Çin'in tarih, kültür ve felsefesinde Türkistan'ın Türkçe konuşan halklarının tarihi ve etnografyası olan ve en eski Türkologlardan biri olarak kabul edilen Bıçurin; *"Hazar Denizi ile Kuh-ı Nur Dağları arasında bir millet yaşar. Bunlar Türkçe konuşurlar ve İslam dinine inanırlar. Bu insanlar kendilerini Türk olarak takdim ederler ve onların ülkesi Türkistan diye anılır"* şeklinde ifade etmektedir. Barthold ise; *"Türkistan, Avrupa-Asya kıtasının batı-merkezi kısmında, büyük bir alanı işgal eden, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen memleket ki, bu da Türklerin Yurdu demektir. Bu ülke, batıda Ural Nehri ve Hazar Deniz'i, doğuda Altay Dağ'ı ve Çin hududu yani Doğu Türkistan veya Kaşgar'ın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol, Tomsk vilayetleri (Sibirya) arasındadır..."* diyerek belirtmiştir.⁹

Türkistan kelimesiyle, sadece Yesi Kalesi değil, Arkuk, Özgend, Sıgnak, Saran, Süzek, Yes, Otrar, Ak-Kurgan ve Sir-Derya havzasındaki diğer şehirleri içine alan geniş bir coğrafi bölge kastedilmiştir. İbn-i Ruzbihan; *"Türkistan'ın, Maveraiünnehir tarafından Arkuk Kalesi ile başlar. Arkuk, batı tarafından Sir-Derya 'ya bir fersah yani 7 km. uzaklıktadır ve Türkistan'ın doğu şehirlerine giden yol da buradan geçmektedir. Sıgnak ise Türkistan'ın en kuzeyinde yer alan bir şehirdir. Türkistan'ın sınır kapısıdır.*

⁸Alâeddin Yalçınkaya, Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze), Timaş Yay., İstanbul, 1997, s.26-27.

⁹Levent Yücel, *"Türkistan Üzerinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu ile Rekabeti"*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2008, s.12-13.

Burada, şu yüksek kum tepelerinde (Sıgnak arkasında) Türkistan biter ve Özbekistan başlar." demektedir.¹⁰

Kışın donan ve yazın kavrulan çöller; hayat veren çok büyük nehirler; neredeyse aşılmaz dağlık engeller bu doğal çevre düzeninin bazı öğeleridir. Yunanlılar tarafından "Oxus" adıyla bilinen o nehir, Amu-Derya fiziksel ve zihinsel bir sınır olup; Orta Asya'nın Oxus'un öteside Orta Asya'nın geri kalan yerlerini temsil ettiği söylenilebilir; bu bölgenin Yunanca ismi de bunu belirtir; Araplar da bu deyişi kelime kelime çevirerek "*Maveraünnehir*" demişlerdir.¹¹

Maveraünnehir (Ceyhun ve Seyhun havzasındaki medeni bölge), yani İslam ülkeleri ile Çin arasında uzanan; Türkler ile Moğol göçebelerinin yaşadığı bölgeye dahil değildir. Fakat göçebelerin akınlarına karşı herhangi bir engel ile karşılaşmayan ve bu toprakların korunmamaya açık olmasından dolayı bir kısmı, X. yüzyıldan itibaren; zamanla Türkleşmiştir. Maveraünnehir, gerek nüfusunun kalabalığı, gerek topraklarının verimliliği bakımından, Türk egemenliğindeki eyâletler arasında birinci sırayı işgal etmektedir.¹²

Türkistan, 5.497.963 km². büyüklüğündedir. Onun, dünya edebiyatında yalnızca Türkistan adı ile tanınan batı kısmı yani Batı Türkistan;¹³ 1.600.000 km². bir alanı kapsayan Batı Türkistan; Semireçensk (Yedisu), Sir-Derya, Semerkand, Fergana ve Mavera-i Bahr-i Hazar (Hazar Denizi Ötesi) ismi ile beş vilayetten oluşur. Batıda, Hazar ve güneyinde; İran, Afganistan, Hindistan, Çin ile sınırdır. Buhara ve Hive hanlıkları bu mıntıkanın üstünde bulunmaktadır. Türkistan'ın kuzeybatı kısmı münhat, tuzlu, kumlu ve susuz bir çöl halindedir. Güney ve doğu kısmında; Hindukuş, Pamir ve Tiyeşan Dağları ve bunların karla kaplı yüksek tepeleri bulunur. Türkmenistan'ın; doğu kısmı, Küçük Buhara namıyla da yâd edilen Şarkı Türkistan yani Doğu Türkistan, kuzeyi; Moğolistan ve Tiyeşan (Tanrı) Dağları; doğusu ise meşhur Gobi Çölü, güneyi; Tibet Kıtasından, Kuvanlun Dağları ve silsilesi ile ayrılır. Batıda; Pamir Dağları ve Karakurum silsilesi vardır. Batıdan, doğuya doğru 1.800 ve kuzeyden, güneye kadar

¹⁰S. G. Klyashtorny - T. İ. Sultanov; Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı, Rusçadan Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., 2.B., İstanbul, 2004, s.269-270.

¹¹Thierry Zarcone; Boukhara L'interdite 1830-1888 L'occident Moderne Ala Conquête D'unelêgende, Çev. Ali Berktaş, Yasak Kent Buhara 1830-1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı, İstanbul, 2001, B.1., s.11-12.

¹²V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yay., İstanbul, 1981, s.83.

¹³Levent Yücel "*Türkistan Üzerinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu ile Rekabeti*", S.D.Ü.S.B.E. Uluslararası İlişkiler A.B.A., Isparta, 2008, s.13.

800 km. uzanan Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.200.000 km². olduğu halde, nüfusun ancak 700 bin kadarı Türk ve Müslüman'dır. Doğu Türkistan'ı; eski tarihlerde "*Hita*" adıyla bilinen bir hükümet teşkil etmiştir. Zamanla bu yerler, Moğolların eline geçtikten sonra bağımsızlıklarını kaybetmiş ve en nihayetinde de Çinlilerin zalim idaresine girmiştir. Fergana Vilayeti ise; Türkistan'ın güneyinde bulunan; Çin, Afganistan ve Buhara ile sınırdır. 140.000 km². sahasında olup vilayetin kuzeyinde; Sir-Derya Nehri'nin coğrafyası içinde bulunmaktadır ki üç taraftan; Gir Kabil, Abud ve Murur yani Çatkal, Fergan ve Alay dağları ile sınırdır. Müstakil Türkistan Buhara Hanlığı; Rusya'nın hâkimiyetinde olan ve 205.000 km². alanıyla 1.500 den fazla Müslümanın bulunduğu ayrıca kuzeyinde; Kızılıkum Sahrası ile Fergana Vilayeti, doğuda; Pamir Yaylası, güneyinde; Afganistan ve batısında; Türkmen Çölü ile Hazar Denizi Ötesi'nin kuzeybatısından; Hive Hanlığı ile de sınırı vardır. Buhara Hanlığı umumiyetle Amu-Derya'nın doğusuyla Zarafşan Vadisi'nin bir kısmından oluşmaktadır ki memleketin doğusu kısmında yaşayan ahalinin yaşadığı bölge dağlık olup, batı tarafları ise yüksekliği 200 m.yi aşmayan, bazı tepeleri düz bir ovidan ibarettir ki Kızılıkum Ovası'nın bir kısmını ihtiva etmektedir. Hive Hanlığı, Aral Gölü'nün güneyinden başlayıp Rusya Hükümeti'nin himayesi altında bulunan bir İslam Hükümeti durumundadır. Kuzeyi ise; Aral Gölü, doğusu; Kızılıkum Çölü Sahrası ile sınır olup; güneydoğusu ise Amu-Derya ve Buhara Emirliği'nden ayrılır. Güneyinde, Türkmen Çölü ve batısında; Hazar Denizi Ötesi bulunur. Emirliğin nüfusu hemen hemen 1 milyon civarındadır. Hive Hanlığı; 60.000.000 km². sahasında olup bunun 15.000 km². kısmı yerleşmeye müsait olmayan vahalar ile tahminen 45.000 km². sahasında göçebe aşiretlerin bulunduğu alanlar ve ovalardan oluşur. Hive'nin eski ismi de Havarezm yani Harezm'dir.¹⁴

Günümüz dünya atlaslarına dikkat edilecek olursa "*Türkistan*" adlı herhangi bir ülke ve bölge ile karşılaşamayız. Batı kaynaklarında daha Viktorya çağında Türkistan'ın üç bölgeye bölünmüş olduğunu öğrenmekteyiz; Batıda Rusya işgalindeki Transcaspia, doğuda Çin'in sömürgesi haline getirilmiş Sinkiang ve güneyde o zamanki İngiliz hegemonyasındaki Afganistan toprakları, Ruslar'da olan Hazar Gölü'nün doğusuna; Transcaspia, Çinliler ise, işgal ettikleri Türkistan'ın doğusuna; Sinkiang (Yeni Sömürge) adını vermişlerdir. "*Türkistan*" adı 1920'de yasaklanmaya başlanmış ve 1924'de

¹⁴ Kafkasya, Asya Üstü ve Türkistan Vilayetleri Buhara ve Hive Hanlıkları, Coğrafî, Siyasi, Tarihi ve İstatistik Mücmel Malumat, Der Saadet-Matbaa-yı Askeriye 1334 Harbi, Milli Kütüphane, Ankara, 2902/9090 Evrakı, s.43,58-59,52,54,56.

tamamen kaldırılmıştır. Bugün Türkistan adını sadece Türk düşünürü Ahmet Yesevi'nin şehri “*Yesi*” taşıyabilmektedir.¹⁵

Rusya Devleti'nin Türkistan Bölgesi'nde İşgal Faaliyetlerini Başlatması

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u alarak Doğu Roma İmparatorluğu'na son vermesinden sonra kuzeydeki Moskova Prensliği dünyadaki en büyük Ortodoks devlet haline dönmüştür. Ortodoks inancının koruyucusu olduğunu ilan eden Büyük Prens II. Vasili, ülkesini Altınordu vassallığından kurtarmış ve 1462 yılında öldüğünde, iktidar, Altınordu hanının onayı olmaksızın oğlu İvan'a geçmiştir.¹⁶

Ortaçağ'da Rus toprağı 300 yıl ağır Moğol işgali ve “*Tatar boyunduruğu*” altında yaşamıştır. Ayrıca Ruslar, İspanyol ve Balkan milletleri ile birlikte Müslümanlara boyun eğen tek Avrupalılar olmuştur. Aynen İspanyollar da olduğu gibi Ruslara da intikam saati gelip çattığında; XVI. yüzyılın ortasından itibaren, İslam Dünyası'nda Osmanlı Ordusu'nun; Orta Avrupa'yı sarstığı, Afrika ve Asya'da zaferler kazandığı çağda, küçük Moskova Prensliği de zayıflayan Altınordu'nun üzerine yürümüştür. Bu sahada da durmayarak diğer Müslüman ülkelere doğru genişlemesini sürdürmüştür.¹⁷

Bu arada III. İvan, son Bizans İmparatoru Konstantinos'un yeğeni Sofya'yla evlenmiş ve böylece Ortodoksluğun yegâne hamisi Rusya'nın aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun vârisi olduğu iddiasını da gündeme getirmiştir. Bir diğer değişle, Rusya, III. Roma olma yolunda ilerlemiştir. Artık Bizans'ın “*çift başlı kartal*” sembolü Rusya'nın da sembolü olmuştur. 1547'de IV. İvan'ın çarlık tacını giymesıyla birlikte başlatılan idari ve askeri reform çalışmaları kısa zamanda etkisini göstermiş ve Rusya 1552'de, Altınordu'nun parçalanması sonrası da; İdil Nehri'nin orta kesimlerinde kurulmuş olan Kazan Hanlığı'nı, dört yıl sonra da güneydeki Astrahan Hanlığı'nı ele geçirerek Hazar Denizi'ne ulaşmış ve Kafkaslar'a açılan yollara sahip olmuştur. Böylece neredeyse 1300 yıldan beri Türk kabilelerinin at koşturduğu “*Deşt-i Kıpçak Stepleri'nin*” büyükçe bir bölümü Rusların eline geçmiştir.¹⁸

¹⁵Magcan Cumabay, a.g.e., s.233.

¹⁶A. Ahat Andican, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Yay., B.1., İstanbul, 2009, s.182.

¹⁷A. Bennigsen-Lemercier C. Quelquejay (Sorbonne Üniversitesi Öğretim Görevlileri); Step'te Ezan Sesleri Rus Egemenliği Altındaki İslâm'ın 400 Yılı, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yay., B.5., İstanbul, 1997, s.36.

¹⁸A. Ahat Andican, a.g.e., s.182-183.

Ruslar da İran, Orta Asya, Çin'in hammaddelerini ve Hindistan'ın baharatını satan tüccarlardan biri olma hayâline kapılmış ve bu hayâllerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya yani Türkistan'a doğru yayılma politikasını başlatmışlardır. İdil Vâdisi'ni ele geçirmeleri onlara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştır. Rus tüccarların; İran, Orta Asya ve hattâ Hindistan ile ticaretlerini arttırmak istemeleri üzerine kendi hükümetlerinden destek istemelerine yol açmış bu da Rus Hükümeti'nin istediği yayılma politikasına imkân vermiştir. Zira o dönemler de İdil, yani Volga Vâdisi; İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılan bir nevi çıkış kapısı durumundadır. Her bakımdan üstün durumda olan Ruslar için Asya'da ilerlemek ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmak, artık kolaylaşmıştır. Nitekim Ruslar, kısa zamanda, Tatar ve Başkurd ülkelerini ard arda istîla ederek, Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.¹⁹

Kazan Hanlığı'nın, Rus çarlarının artmakta olan gücüne karşı kendisini koruyamayacak derecede zayıf olduğu bir şekilde ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Rusya, ilk dönemlerden beri Volga Tatarları olarak bilinen halkı Hristiyanlaştırmayı denemiş, ancak bu yöndeki çabalar sadece küçük çaplı başarılarla devam etmiş, diğer taraftan ise bu süreç 1556 yılında bir isyana bile neden olmuştur. En önemli Başkurd isyanları, 1681 ile 1683 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve 1705 ile 1711 tarihleri arasında ise seyrek olarak görülmüştür. Bununla beraber Rusya, 1735 yılına kadar günümüzde Rusya ile Kazakistan sınırında yer alan Orenburg'a kadar hakim olan sınırını genişletmiştir. Bu noktada Rus İmparatorluğu, 1742'de ortaya çıkan Orenburg *Kossaklarını sınıra yerleştirerek Rus göçmenlerinin bölgeye göçmesini teşvik edip buradaki hakimiyetini güçlendirmeye çalışmıştır.²⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar I. Petro'nun vasiyetinin devamı niteliğinde olan boğazlara hâkim olma ve Akdeniz'e inme uğraşları ile Avrupa, Kafkasya, Ortadoğu ve sonrasında Kırım Harbi ile meşgul olan Rusya, Türkistan bölgesini ele geçirme çalışmalarını yavaşlatmışsa da buna sebep olan asıl etken ise Rusya'nın; İngiltere ve Fransa tarafından durdurulması ardından Kırım Harbin'den yenik

¹⁹ Mehmet Saray, "*Rusya'nın Türkistan'da Yayılması*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.969-971.

²⁰ Robert F. Baumann, "*Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1000-1001.

* Kossaklar; kendi iç işlerini yönetme konusunda görece özerklik elde etme karşılığında belli şartlarla hizmet sunan askeri bir sınıf olup, Çar yönetimleri, belli aralıklarla yeni Kossak orduları oluşturmuş ve sınır bölgelerini güçlendirmek için bu orduları imparatorluğun çevresi boyunca yerleştirmiştir.

çıkmasıdır. Netice de Rusya, yeni Çar II. Alexander (1855-1881)'in önderliğinde; ekonomik, eğitim ve askeri sahalarda köklü reformlara girişmiş, fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayınca, daha önceden ilerlemeye başladığı Türkistan bölgesini tekrar kendisi için yayılma alanı olarak görmesi yeniden başlamıştır.²¹

Türkistan bölgesi; geçmişte olduğu gibi bugünde ekonomik, güvenlik ve siyasi sebeplerle dünya politikası bakımından çok büyük önem arz etmektedir. Bu bölge dünya üzerinde batı ve doğunun çıkarlarının çatıştığı ender coğrafyalardan biri olmuş, jeopolitik değeri büyük olan geniş bir sahaya ve stratejik değerde yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olması da bu önemin artmasına neden olmuştur.²²

Ancak, Çar Rusya'nın artan baskı ve zulümlerine karşı en güçlü karşılığı veren ayaklanma ise Türkistan'daki Haziran 1916 yılında başlayan halk ayaklanmasıdır. Bu ayaklanmaya, yaklaşık 250 bin Türkistanlı katılmıştır.²³

Türkistan milli devriminin birinci ayağı olan, bu ayaklanma genel olarak, Rusya Devleti'ne ve Rus sömürgeciliğine karşı yapılmıştır.²⁴

En kalabalık katılım Süleyman Dağ'da olmuş ve burada yaklaşık 10 bin kişi ayaklanmaya katılmıştır. Kalabalık; “*Savaşa gitmeyeceğiz! Çocuklarımızı vermeyeceğiz!*” diye sloganlar atmıştır. Böyle çalkantılar Bulakbaş bucağındaki Koca Abad ve Çakar köylerinde yaklaşık bir hafta boyunca devam etmiştir. Temmuz ayının sonunda artık Üç Korgon köyü halkı da bu ayaklanmaya katılmışlardır. Ayaklanma, Çar birlikleri tarafından bastırılmıştır.²⁵

²¹Levent Yücel, *a.g.t.*, s.16.

²²Fusun Kara, “*Küreselleşme Sürecinde Batı Türkistan Cumhuriyetleri ve Türkiye*”, TDA., İstanbul, Kasım-Aralık, 2005, s.68.

²³Rafis Abazov, *a.g.m.*, s.1061.

²⁴Çev. A. Ahat Andican, *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, Ayaz Tahir Türkistan İdi-Ural Vakfı Yay., İstanbul, 2006, s.132.

²⁵Toktorbek Ömurbekov, *a.g.m.*, s.1083-1086.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BUHARA HALK CUMHURİYETİ VE TARİHİ

1.1. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti'nin Oluşum Aşamasında Geçirdiği Tarihi Evrimler

1.1.1. Buhara Adının Anlamı ve Menşei

Buhara adı ilk defa 630 yılında Çinli seyyah; Hüang Tsang tarafından “*Pu Ha*” şeklinde kullanılmış ve şehrin adının eski paralar üzerinde “*Pwy'r ywB*” şeklinde yazıldığıdır. Hüang Tsang’a göre; “*Müslümanların bu bölgeye gelmesiyle, şehrin hükümdarlarına sırasıyla; Buhar Hudât, Buhar Hudah, Buhara sahibi denildiğini*” de belirtmiştir. Bir başka Çin kaynağına göre; “*627 yılından beri bu şehirde hüküm süren Müslüman bir hükümdarın paraları üzerindeki; "Pwy'r ywB" ibaresinin yerli dil olan Soğdca olmasının anlaşılması Buhara adının bizlere daha önceleride kullanıldığı sonucuna götürmüştür*” der.²⁶

Bu tarzdaki Buhara paralarının en eskilerinden biri de Behram'ın paralarından kopya edilmiş olan, Orta Çağ Farsçası, diğeri ise yerel Buhara dilinde olmak üzere iki tip yazıya sahip olandır ki bu ikinci yazı “*Buhara hükümdarı*” şeklinde okunur; hemen ardından onu ya “*Kana*” şeklinde özel bir isim veya cesur kudretli anlamına gelen “*Kava*” şeklinde bir lakap takip eder. Bu lakap Peygamber Zerdüşt'ten önce yaşayan ve onun çağdaşı olan efsanevi hükümdarların adının mahalli bir şeklidir. Bu yüzden sözü edilen yazı “*Buhara Hükümdarı, İmparatoru*” şeklinde okunabilir.²⁷

Çinliler tarafından “*Nûmi*” olarak bilinen bu şehir aynı zamanda “*Numecket*” olarak da isimlendirilmiştir. Buhara isminin “*Buhar*” kelimesinden türemiş olduğunu ve bu kelimenin Mecûsî dilinde “*Öğrenim Merkezi*” manasını ifade ettiğini ileri süren görüşlerde mevcuttur.²⁸

Gerçekte, Buhara kelimesinin aslı hakkında birbirine zıt görüşler ileri sürülmüştür. Kelimenin aslının Kûh-i Huran, “*Buhara*” veya yine Sanskritce buna

²⁶Ramazan Şeşen, “*Buhara, Mâverâünnehir'de tarihî bir şehir*”, İslam Ansiklopedisi, Ankara, T.D.V. Yay., 1992, C.6., s.363.

²⁷Hasan Kurt, “*Orta Çağ Başarısı Buhara*”, A.Ü.İ.F.D. C.XLI, Ankara, 2000, s.429.

²⁸Mehmet Dalkılıç, “*Buhârâ'nın İslamlaşmasında Kuteybe Bin Müslim'in Rolü*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.5, S. 23, s.149.

yakın medresleri bağlayan meşhur ve tarihi ticaret yollarının güzergâhında kurulduğu, ve zamanla değişerek “*Buhara*” şeklini aldığı da zikredilmektedir.²⁹

Birçok İslâmî kaynakta Buhara'nın ilk kasabası “*Bumicket*” olarak adlandırılmaktadır. Orta Çağ Müslüman haritalarının incelenmesiyle, Bumicket'in kaleye denk olduğu ve onu daha sonra bir dere ya da kanalın, “*Magoki Attar*” adını alan “*Mah*” mevkiinden ayrıldığı sonucuna götürmüştür. Bu durumda Buhara, “*Mah Mabedi'nin*” çevresindeki yerleşim yerlerinden ibaret olduğu için Bumicket'ten ayrılıp; daha sonra onunla birleşmiş olması muhtemeldir.³⁰

Mizahi biçimde “*Yaşlı Kadın*” anlamında “*Kenpirek*” adı verilen Buhara'yı çevreleyen bu büyük surlar Orta Asya'da ender rastlanan birşey değildir. Nitekim Strabo'ya göre; “*Antiochus İ., M.Ö. 281 ile 261 yılları arasında Merv vahasının çevresine bir sur yapmıştır. Bu surun, 250 km². bir alanı çevreleyen Buhara'nın büyük surlarının inşa tarihinin söz konusu devrinden önce bile başlatılması mümkündür*”³¹ der. Buhara şehri en azından IV. ve V. yüzyıllarda, Soğdaklar'ın Orta Asya'ya egemen oldukları dönemden itibaren meskûn bir yer olduğu,³² yine Buhara, Soğd dilinde “*Tanrı Cemâli*” anlamına geldiği gerçekte Buhara, Narşahî'nin Buhara Tarihi isimli eserinde yer aldığı üzere çok manzaralı ve havası güzel, çeşitli hayvanlar ve bitkilere, göl ve akarsulara sahiplik yapan bir mekân olduğu,³³ Buhara'nın merkezi Nûmickes, Bûmickes olup Sanskritçede, manastır manasına gelen Vihara'nın Numickes şehrinde kurulan bir “*Vihara*”, “*Manastır*” olduğu³⁴ ve aynı şekilde Hindistan'ın Bihar vilayetinde Buhar adlı kasabanın bulunmasının da ilginç olduğu da unutulmamalıdır. Her iki ismin kökünün de Budist manastırının genel adı olan Vihara'dan geldiği söylenmektedir. Buhara, “*Türkçe'de Buqar*” adının “*Vihara'dan*” türetilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü orada en çok bilinen yapının adını herhangi bir yere

²⁹ Zekeriya Kitapçı, Türkistanda İslamiyet ve Türkler (İslamiyet'in Türkistan da İlk Yayılış Yılları ve İlk Müslüman Türklerin Mücadeleleri Orta Asya da İslam Kültür ve Medeniyetine Giden Yol), B.1., Konya, Ocak 1998, s.111.

³⁰ Frye Richard Nelson, Orta Çağın Başarısı Buhârâ, Çev. Hasan Kurt, Bilig Yay., Ankara, 1998, s.52.

³¹ Hasan Kurt, a.g.m., s.429.

³² Zarcone Thierry, Boukhara l'interdite 1830-1888 L'Occident moderne a la conquête d'une légende, Çev.; Ali Berktaş, Yasak Kent Buhara 1830-1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı, B.1., İstanbul, 2001, s.12.

³³ “*Kökeni çok eskilere dayanan Buhara*”, <http://www.forumtutku.com/tarih/12780-kokeni-cok-eskilere-dayanan-buhara.html>, 22.Temmuz.2012.

³⁴ Türk ve İslam Devletleri-1, Türkiye Gazetesi Yay., İstanbul, 2005, s.188.

vermek olağan dışı değildir. Ayrıca Samaniler dönemi müellifi el-Havarizmi, "*El-Buhar'ın*" Hindistan'da bir puthane olduğunu belirtir.³⁵

Bu ismin zamanla bozularak "*Bukar*" haline geldiği söylenebilir, bu da orada eski bir Budist tapınağının bulunduğuna işaret etmektedir.³⁶ Buhara vahasının garnizon ve kolonilerden meydana gelen Baktri Yunan Krallığı içinde yer almış olması da muhtemeldir. Bu garnizon ve koloniler Doğu İran'da İskender ve ilk Selevkid kralları tarafından oluşturulmuştur. Fakat "*Buhara*" ismine kaynaklarımızda nispeten geç tarihlerde adına rastlanılmıştır. Narşahi'nin; Orta Çağ Buhara tarihinde şehirdeki Heftalit hükümdarının Türkler tarafından yaklaşık 565 yılında konu edinilen bir rivayetine göre; "*Buhara şehrinin ortaya çıkışından önce, bütün bölgenin hükümdarı vahanın güneybatısında ve Ceyhun Nehri yakınında bulunan Beykend şehrinde oturmaktadır. Ebruy ya da daha kuvvetli ihtimalle Abarzi adlı bir hükümdarda, halkına öyle baskı yapmıştır ki, neticede onlar bir Türk hükümdarından yardım istemiştir. Bu Türk hükümdarı, Abarzi'yi yakalayıp idam etmiştir*" der.³⁷

İslami fetih hareketlerinin başladığı sıralarda Aşağı Türkistan'ın diğer bir çok bölgelerinde olduğu gibi mahalli Buhara Hükümeti'nin başında Türk soyundan bir hükümdar ailesi bulunmaktadır. Narşahi'nin adını "*Bayd'un*" olarak kaydettiği bu hükümdarın kesin olmamakla beraber VII. asrın ortalarında öldüğüdür.³⁸

An Krallığı'na, Pu Ho, Buhara krallığı da denilir ki, Yüan Wei'ler zamanında da bu ülkeye "*Niu Mi*" ülkesi denilmiştir. Kuzeydoğuya doğru gidilince Pe'ye vasil olunur. Doğu An'a, Küçük Krallık veya Ho Han, Hargan'da denilir ki; Namı Zarafşan Nehri'nin kuzeyindedir. Doğu tarafından Ho'ya 200 km. uzaklıktadır; güneybatı tarafından ise Büyük An, Buhara'ya varmak için 400 km. yol katetmek gerekir.³⁹

Buhara ve Semerkand arasındaki Kral Yolu, Şâh Râh her zaman büyük öneme sahip olmuştur. Bu şehrin, planı daha çok tahripkâr olan ve sık vuku bulan göçebe istilâlarına rağmen, bin yılda pek az değişikliğe uğramıştır.⁴⁰

³⁵ Frye Richard Nelson, a.g.e., s.52.

³⁶ Zarcone Thierry, a.g.e., s.12.

³⁷ Hasan Kurt, a.g.m., s.427-430.

³⁸ Zekeriyâ Kitapçı, a.g.e., s.112.

³⁹ Yıldırım Kürşat, Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Ötüken Yay., İstanbul, 2013, s.161-162.

⁴⁰ V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Kervan Yay., Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s.124,128.

1.1.2. Buhara'nın Coğrafi Konumu

Türk dünyasının genişlemesiyle ve medeniyetinin milletler kültürü arasında sağlamlaşmasıyla birlikte; Orta Asya'nın, tarihten silinmez, çok büyük bir değeri ve kıymeti olduğu da ortaya çıkmıştır. O kadar ki Türk, mazisi ile kültürü, dili ve diğer tüm özellikleriyle hep buraya bağlı kalmıştır. Harezm, Buhara, Hive, Yedi Su, Merv, Semerkand, Hokand'ın hepsine Türklük damgasını, bir daha silinmemek üzere basmışlardır. İşte 1.000 yıldan bu yana dertli başını Tiyeşan'lara yaslayan, gövdesi ile bütün Batı Türkistan'ı kaplayan, ayak uçlarını Türkmen bozkırlarına dayanan bu tarihi azametli Türk şehirlerini,⁴¹ Vambery; 1863 Martın da yola çıkarak, Mekke'den dönen bir kervana derviş kılığında katılmış ve Türkmenlerin arasında ilerleyerek Hive Hanlığı'na giden bu kervanla yoluna devam ederek, hatta birkaç haftasını Hive ve Buhara'da geçirerek Herat'a kadar gitmeye muvaffak olmuştur.⁴² Orta Asya ve Buhara'nın tarihi her şeyden önce doğal çevresiyle de ilişkilidir.⁴³

Orta Asya; ayrıca batılılar için daima bir cazibe merkezinde olmuştur; Buhara ve Semerkand şehirleri ise çöl ve vahalar bölgesinde ikiz mücevher gibi önemini kurumuştur.⁴⁴

Buhara'nın batısında ve güneyinde Hive Vahası ve Karakum Çölü bulunur. Eski SSCB'nin bu en büyük kum çölü 400.000 km² bir alanı kaplar ve batıda Hazar Denizi kıyılarında, güneyde de Kopet Dağları'nda sona erer. Güneydoğuda, çölün ötesinde Hindu Kuş Dağları uzanır ve onların arkası Afganistan'dır. Kuzeyde Orta Asya'yı Urallar'dan ve Rus dünyasında ayıran 300.000 km². Kızılkum Çölü ve Kazak Bozkır'ı uzanır. Bozkır doğuda, Semerkand Vahası hizasında, Çin ve Hint dünyalarıyla sınır oluşturan Tiyeşan sıradağları ve Pamir kütesinin uzantısı olan yüksek dağlar önünde sona erer. XIX. yüzyıl sonunda bir Fransız seyyahın yazdığı gibi; *"Şark ve Garp medeniyetleri, zıt yönlerde hareket eden iki gelgitin en uç dalgaları gibi gelip Pamir'in, yani "Dünyanın Damı'nın" eteklerinde kırılır"* diyerek tarif etmiştir. Semerkand ile birlikte Orta Asya'nın en tanınmış ve saygın şehri olan Buhara, 40 derece enleminde Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği noktadadır. Şehir, Tiyeşan Dağları'ndan doğan ve doğudan batıya doğru yaklaşık 600 km. kateden Zarafşan, Nehri'nin alt çıkırı üzerindeki vahanın ortasındadır. Zarafşan, birdenbire bozkıra çıkıp

⁴¹ Ahmet Caferoğlu, Türk Kavimleri, B.2., Enderun Kitapevi, İstanbul, 1988, s.22-23.

⁴² Muslihiddin Karakurd, *"Türklerin Dostları: Armin Vambery (19.III.1832-15.IX.1913)"* TKD., S.88, YIL VIII, s.277.

⁴³ Zarcone Thierry, a.g.e., s. 10.

⁴⁴ Frye Richard Nelson, a.g.e., s.48.

önce Semerkand'ı, sonra Buhara'yı sulamadan önce, binlerce metre yükseklikteki sivri dorukların gölgesinde görkemli bir kanyon kazmıştır.⁴⁵

Zarafşan Irmağı'nın aşağı havzasındaki büyük vahada yer alan Buhara şehrinin denizden yüksekliği ise 220 m. dir.⁴⁶ Buhara'ya göre daha yukarıda kalan Semerkand'a, suyun bol olması nedeniyle daha çok değer verilir. Ama kervan yollarının uzağında kalan Semerkand bir ticaret değil, zevk şehridir. Buhara'ya gelince, açık deniz kıyısındaki bir liman gibi tam çölün kenarında, yani Orta Asya'yı bir yandan Güney Rusya'ya, diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının tam merkezinde yer alır. Fergana Vadisi'nden (bugün Özbekistan'dan) geçip, Pamir Dağları'nı aşp, Doğu Türkistan'da Kaşgar'a varan bu son güzergâh İpek Yolu'nun Orta Asya bölümüne denk düşer. Buhara'yı ziyaret eden ilk Avrupalı kâşiflerin kullandıkları bu yolların her biri olağanüstü ve ne yazık ki çoğunlukla trajik maceralara sahne olmuş, Buhara'nın erişilmez bir şehir olarak ün yapmasında büyük pay sahibi olmuşlardır.⁴⁷

Buhara, bir çöl ile Semerkand ise, geçitlerini kolay savunulabilen bir dağ silsilesi ile ayrılmasına rağmen, Ruslarla yaptıkları mücadeleye karşın yenilmişler ve bağımsızlıklarına yine son darbeyi ne yazık ki Ruslar vurmuştur.⁴⁸

Bugünün Buhara'sı ise düz bir ovada kurulmuş ve yüksek binalar ile donatılmış olmasına karşın tarihin puslu sayfaları arasında yer alan hali gibi 30 ve 40 yıl öncesinin Konyası'nı da bizlere hatırlatmaktadır. Özellikle yarı harabe haliyle “*Ark*” denilen kaleden girilen eski şehir manzarası, gerçekten bir eski zaman görüntüsü sergilemektedir. Günün her saatinde ve her mevsiminde bu eski zamanın vaktini ve saatinin yaşanılabilmesi ise bu mekânın, Hive ile beraber sayılı örnekler arasında yerini almasını sağlamlaştırmıştır.⁴⁹

⁴⁵ Zarcone Thierry, a.g.e., s.10-11.

⁴⁶ *Türk ve İslam Devletleri-1*, Türkiye Gazetesi Yay., İstanbul, 2005, s.188.

⁴⁷ Thierry, a.g.e., s.11-12.

⁴⁸ Eugene Schuyler, Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Çev. Firdevs Çetin- Halil Çetin, Paradigma Yay., İstanbul, 2007, s.406-408.

⁴⁹ Yağmur Tunalı, “*Semerkand-Buhara*”, Türk Yurdu Dergisi, S.246, C.28, Şubat 2008, Ankara, s.55.

1.1.3. Buhara'nın Tarihi Geçmişi ve Buhara'ya Hâkim Olan Devletlerin Tarihi Süreçleri

Buhara'nın en eski halkları ise Narşahî'ye göre, Orta Asya'nın da ilk yaşayan sakinlerinin Türkistan halkı olduğunu nakletmektedir. Onun verdiği bu bilginin hangi devri kastettiğinin bilinebilmesi için Buhara'nın kuruluş döneminin tespiti gerekmektedir. 1970 yılından sonra Yahya Gulamov, başkanlığında Buhara'da başlayan arkeolojik kazılar neticesinde şehrin arkeolojik yaşının 2.300 yıldan az olmadığı ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Sir-Derya ve Amu-Derya adlı bu iki muhteşem nehrin bölgesinde çok eskiden beri kalabalık bir halk kitlesi oturmaktadır.⁵¹ Bunlar, M.Ö. 1.500'den 1.000'e kadar yaşayan Pers boylarıdır. Bugünkü Özbekistan'ın büyük bölümünü oluşturan Sogdiana ve Baktria eyaletlerini de Persler kurmuştur.⁵²

Orta Asya'da; Yunanlıların İskit veya Sit, Çinlilerin Sai veya Sai Wang, İranlıların Saka dedikleri, Türk kavmi bulunmaktadır. Aynı zamanda Taberi ve Firdevsî de Sakalardan bahsetmektedir. Bu bağlamda Yunan, Çin ve İran kaynakları; Orta Asya'da M.Ö. VII. asırda hüküm süren Saka hükümdarı Afrasyab hakkında da bilgi vermekte ve onu Türk olarak nitelendirmektedir. Afrasyab (Tunga Alp), Edil (Volga) Nehri tarafından gelerek, Demirkapı üzerinden Önasya'ya, oradan da İran, Horasan yolu ile Buhara civarındaki Beykend ve Çu havzasının yukarı tarafında bulunan Koçungar Başı mevkiine kadar ilerleyip bu arada kalan bölgeyi topraklarına katmıştır. Böylece Tanrı Dağları'ndan Aral'a ve Kaşgar'dan İran hudutlarına kadar uzanan arazi, çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Sakalar'ın eline geçmiştir. Narşahî, Saka hükümdarı Afrasyab'ın Buhara'daki hatıraları ile ilgili rivayetlerde bulunarak onun; *“İran hükümdarından Keykavus'la arası açılan oğlu Siyavuş'un, Afrasyab'a sığınması hakkında bilgi vermektedir.”* Buna göre; *“Siyavuş kısa zamanda Afrasyab ile ilişkilerini geliştirmiş, hatta Afrasyab'ın damadı ve veliahdı olmuştur. Afrasyab'ın nezdinde kazandığı itibara fazla güvenen Siyavuş, kendi adına Buhara Kalesi'ni yaptırmıştır. Fakat bir süre sonra kendisine kızan Afrasyab onu öldürmüştür”* der. M.Ö. II. asırda Yüecilerin yer değiştirmesiyle başlayan kavimler göçü bütün Orta Asya'da büyük bir sosyal dalgalanmaya yol açmıştır. Emel Esin de, Türkçe isimlere sahip Buhar

⁵⁰Frye Richard Nelson, a.g.e., s.12.

⁵¹W. Radlof, Sibirya'dan Seçmeler (Aus Sibirien), Çev. Ahmet Temir, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1976, s.359.

⁵²Ahmet Raşid, Orta Asya'nın Dirilişi (İslâm mı, Milliyetçilik mi?), Türkçesi: Osman Ç. Deniztekin, Cep Kitapları Yay., B.1., İstanbul, 1996, s.103.

Hudâtlar'dan bahsederken; *“onların soyu olan Yüecilerin Türklüklerinin münakaşalı olduğunu”* söylemiştir. Ancak daha sonra bir başka makalesinde; *“Çinlilerce verilen soyadının bir Türk bey sülalesi adı olan "Hamûk" olabileceği ihtimali üzerinde durarak Yüecilerin Türklükleri yönünde kanaat belirtmiştir.”* Brockelma ise; *“Yüecilerden geldiği bilinen Buhara yöneticilerinin Türk olduğunu”* belirtmektedir. Hunlara sığınan Vusunlar, onlardan aldığı destekle güçlendikten sonra, yaklaşık M.Ö.130 yılında Yüecileri mağlup ederek, Batı Türkistan'a doğru onları sürmüştür. Ceyhun nehri Sasaniler ile Göktürkler arasında, diğer ifadeyle İran ile Turan arasında sınır haline gelmiştir. Böylece Taşkend, Semerkand, Buhara ve Keş gibi Batı Türkistan şehirleri Göktürklerin eline geçmiştir. Buhara, Kaşgar, Hoten vb. ticaret yollarına sahip bulunan Batı Türkistan'ın ellerine geçmesiyle Göktürkler, ekonomik yönden güçlerini kat kat artırmıştır. Ayrıca Göktürkler devrinden itibaren Buhara'da Türk boyları arasında Çiğil ve Kaylar da yer almıştır.⁵³

“Pei Shih” ve “Sui Shu” yıllıklarında ise Buhara bölgesi hakkında verilen bilgiler hemen hemen aynıdır. Onlara göre; *“buranın hükümdarları Kan (Sogd) “Tchao Wu” sülalesiyle aynı soydan gelmektedir. Bölgenin Göktürk asıllı hükümdarları “Tegin, Şad” gibi unvanları da taşımışlardır. Buhara bölgesinin Göktürk asıllı sülalesi Kağanlığın batı hudutlarındaki faaliyetlerinde önemli yer tutmuşlardır. Özellikle, Sasanilerle savaşlarda onların büyük katkıları olmuştur”* denilmektedir.⁵⁴

Göktürkleri kontrolü altına almayı başaramayan Türgişler, Batı Göktürk Kağanlığı'nın zayıflamasıyla birlikte bağımsızlığını ilan etmiş ardından Göktürk'lere karşı başlattıkları bu bağımsızlık mücadelesini de yaklaşık 710 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Bu mücadele ise Türgişler'i iyice zayıf düşürmüştür. Arapların Mavereünnehir'in kapısına dayandığı bu dönemde bölgede büyük bir kargaşa da mevcuttur. Bu durumu Türgişler avantaja çevirmeye çalışarak; Mavereünnehir ve çevresini fethetmeye başlamıştır. Zira Göktürkler bu bölgede hâkimiyetlerini kaybetmiş ve bir daha kendilerini toparlama fırsatını bulamamıştır. Çünkü Türgişler, ikinci bir defa Göktürklerin emrine girmek istemediklerinden, kontrolün kendi ellerine geçmesi için büyük bir gayret içine girmiş ve onlarla kıyasıya çarpışmışlardır. Dolayısıyla bu durum her iki tarafı da ciddi bir biçimde yıpratmış, bütün bu gelişmelerin sonucunda Mavereünnehir savunmasız bir duruma düşerek bölgede pekçok bağımsız şehir devleti

⁵³Mehmet Dalkılıç, *a.g.m.*, s.149-150.

⁵⁴Gaybullah Babayar, *“Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.2, Ankara, 2002, s.183-184.

ortaya çıkmıştır. Doğuda Kabul'dan, batıda Harezm'e kadar bütün bölge müstakil şehir devletleri haline gelmiştir. Horasan yöneticisi olan Abdullah bin Ziyad bu şehri ilk defa kuşatan kişidir.⁵⁵

Muaviye zamanında Horasan tamamıyla Arapların eline geçmiş ve Muaviye, 673 yılında Ubeydullah b. Ziyad'ı buraya vali olarak görevlendirmiştir.⁵⁶

674 yılında yaptığı savaşla da Buhara yöneticisini yenerek, Buhara'nın kendilerine vergi vermesi şartıyla bir antlaşma imzalatmıştır. Buhara, Ubeydullah döneminde vergisini düzenli ödediği ve bu nedenle fâtipler tarafından işgal edilmediği görülmektedir.⁵⁷

O sırada Buhara hanlığının başında kocasının ölümüyle yerine geçen ve Türk hükümdar ailesinden bir hatun bulunuyordu. Esmâ'l Mu'talîn'de bu kişi "*Hımık Hatun*" olarak zikredilmiştir. Zikredilen Hatun genç Arap valisinin büyük bir ordu ile Buhara'ya doğru ilerlemekte olduğunu haber alınca derhal komşu Türk hanlıklarına durumu bildirmiş ve yaklaşmakta olan bu büyük Arap tehlikesinin bertaraf edilmesi için onların yardımına koşmalarını istemiştir. Kaynaklarda sosyal ve siyasi bir düzensizlik içerisinde bulunan Türk hanlıklarından Hımık Hatun'un çağrısına pek fazla önem verilmediği görülmektedir. Muaviye, Said b. Osman'ı Horasan'a vali olarak bu dönem göndermiştir. Said, Horasan'a gelince pek tabii, kendisinden önce gelen valiler gibi davranmış ve O, da bir ordu hazırlayarak Ceyhun Nehri'ni geçerek asıl hedefi olan; Buhara'yı tekrar ele geçirmeye çalışmıştır. Semerkand'a kadar uzanmış; ardından Hımık Hatun, Said b. Ziyad ile yaptığı mücadele de bir hayli yıpranmış, onun için Melike daha akıllıca davranarak Arap valisi ile sulh yapma yoluna gitmiştir. Bu sulh gereğince Arap valisine Semerkand yolunu açık bulunduracak ve 30 kadar da genci rehin olarak verecektir. Said b. Osman özellikle bu gençlerin Türk asilzadelerinden olmasını istemiştir. Böylece kendini daha güvende hissetmiştir.⁵⁸

Yezid b. Muaviye'nin 673'te ölmesi ile ortaya çıkan iç savaş nedeniyle Orta Asya 10 yıl kadar Arap hâkimiyetinden kurtulmuş, şehrin tam olarak hâkimiyet altına alınmamış olması, İslâm'ın bu bölgedeki yayılışını olumsuz yönde etkilemiştir. Şehrin

⁵⁵ Mehmet Dalkılıç, *a.g.m.*, s.150.

⁵⁶ Zekerîya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, B.1., İstanbul, 1986, s.215.

⁵⁷ Dalkılıç, *a.g.m.*, s.150.

⁵⁸ Zekerîya, Kitapçı, *a.g.e.*, s.215-217.

tam olarak ele geçirilmesi ve İslam'ın bu bölgede yerleşmesi Kutaybe b. Müslim'in Horasan valisi olması ile mümkün olmuştur.⁵⁹

Arap kaynaklarında, "*Et Tariku'l Hariri*" olarak zikredilen bu İpek Yolu, yol güzergâhında olan Semerkand, Buhara, Beykend gibi Türk şehirlerini canlı birer ticaret merkezi yapmıştır. Kuteybe, Aşağı Türkistan'ı mutlaka fethetmek ve Arap hâkimiyetini o bölgelerde taşımak istemiştir.⁶⁰ Bu amaçla; Beykend'i ele geçirmek için harekete geçmiş ve Beykend'i kuşatarak almıştır.⁶¹

Taberi'nin rivayetine göre; "*Beykend'ten Arapların zenginlik ve silah, altın, gümüş gibi diğer kıymetli mücevherlerden elde ettikleri ganimetin had ve hesabı yoktur*" demiştir.⁶²

Beykend'in ele geçirilmesinin ardından Kuteybe, Merv şehrine dönmüş ve yeni hedefi de Buhara şehri olmuştur.⁶³ Bu sırada Buhara hanlığına "*Verdan-ı Hudah*" bakıyordu. Verdan-ı Hudah, büyük bir kuvvet sevk ederek Harkene önlerinde Kuteybe'yi durdurmaya çalışmışsa da aralarında çok çetin harplar olmuş ve Kuteybe'nin zaferi ile son bulmuştur.⁶⁴

Buhara, Semerkand, Talekan, Keş, Nesef, Harezm, Fergana, Şaş gibi Orta Asya toprakları tamamen Arapların kontrolüne girerek; Araplar Orta Asya'nın vaz geçilmez yeni bir unsuru durumuna gelmişlerdir. Kuteybe'nin ölümünden sonra, pek çok bölge zaman zaman bağımsızlıklarını elde etmelerine rağmen, Buhara, Arapların elinde kalmıştır. Horasan'daki Abbasi lideri Ebü Müslim, 748'de Nasr'ı Eyaleti'ni tahliye zorladığı sırada, Buhara, ise kendi haline terk edilmiştir. Şerik b. Şeyh El Mehri adlı bir Arap 750'de Buhara, şehrinin hâkimiyetini ele geçirmiş ve Hz. Ali evladının taraftarları olan Şiiler adına bu bölgelerde bayrak açmıştır. Bu olay üzerine Ebü Müslim'in gönderdiği ordu Buhara'yı kuşatınca, şehrin hükümdarı Tuğşade, Abbasi güçlerine katılmış ve Abbasi orduları, Buhara'yı ele geçirdikten sonra Maverâünnehir'in geri kalanında da sükûneti sağlamıştır.⁶⁵

Buhara, İslam orduları tarafından fethedildikten sonra ilk defa 9 Eylül 1141 tarihinde meydana gelen Katvan Savaşı'ndan sonra putperest olan Karahitayların

⁵⁹ Mehmet Dalkılıç, a.g.e., s.150.

⁶⁰ Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s.243-244.

⁶¹ Mehmet Dalkılıç, a.g.e., s.151.

⁶² Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s.246.

⁶³ Dalkılıç, a.g.e., s.151.

⁶⁴ Zekeriya Kitapçı, a.g.e., s.247.

⁶⁵ Richard Nelson Frye, a.g.e, s.30,60-63,66,133.

idaresine geçmiştir. Bununla beraber Buhara'da; “*Sadr, Başkan, Reis, Sadrazam*” ünvanlı hükümdarların nüfuzu devam etmiştir.⁶⁶

Gür Han, adlı Kara Hitay hükümdarı, Katvan zaferinden sonra Harezmsah Atsız'ın yeğeni Alptigin'i, Buhara'ya vali tayin etmiştir.⁶⁷ Harezmsah Alâeddin Muhammed Tekiş b. İlarıslan, 1182'de Buhara'ya bir sefer düzenler; 1207 senesinde Kara Hitay Devleti'ne son verip;⁶⁸ 1209'da Buhara'yı ele geçirir ve Melik Sencer'in iktidarına son verir. Mart 1220'de Cengiz Kağan'ın Moğol ordusu Buhara, kapılarında görünür.⁶⁹

Bir zamanlar yalnız Maveraünnehir'in değil, bütün İslam âleminin en meşhur ilim ve kültür merkezinden olan âlim ve evliya yatağı Buhara, yanıp yıkılmış, kale surları yerle bir edilmiş, halkı darmadağın olmuş ve bir enkaz yığını haline gelmiştir. Bu hadiseleri, Horasan'a kaçan bir Buharalı kısaca; “*Moğollar yıktılar, yaktılar, öldürdüler ve gittiler*” diyerek veciz bir şekilde dile getirmiştir.⁷⁰

XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Çağatay Ulus devri, Türk literatüründe Emir Temir veya dünya literatüründe Temurlenk olarak adı geçen Timur Bey, tarafından alınır.⁷¹ Torunu Uluğ Bey ise, onun sanatsal ve entelektüel alanında yarattığı geleneği sürdürerek Semerkand ve Buhara'yı; süsleme sanatları, mimari, şiir, felsefe, resim ve astronomi alanında da başlıca öğrenim merkezleri haline getirmiştir.⁷²

1.1.4. Buhara’da Hanlıklar Dönemi

1405 yılında Timur’un ölümü ile başlayıp 2 Eylül 1920’de Buhara Emirliği’nin Ruslar tarafından işgalle ve Türkistan coğrafyasındaki siyasi bölünmüşlüğü getirdiği; siyasi, ekonomik ve kültürel gerilemelerin yaşandığı bu sürece “*Hanlıklar dönemi*” adı verilmiştir. Timur’un, ölümünden hemen sonra iç karışıklıklar yaşanmaya başlamış ve bu iç karışıklıklar devletin uzun ömürlü olmasını engellemiştir.⁷³

XVI. yüzyıl başından 1868 yılına kadar müstakil, 1920 yılında ise Rusya’nın himayesi altında yarı müstakil bir Türk hanlığı olan Buhara’da bu müddet zarfında 3

⁶⁶Türk ve İslam Devletleri-1, a.g.e., s.,192.

⁶⁷Richard Nelson Frye, a.g.e., s.180.

⁶⁸Türk ve İslam Devletleri-1, a. g. e., s.193.

⁶⁹Richard Nelson Frye, a.g.e., s.185-186.

⁷⁰Türk ve İslam Devletleri-1, a. g. e., s.193-194.

⁷¹Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdülkadir Sadak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi- Sa.161, Ankara, 1995, s.1.

⁷²Ahmed Raşid, a.g.e., s.24.

⁷³Nurettin Hatunoğlu, Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han, Ötüken Yay., İstanbul, 2011, s.31.

Türk sülalesi hüküm sürmüştür. Şıbanoğulları, “Şeybaniler” (1500-1599), Astırhan Hanları, “Astrahanlı” (1599-1785) ve Mangıt Hanları, “Mangıtlar” (1785-1920) dir.⁷⁴

1.1.4.1. Şeybaniler Hanedanlığı

Plano Carpini'nin 1246'da seyahati sırasında; “*bu muntıkanın doğu kısmında, galiba Irtış'dan pek uzak olmayan bir yerde Cuci'nin büyük oğlu Orda bulunuyordu. Batı tarafı ise galiba, İli ile Sir-Derya arasındaki saha olup, Cuci'nin küçük oğlu Şıban'a aittir. Müslüman rivayetleri bu kelimeyi sonraları Şeyban'a çevirmiştir*” demektedir.⁷⁵

Çağatay ulusunun devamı olan Moğollar ve Cuci ulusunun mirasçıları olarak kabul edilen Şeybaniler, “Özbekler”⁷⁶ Cuci'nin oğlu Şıban'a; “*Han, Şah Baht, Şahi Beg Han*” ünvanlarını vermişlerdir. Timurlular'dan Ahmed Mirza'nın hâkimiyetinde Buhara'ya geçen Şeybani Han, burada nüfuzunu ve kudretini artırır, Hüseyin Baykara'nın idaresindeki Harezm'e bir sefer düzenlemişse de sonuç alamamıştır. Ardından Kazak Hanı Burunduk, “*Barandak*” ile savaşa girişip, onu yenerek Ürgenç, Hive şehrini kuşatmıştır. Timurluların kendi arasındaki kargaşasından faydalanarak 905 yılında Buhara ve Semerkand'ı almış, Taşkend'in zaptından sonra da Herat üzerine sefere çıkıp, Merv'i kuşatan Han, ağır bir yenilgiye uğramış ve Şah İsmail'e yenilerek hayatını kaybetmiştir. Ardından Şeybaniler, Şah İsmail'e bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁷⁷

Muhammed Şeybani Han'ın temelini attığı hanedanlık 100 yıl boyunca hâkimiyetinin zirvesinde olmuşsa da⁷⁸ Şeybani Han'ın yerine hanlık makamına geçecek olan Köçkünçi Sultan Han,⁷⁹ başkanlığında toplanan kurultay; ülke topraklarını kendi aralarında tekrar paylaşmıştır.⁸⁰

Fakat Ubeydullah Han'ın 1533-1539 yılları arasında Uluğ Han olması ile devletin siyasi merkezi Semerkand'dan Buhara'ya kaymaya başlamış ve II. Abdullah Han, ülke topraklarını doğuda Kaşgar'a, güneyde Belh'e ve kuzeyde Taşkend'e kadar genişletmeyi başarmış, bu dönemde Buhara'yı siyasi bir merkez haline getirmiştir. II.

⁷⁴Özkan Küçük; “*Sovyet Dönemi Özbekistan'ın Ekonomik Durumu*”, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006, s.4.

⁷⁵V.V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK. Yay. IV.Dizi, S.16, Ankara, 2006, s.138.

⁷⁶Mustafa Kalkan, Kırgızlar ve Kazaklar, Selenge Yay., İstanbul, 2006, s.283.

⁷⁷İsmail Türkoğlu, “*Şeybani Han*” ve “*Şeybaniler*”, İslam Ansiklopedisi, C.39, s.43,44,46.

⁷⁸Hamid Ziyayev, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII-XX.Asır Başları), Çev. Ayhan Çelikbay, Ankara, 2007, s.7.

⁷⁹Mehmet Alpargu, Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-1 Özbek ve Kazak Hanlıkları, Ankara, 1994, s.53.

⁸⁰İsmail Türkoğlu, “*Şeybaniler*”, İslam Ansiklopedisi, C.39, s.46.

Abdullah Han Buhara'yı 1557 yılında ele geçirip başkent yapınca Özbek Hanlığı, “*Buhara Hanlığı*” olarak anılmaya başlamıştır. II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Abdulmumin tahta geçmiş, fakat üvey kardeşi tarafından öldürülmüştür. İran hükümdarı Şah Abbas Harezm'i işgal ettiği sıralarda Şeybani Hanedanı'nın prensleri arasında, han seçiminden dolayı bir birliğin olmaması, Abdulmumin'in tahta geçmesiyle de, muhtemel tüm erkekleri katletmesi, hukuken tahta geçecek biri olmayınca da, kimin han olacağına dair tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.⁸¹

Ne var ki, Özbekler kısa bir süre sonra daha küçük beyliklere bölünmüş ve aralarında sık sık çıkan taht kavgalarıyla, batıda Hive, ortada Buhara ve doğuda Kokand, Hokand şehirlerine bölünen üç hanlığın ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.⁸²

1.1.4.2. Astırhanlılar Hanedanlığı

Astırhan, Ejderhan veya Astrahan, Volga deltası üzerinde, Hazar Denizi'nin kuzey kıyıları yakınlarında, eski Saray şehri çevresinde kurulmuş bir Türk şehridir. Cuci Ulusu'ndan Altınordu hakanları burada da 91 yıl devam eden bir Türk devleti kurmuşlardır. 1554'te Rusya'ya tabi olan bu devlet, gene Müthiş İvan tarafından “*Çar IV. İvan*”, Kazan'larla beraber, 1557'de Rusya İmparatorluğu'na ilhak edilmiştir. Zaman zaman Kırım Hanlığı'na dolayısıyla da Türkiye ve çevresine de hâkim olmuştur. II. Selim devrinde dahi Osmanlılar'ın yarım kalan bir de Astırhan seferi vardır.⁸³

Son Şeybani hükümdarı Pir Muhammed Han (1599-1601) tahta çıkmıştır. 1601 yılında ise hâkimiyet aslen Astrahan, Astırhan Hanlığı'ndan olan Baki Muhammed'in (1601-1605) eline geçmiştir. Bu şekilde, Buhara Hanlığı'nda, Şeybaniler sülâlesinin hükümdarlığı sona ermiş ve Astırhanlılar hanedanlığının dönemi başlamıştır.⁸⁴

Canibekler olarak da anılan bu hanedan, adını, kurucusu Baki Muhammed'in babası Can Muhammed'den alır. Canoğulları'na Volga Nehri kıyısındaki anayurtları Astrahan, “*Hacı Tarhan*” şehriden dolayı Astrahanlılar denildiği gibi, ataları olan Cuci'nin oğlu Toga Timur'a nispetle de “*Toga Timurlular*” da denilmektedir. Ruslar 1556'da Astrahan'ı istila edip kendi topraklarına katınca Astrahan hükümdarı Yar Muhammed ile oğlu Can Muhammed, Harezm üzerinden Buhara'ya kaçarak Şeybani hükümdarı İskender Han'a sığınmışlardır. Cengiz Han'ın soyundan gelmelerinden

⁸¹ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.34.

⁸² Raşid Ahmet, a.g.e., s.26.

⁸³ Yılmaz Öztuna, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi Türkiye'nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi, Ötüken Yay., C.2, İstanbul, 1983, s.233.

⁸⁴ Hamid Ziyayev, a.g.e., s.8.

iftihar eden Şeybaniler, Cengiz'in soyundan olan ve kendilerine sığınan bu kişilere de çok iyi davranmışlardır.⁸⁵

1785 yılına kadar Astrahanlı Hanlar kukla hanlar olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Resmiyetteki son Astrahan Hanı, Ebulgazi Han'ın Buhara sarayından çıkarılıp sıradan bir vatandaş gibi yaşamak zorunda bırakılması ile hanlık, (Şah Murat döneminde 1785-1800) resmen Mangıtlar'ın eline geçmiştir.⁸⁶

1.1.4.3. Mangıt Hanedanlığı

Mangıt kelimesi, Cengiz Han zamanında bir Moğol kabilesinin adı olarak geçmektedir. Moğol devrinden beri Mangıt, muhtelif yazılışları: “*Mangkıt, Mangut, Mangit, Mankıt ve Mangıt*” adı birçok Moğol kavim adları gibi Türk veya Türkleşmiş kavim adları olarak da zikredilmiştir.⁸⁷

Moğollar'ın efsanevi ataları olan Alankoa'nın evlatlarından Nirunlar'a bağlanan Mangıtlar'ın ataları, Alankoa'nın yedinci göbekten torunu Tumine'nin dokuz oğlundan en büyüğü Caksu'nun Nuyaktin, Urut ve Mangkut adlı üç oğluna dayandırılır.⁸⁸

Bu dönem, Noyakin ve Urut boyları Tayciut'ların yanında yer alıp Cengiz Han'a karşı savaşmışlardır. Cengiz Han, zamanında Urut boy beyi Burdut Bey idir. Konkotan, Sunit, Mangut, Karkas, Barulas, Barin-İlingut, İlciut, Kekeuman, Urut, Urnaut, Arulat ve Yisut boyları aynı soydandırılar. Bu boylar Cengiz Han'a karşı Tayciut boyunu desteklemişlerdir. Cengiz Han, Tayciut'ları yenip idaresi altına alınca bu boylarda Cengiz Han'a tabi olmuşlar ve Cengiz Han, Onghan'a karşı savaşırken Urut beyi Kehte Noyan, Mangut boy beyi Kuyuldar-Seçen, Cengiz Han ordusunda yer alıp Onghan'a karşı savaşmışlarsa da ⁸⁹ Huyıldar Seçen, kendisini takip eden bir grup Mangıt ile birlikte Camuha, Camuka'dan ayrılarak Cengiz Han'a katılmıştır. Cengiz Han, onu “*Anda*” diye anmışsa da⁹⁰ Zafernâme'ye göre; Mangıtlar, Altın Ordu Devleti hudutları içerisinde yaşamış olan bir oymaktır. Batu'nun seferinde ve daha sonraki seferlerde Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğollar birkaç kabileden oluşuyorlardı. Fakat Deşt-i Kıpçak'taki şartlar altında sadece iki büyük Moğol kabilesi, Kongıratlar ve Mangıtlar

⁸⁵ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.35.

⁸⁶ Nurettin Hatunoğlu, “*Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han'ın Vasiyeti ve Hazinesi*”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S.254, İstanbul, 2008, s.49.

⁸⁷ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.39.

⁸⁸ Hayrunnisa Akbıyık, “*Mangıtlar*”, TDV Yay., İslam Ansiklopedisi, C.27, Ankara, 2003, s.570.

⁸⁹ Timurlan Omorov, “*Buhara Hanlığındaki Etnik Yapı*”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.2, S.7, 2013, s.78.

⁹⁰ Hayrunnisa Akbıyık, a.g.m.,s.570.

kabile birliklerini muhafaza etmekle kalmamışlar ayrıca önemli bir grup teşkil etmişlerdir. Fakat birliklerini muhafaza ettikleri halde kendi Moğol dillerini unutarak Türkleşmişlerdir. Sonradan XV. yüzyılın ikinci yarısında Mangıtlar adlarını değiştirerek Nogay adını almışlardır. Mangıtlar yavaş yavaş göçebe Türk toplumuna girmişler ve kendilerini Türk saymaya başlamışlardır.⁹¹

Buhara'nın hâkimiyeti ise hem pratikte, hem de resmen yeni sülâleye yani Mangıtlara geçmiştir.⁹² Buhara Hanlığı'nda Mangıt sülalesinin hükümrânlık devri 1785 yılı olarak kabul edilir. Bu tarihe kadar Mangıtlar'dan Muhammed Rahim Han (1756-1758) ve Dalyalbek (1758-1785) Buhara Hanlığı'nı gerçek bir han gibi yönetseler de Mangıtların resmen iktidarı ele geçişleri 1785 yılında olmuştur.⁹³

Buhara Emiri Mangıt Muzaffer (1861-1885) Seyhun Nehri'nin güneyinde İrcar denilen yerde 300 kişilik Rus kuvvetine, 40 bin kişilik gücü olmasına rağmen bir, iki saat bile dayanamayarak kötü bir şekilde yenilen ⁹⁴ bu sülale Rusların işgal tarihi olan 1920 yılına kadar Buhara Emirliği'nde iktidarda kalmışlardır. Sırası ile Emir Şah Murat (1785-1800), Emir Haydar (1800-1825), Emir Hüseyin (2,5 ay), Emir Ömer (4 ay), Emir Nasrullah (1827-1860), Emir Muzaffer Han (1860-1885), Emir Abdulahat (Bahadırhan) (1886-1910) ve Emir Âlim Han (1910-1920) Buhara Emirliği tahtına çıkmışlardır.⁹⁵

Mangıt hânedanı Buhara'da 1866'ya kadar Rus himayesini kabul etmek zorunda kalmış ve 1920'de Cengiz Han'ın son temsilcisi de Sovyetler tarafından devrilmiştir.⁹⁶ Mangıtlar, Kazak ve Özbek şecerelerinde de bu ulusları oluşturan boy ve uruklar arasında hâlen de zikredilmektedir.⁹⁷

⁹¹ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.39.

⁹² Hamid Ziyayev, a.g.e., s.9.

⁹³ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.40.

⁹⁴ Ali Suavi, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, 1977, s.35.

⁹⁵ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.40-41.

⁹⁶ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur, Çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yay., 6.Basım, İstanbul, 2010, s.524.

⁹⁷ Hayrunnisa Akbıyık, a.g.m., s.571.

1.2. Buhara Hanlığından Emirliğe Geçiş Aşaması

Mangıt kabilesi, Buhara’da giderek artan bir nüfuza sahip olmuş, XVIII. asrın ikinci yarısında saray kâhyası vazifesinde bulunan,⁹⁸ Şah Murat; Buhara Emirliği dönemini 1785’te başlatmıştır. Babası Danyalbek, onun eğitimi ile çok yakından ilgilenmiştir.⁹⁹

O, ilginç yaşam tarzı ile insanı hayrete düşürür; derviş kıyafetleri ile pazarlarda hamallık yapmış, fakirlerin dostu ve koruyucusu olarak şöhret kazanmış, malını mülkünü onlara dağıtmıştır. Babası, tarafından önce Semerkand’da vali olarak tayin edilmiş ve burada iktisadi hayatı iyileştirmeye yönelik tedbirler almıştır.¹⁰⁰

Dini yaşamı o kadar yoğun olmuştur ki, babası ülkeyi yönetemez hale geldiğinde, devlet ileri gelenleri ve babasının tahta geçmesi için yaptıkları teklifi kabul etmemiştir. Fakat onun bu derviş kişiliği iktidara geldikten sonra başarılı olmasına engel olmamıştır.¹⁰¹ Son Astrahanlı hükümdarı; Ebül Gazi Han’ın kızıyla evlendikten sonra da “*Han*” olmuş ve bizzat tahta oturmuştur.¹⁰²

İlk işi, Astrahanlı sülalesinin sözde hanı Ebül Gazi Han’ı saraydan çıkartmak olmuştur. Son Astrahanlı hanı, Ebül Gazi Han’ı ayrıca; fermanlarda mührünün basılmasında ve bastırılan paralara adının yazılmasında sembolik bir durum şeklinde kullanarak ona kukla bir hanlık da yaptırmıştır. 9 Haziran 1785 yılında, “*Buhara Emiri*” sıfatıyla kendini “*Han*” ilan etmesi hem siyasi olarak güçlenmesine hem de Buhara Hanlığı’nın, Buhara Emirliği sıfatı ile anılmasına neden olmuştur. Arapça olan “*Emir*” ünvanı, birleşen birçok devletçiğin her birinin yöneticisine verilen bir sıfat olup; Buhara Emirliği’nin bağımsız bir devlet olmasına rağmen, Mangıtlar döneminde, Türkçe olan “*Han*” yerine Arapça olan “*Emir*” ünvanı kullanılmaya başlanılmasında, Timur’un bu sıfatı kullanmasının da etkisi olabilir. Zira Buhara Hanlığı, Timur Devleti’nin yıkıntıları arasında ortaya çıkmış ve onun mirasçısı konumunda oluşmuştur. Buhara Emirliği, başka bir devlete bağlı olmayan bağımsız bir devlet olduğu için bu sıfatın kullanılması gerçek durumla da örtüşmemiştir.¹⁰³

Ayrıca Şah Murat, saltanatı süresi boyunca medrese tedrisatının etkili bir teşvikçisi olarak tanınmıştır. Saltanatı, zamanında Buhara’da kendisine bağlı 30 binden

⁹⁸Grousset, a.g.e., s.524.

⁹⁹Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.42.

¹⁰⁰Hamid Ziyayev, a.g.e., s.10.

¹⁰¹Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.41.

¹⁰²Rene Grousset, a.g.e., s.524.

¹⁰³Hatunoğlu, a.g.e., s.41-42.

fazla talebesi bulunmaktadır. Merv ve Belh'i kendi saltanat bölgesine bağlamaya muvaffak olduktan sonra, yerine onun vasıflarını üzerinde toplamış olan oğlu Emir Said Haydar Han geçmiştir.¹⁰⁴

Emir Said Haydar Han, 1800-1826 yıllarında tahta geçmiştir.¹⁰⁵ Âdil ve ilim sahibi bir hükümdar olup; saltanatı zamanında, Bine yakın talebenin önünde İslami İlimler üzerine bizzat onlara ders vermiştir. 1817 yılında Harezm hücumunu durdurmak zorunda kalmış; ayrılıkçı Şehr-i Sebz Beyi'ne karşı çarpışmaları idare etmiş ve ayrıca Kıtay-Kıpçak boyunun Şehr-i Sebz'deki ayaklanmasına karşı da seferde bulunmuş ve bütün bu çarpışmalardan, muzaffer olarak çıkmıştır.¹⁰⁶

Buhara hanları içerisinde “*Seyitlik*” ünvanını kullanan ilk hükümdar olmuştur. Onun seyitlik makamını kullanmasının sebeplerinden biri de annesinin Astırhan hanının kızı olmasıdır. Kan bağı ile sahip olduğu seyitliği, siyaseten de kullanmıştır, seyitlik sıfatını kullanmakla da yetinmeyerek, bastırdığı paraların üzerine de “*Emîrû'l-Mü'minîn*” ibaresini kullanmıştır; en küçük oğlu Hüseyin'i halef olarak tayin etmiş ve 1826 yılında vefat ettiğinde ise tahtına bu oğlu oturmuştur.¹⁰⁷

Hüseyin, sadece iki ay, oniki gün saltanat sürebilmiştir. Muhtemelen öldürülmüştür. Diğer oğulları, Karmana Hükümdarı Ömer Han ve Karşı Hükümdarı Nasrullah (diğer adıyla Bahadır), tahtı ele geçirmek için rekabet içine girmişlerdir. Nasrullah, zayıf karakterli olmakla tanınmıştır. Bu yüzden Beyler, Han olarak Ömer'i seçmişlerdir. Nasrullah, buna itiraz etmişse de başında bulunduğu ordusu ile beraber Buhara'ya yürümüş ve şehri, 70 gün süre ile kuşatmıştır. Divanbeyi Muhammed Hakim Kuşbeyi'ni ikna ederek, Buhara kapılarını açtırarak şehri işgal etmiştir. Kuvvet kullanarak tahta çıktıktan sonra, bir müddet kendi müttefiki olan Muhammed Hakim Kuşbeyi'ni de idam ettirmekten geri kalmamıştır.¹⁰⁸

1826'da tahta çıkan Nasrullah, ilk yıllarında merkeze karşı çıkan isyanları kontrol altına almakla geçirmişse de bu dönemde, Uratepe Bölgesi içinde Hokand Hanlığı ile mücadelesine devam etmiş ve 1842 yılında, Hokad Hanlığı'nı işgal ederek Hokand Hanı, Muhammed Ali Han'ı ve ailesini de idam ettirmiştir. Emir Nasrullah'ın

¹⁰⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s.30.

¹⁰⁵ Nadir Devlet, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yay., İstanbul, 1993, s.299.

¹⁰⁶ Baymirza Hayit, a.g.e., s.30-31.

¹⁰⁷ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.43-44.

¹⁰⁸ Baymirza Hayit, a.g.e., s.31.

bu zaferi uzun ömürlü olmamış üç ay sonra başlayan bir halk hareketi sonucunda Buhara kuvvetleri Hokand'ı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁹

Nasrullah, hanlığını Hive ve Hokand aleyhine genişletmek için uğraşmış; Merv'i almak için Hive hanına karşı savaş açmış ve nihayet 1845 yılında Merv'i işgal ederek,¹¹⁰ kendisine başkaldıran Şehr-i Sebz Beyliği üzerine otuziki sefer düzenlemiştir. Ülke içindeki olaylarla meşgulken, ülke dışında gelişen olayları kavrayamadığından, Türkistan ve Buhara Emirliği için ciddi bir tehlike olmaya başlayan Rusya'nın gerçek amaçlarını ve askeri faaliyetlerini anlayamamıştır.¹¹¹ Nasrullah'ın hâkimiyeti döneminde Buhara, Çarlık Rusya'sı ile İngiltere arasındaki rekabetin mücadele alanı haline de dönmüştür.¹¹²

Bu da, Rusların bir an önce harekete geçirmeye zorlamıştır. Rusya ve İngiltere'nin Türkistan topraklarında avantaj sağlama yarışının başladığı dönemdir. “*Büyük Oyun*” adı verilen ve Rusya Çarlığı ile Büyük Britanya'nın bölgede yeni pazarlar oluşturmak için nüfuz sahibi olma yarışı olarak özetlenebilecek olan bu diplomatik savaş, siyasi ve jeopolitik avantajları neticesinde Rusların lehine gelişmiştir. İngilizlerle çıkarları uyuşmayan Fransa bile, diğer bölgelerdeki çıkarlarını düşünerek bu konuda Ruslara yakın davranmaya çalışmıştır. General Mesena, komutasındaki bir Fransız ordusu Ruslara katıldıktan sonra Orenburg'dan Buhara'ya kadar olan bölgeyi işgal ederek, Afganistan ve İran'ı alarak Hindistan'a kadar uzanacak ve İngilizleri oradan uzaklaştırarak Ruslara büyük bir doğu imparatorluğu kazandıracaktır. Buna karşılık Rusya, Fransızların Akdeniz'de, Mısır'da kalıcı olarak yerleşmesine ses çıkarmayacaktır. İngiltere, Buhara Hanlığı ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışırken Buhara Emiri böyle bir yakınlaşmayı kabul etmemiştir. İngilizlerin kâfir olduğunu ve onlarla ilişki kurulmaması gerektiğine inanmıştır. İngilizler, Rusların Türkistan'a doğru ilerlemesinden rahatsızlık duydukları için ikinci bir heyeti Buhara'ya tekrar göndermişlerdir.¹¹³

O yıl Buhara'da hanın yanında İngiliz elçileri; Stodhard ve Conolly'nin yanında, bir Rus elçi heyeti de bulunuyordu. Emir her iki tarafla pazarlık ediyordu. Fakat

¹⁰⁹A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Egmont Yay., B.1., İstanbul, 2009, s. 218.

¹¹⁰Mehmet Alpargu, “*Türkistan Hanlıkları*”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türküye Yay., C.8, Ankara, 2002, s.975.

¹¹¹Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.45.

¹¹²Mehmet Alpargu, a.g.e., s.975.

¹¹³Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.45-47.

İngilizlerin Hokandlılarla anlaşabileceğinden şüphelenen Emir, İngiliz elçilerini hapsederek ardından onları Buhara'da öldürmüştür. Bundan sonra da Buhara'ya gelen diğer Avrupalıları, yakalayarak öldürür duruma gelmiştir. Yalnızca, Ruslara dokunmamıştır.¹¹⁴

İngilizler öldürülen subayların durumlarını soruşturmak için Türkistan'a (Buhara, Hokand, Hive) tekrar bir heyet göndermeye karar vermiştir. Aslında bir casus olan heyetin başkanı İasıf Valf ilk önce İstanbul'a gelerek seyahat için gerekli evraklarını hazırlatmıştır. Çünkü daha önce İngiliz subaylarının ölümü ile sonuçlanan talihsizliklerin tekrar yaşanmasından korkmuşlardır. İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nin hazırladığı evraklar yanında, ayrıca Osmanlı sultanı tarafından Buhara, Hive ve Hokand hanlarına hitaben, giden heyetin Osmanlı himayesinde olduğuna dair birer mektup verilmiştir. Bu heyet, 1844-1845 yıllarında Buhara'da faaliyette bulunmasına karşın, elle tutulur bir sonuca ulaşamamıştır. Türkistan hanlıkları dünya siyasetinden habersiz bir şekilde kendi aralarındaki mücadeleye var gücüyle devam etmişlerdir. Gerçi, Osmanlı Devleti'nin Türkistan bölgesinden İngilizler gibi önemli stratejik ve ekonomik çıkarları yoktu. Ama Osmanlı Hükümeti, kendini her zaman için Türkistan hanlıklarının bir hamisi gibi görmüş ve Ruslara karşı istenilen yardımlara da imkânları dâhilinde cevap vermeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Türkistan hanlıkları arasında birliğin sağlanmasını da tavsiye etmiştir. İslam âleminin halifesi olarak bölgede barış ve birliğin oluşmasını sağlamaya çalışmıştır.¹¹⁵

Nasrullah'ın yerine, babasından farklı olmayan ve 1861'den 1885'e kadar saltanat sürececek biricik oğlu Muzaffer geçmiştir.¹¹⁶ İngiltere, Rusya'ya baskı uygulayarak Türkistan hanlıklarını işgal etmeyeceği konusunda bir güvence elde etmeye çalışmıştır.¹¹⁷

Emir Muzaffer, 1868 Haziranında Ruslarla yaptığı Zire Bulak Savaşı'nda memleketini tamamen kaybetmiştir.¹¹⁸ 350.000 km². genişliğindeki topraklarını ve 3 milyon 500 bin insanı ile Buhara içişlerinde kısmen serbest kalarak, oniki maddelik Zire Bulak Anlaşması ile Rusya'nın himayesi altına girmiştir. Yapılan bu anlaşma ile demiryollarını, posta, telgraf ve telefon haberleşmesini; Amu-Derya gibi büyük

¹¹⁴A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yay.8, C.1, B.2, İstanbul, 1981, s.227.

¹¹⁵Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.47-48.

¹¹⁶Baymirza Hayit, a.g.e., s.32.

¹¹⁷A. Ahat Andican, a.g.e., s.232.

¹¹⁸A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.254.

nehirlerde vapur işletme hakkını, gümrük işleri, iktisadi müesseselerini ve bütün endüstrisini, hudut muhafazası da dâhil tamamını Rusların eline vermek zorunda kalmışlardır.¹¹⁹

Buhara'nın yenilgi haberi İstanbul'a ulaştığında, Osmanlı Devleti henüz Buhara konusunda ne yapacaklarını karara bağlayamamış bir durumdadır. Buhara ile Rusya arasında yapılan anlaşma nedeniyle artık her hangi bir diplomatik girişim yapılmasının da gereği kalmamıştır.¹²⁰

Emir Muzaffer, zamanı Rusya'nın Türkistan'ı işgal ettiği döneme rastlamaktadır. Kendisinden sonra oğlu Abdullahad (1886-1910) tahta geçmiştir.¹²¹

Emir Abdullahad, gayet hasis tabiatlı, tecrübeli ve fikir sahibi bir kişiliğe sahip olup; zamane adamlarına ve gazetecilerine, itibar etmiş, onlara güven vermiştir. Kendisi, "*Hüseyni*" mahlası kullanarak şairlikte yapmıştır.¹²²

Emir Abdullahad, 4 Kasım 1885 tarihinde Buhara Emirliği'nin tahtına kesin olarak geçmiştir. Saltanatını Ruslara tasdik ettirmek için Başvezir'i, Astanakul Kuşbegi başkanlığında bir heyeti Çar Nikola Aleksandır'a yollamıştır ve o, bir dizi Rus istekleri ile geri dönmüştür. Bu yeni isteklere göre; Buhara'nın askeri birlikleri, 10 bin piyade, 400 süvari, 12 bin polisten ibaret olacak, Buhara surları tamir edilmeyecek, köle ticareti yapılmayacaktı, Buhara'ya yabancılar Rusya'nın izni ile girecek ve buna karşın herhangi bir devletin Buhara'ya saldırması durumunda da Rusya, Buhara'yı korumakla yükümlü olacaktır. Son yıllarında Emir, ağır bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalık neticesinde de 22 Aralık 1910'da Kermine'de ölmüştür. Yerine Buhara Emirliği'nin son hanı olacak olan oğlu Âlim Han tahta geçmiştir. **Resim: 2**'de Âlim Han'ın yerel kıyafeti ile çektiirdiği bir adet resimde bulunmaktadır.¹²³

Emir Âlim Han, Karmana (Nevai'de) da 1881'de doğmuş, Özel Yıldız Sarayı'nda yaşamış. İlk eğitimlerini medreselerde almış. Dini eğitimini tamamlarken bir yandan da özel öğretmenlerden Fransızca ve Rusçayı öğrenerek, 13 yaşında Petersburg'a giderek askeri ve teknik eğitimlerini almıştır. 6 yıllık okulu, 3 yılda bitirerek askeri mühendis olmuş. Babası, Abdullahad Han'ın yanında hükümet işlerini

¹¹⁹Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, Türkistan Milli Hareketleri, İstanbul, 1943, s.6.

¹²⁰Andican, a.g.e., s.232.

¹²¹Mehmet Alpargu, a.g.e., s.975.

¹²²A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.256.

¹²³Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.98, 104,438.

öğrenmiş. Karşı Eyaleti'nde, 12 yıl hakimlik, Karmana ve Nesef şehirlerinde de valilik yapmıştır.¹²⁴

Âlim Han, 1911- 1920 yılları arasında, Türkistan'ın, Ruslar tarafından işgal edilen son Türk devleti olan Buhara Hanlığı'nı idare eden son hükümdarı olma özelliğini de göstermiştir. Bolşevikler ile yaptığı mücadeleyi 1920 yılında kaybetmesi üzerine, ülkesini terk etmek zorunda kalmış ve yardım sağlamak için, Afganistan'a gitmiştir. Fakat tekrar ülkesine dönememiş ve 1944 yılında da Afganistan'da vefat etmiştir.¹²⁵

Devletin tepesindeki yöneticilerin liyakatsiz oluşu ve aralarındaki rekabet, Âlim Han'ın işini daha da zorlaştırmıştır. Vasıflı kadrodan mahrum oluşu, O'nun devlet idaresindeki başarısını da olumsuz etkilemiştir.¹²⁶ Bu durum; Ruslara da, arzu ve emellerini daha kolaylıkla elde etmelerine meydan vermiştir.¹²⁷

1.2.1. Buhara Hanı Nasrullah Han ve Emiri Muzaffer'in Hokand'ı İşgal Faaliyetleri

Nasrullah Han, 1839-1841 yıllarında Hokand'a karşı savaşmış, birçok cana kıymış, zenginlikleri talan etmiştir.¹²⁸ O zamana kadar ülkesinde başarılı bir idare gösteren Muhammed Ali Han ile veziri ve danışmanı Hak Kulu arasında 1840'da vuku bulan münakaşa, neticesinde Hak Kulu'nun idamı ile sona ermiştir. Fakat Hak Kulu'nu tutan ulemeden ve ileri gelenlerden bir kısmı zevat Muhammed Ali Han aleyhinde memlekette propaganda yapmaya ve hatta onu tahtan indirmek için gizli planlar hazırlamaya başlamışlarsa da yaptıkları bu faaliyetlerden istedikleri neticeyi alamamışlar ve bu arada Han'ın da kendilerini affetmeyeceğini bilen bu kişiler, sonunda Buhara Emiri Nasrullah Han'a haber göndererek Hokand'ı ele geçirmek için teşvik etmeye başlamışlardır. Zaten böyle bir fırsatı kollamakta olan Nasrullah Han, Muhammed Ali Han'ın ordusundan bir kısmını, Doğu Türkistan ile ülkenin kuzeyinde bulunmasından da istifade ederek, harekete geçirmiş ve 1842 Nisan'ı başlarında Hokand'ı kuşatmışlardır. Buhara Emiri, Muhammed Ali Han ve yakınlarını başta olmak üzere bütün Hokand ileri gelenlerini ve bir kısım ulemayı acımasızca öldürmüştür.

¹²⁴Naci Yengin, Atayurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa, İstanbul, 2010, s.63.

¹²⁵Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Âlim Han'ın Vasiyeti ve Hazinesi", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S.254, İstanbul, Şubat 2008, s.47.

¹²⁶Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.116.

¹²⁷Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, a.e.g., s.14.

¹²⁸Hamid Ziyayev, a.g.e., s.11.

Neticede, Hokand Hanlığı, Nasrullah'dan yediği bu ağır darbenin tesirinden kısa zamanda kurtulamadığından, bir kaç sene sonra başlayan Rus istilasına karşı kendisini gerekli şekilde savunamamıştır. Bu durumdan yararlanmasını bilen Buhara Emiri Muzaffer, Hokand'ı Buhara'ya bağlamak için Hokand'ın eski hanını yani Hudayar Han'ı, Taşkend Hakimi olarak tayin ettirmiştir. Fakat Alim Kul adlı kumandan bunu kabul etmeyip 1863 yılında 12 yaşındaki Sultan Said'i Hokand Hanı ve kendisini de han naibi ilan ederek iktidarı eline almıştır. Seyyid Yakup Han Töre isimdeki elçiyi, İstanbul'a göndermiştir. Elçi, ülkesinde, Ruslar ve Buhara Emiri tarafından vuku bulan tecavüzü Osmanlı hükümetine şikâyet ederek, müstevlilerin Hokand topraklarını terk etmeleri için yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlı hükümetinin bu ricaları Meclis-i Mahsusa' da görüşüldüğü sırada, Taşkend'in Rus işgaline uğradığı haberi İstanbul'a ulaşmıştır.¹²⁹

Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemezler düşüncesiyle, zamanında yerine getirmeyen Buhara Emiri Muzaffer, Taşkend'in düşmesi üzerine son derece de müşkül bir duruma düşmüştür.¹³⁰

1.2.2. Buhara ve Hokand Hanlıkları Arasındaki Siyasi Gerginlik ve Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a Etkisi

Hokand hanı Hudâyar Han'ın, Buhara Emiri Nasrullah'ın ülkesine yaptığı kanlı baskınları Padişaha şikâyet etmesi üzerine, harekete geçen Osmanlı hükümeti, İstanbul Özbek Tekkesi Şeyhi Elhac Mehmed Efendi'yi; Emiri, ikaz etmek üzere Buhara'ya göndermiştir. Osmanlı devleti; Türkistan hanlıklarına bir taraftan birbirleriyle iyi geçinmelerini tavsiye ederken, diğer taraftan da bu hanlıkların bilhassa Rusya ile olan münasebetlerinde dikkatli olmalarını ve muahedelere riayet etmelerini ve karşı tarafın bu hususta herhangi bir şikâyetine fırsat vermemelerini tavsiye etmiştir. Bu tutumu ile Osmanlı devleti, İslam âleminin önderi ve hamisi olarak, Türkistan hanlıklarının varlıklarını sulh ve sükûn içinde geçirmelerini sağlamaya çalışmıştır. Hudâyar Han'ın kardeşi ve Taşkend valisi Malla Bey, halkın da desteği ile 1858 baharında harekete geçerek kardeşini tahttan indirmiş ve ülkenin başına geçmiştir. Bu arada ülkeden kaçan Hudâyar, Buhara'ya sığınarak Nasrullah Han'dan tahtını geri alabilmesi için yardım istemiştir. Osmanlı devletinin ikazına rağmen, Nasrullah Han, Hudâyar'ın ricasını fırsat bilerek Hokand üzerine yürümüş ise de, Malla Han'ın ordusunun başına getirdiği

¹²⁹Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Ankara, 1994, s.47-48,71-72.

¹³⁰Mehmet Saray, Özbek Türkleri Tarihi, Nesil Matbaacılık ve Yay., İstanbul, 1993, s.22.

kabiliyetli birer kumandan olan Kanat Şah ile Alim Kul'un başarıyla karşı koymaları üzerine Buhara Emiri eli boş dönmüştür.¹³¹

Nasrullah'ın yerine, babasından farklı olmayan ve 1861'den 1885'e kadar saltanat süren biricik oğlu Muzaffer geçmiştir. Ruslar, 1 Haziran 1866'da, 1865 Temmuz ayından beri Buhara Emiri'nin hâkimiyeti altında olan, fakat iki hanlığın altında el değiştiren Hocent şehrini ele geçirmiştir.¹³²

1.2.3. Buhara Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile Olan Siyaseti

1783'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetinde büyük bir değişiklik olur. Bunun sebebi Kırım'ın kaybedilmiş olmasıdır. Karadeniz'in, Rusya'ya bir nevi kapısı olması dolayısıyla, bu kapının açılmasıyla tehlikeyi sezen Osmanlı Devlet'i, Türkistan da bulunan devletlere rica eder, fermanlar gönderir, bu arada Moskof (Rusya) sulhu bozmuştur. Kırım'daki Müslümanlar, Türkler esarete düşmüştür. Ülkeleri yabancılar tarafından işgale uğrayan; Buhara, Hokand, Hive, Kaşgar, Afganistan ve Türkmenistan liderleri, Osmanlıdan, yardımlarını rica eden mektuplar yollamış ve elçilerini göndermişlerdir. Türkistan devletlerinin Osmanlı Devleti'nden istedikleri yardımların başında; silah ve asker gelmektedir. Top, tüfek, barut ve mermi imalinde gerekli malzemeler ve bunları imal edecek ustalar istemişlerdir. Kaşgar, hariç maalesef Batı Türkistan'daki; Hokand, Hive ve Buhara'nın bu isteklerine müspet bir cevap verilememiştir. Hâlbuki konu Osmanlı hükümetleri tarafından son derece ciddiye alınmış, ilgili meclislerde günlerce görüşülmüş ve yardım kararı da alınmıştır. Ne var ki Türkistan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında, Şii İran'ın geçit vermez bir set gibi bulunması ve Kafkasların Ruslar, tarafından işgal edilmiş olması gibi sebeplerle, istenen askerî malzemeyi gönderecek bir yol bulunamamıştır. Silah yardımı haricinde istenen askerî yardım ise hiç mümkün olmamıştır. Zira bu yardımların istendiği devirlerde; Osmanlı Devleti hem Rusya ile sulh halinde olması ve hem de Rusya'dan çekinmesinden dolayı, asker yardımı yapması mümkün olmamıştır. Bu istekte bulunan ülkelerin temsilcilerine, gönüllüler toplaması tavsiyesinde bulunabilmiş bundan da istenen netice alınamamıştır. Yukarıda arz ettiğimiz silah ve askerî yardımla birlikte Osmanlı Devleti'nden idareci talebinde de bulunulmuştur. Ülkelerini idare etmek üzere ya bir Osmanlı paşasının ya da bir Osmanlı şehzadesinin gönderilmesini istemişlerdir,

¹³¹Mehmet Saray; a.g.e.,s.57-58,68.

¹³²Baymirza Hayit; a.g.e., s.31,75,83.

1820'lerde ve 1870'lerde istenen bu idareci zümresine Osmanlı kayıtlarında nasıl bir cevap verildiğine dair maalesef hiç bir bilgi yoktur.¹³³

Buhara elçisi; Mirza Muhammed Yusuf, tek başına maceralı bir yolculuktan sonra İstanbul'a gelebilmiştir. Buhara Emirinin, Padişaha, yazdığı mektubun meali ise: *"1797 tarihinde Buhara Emiri ve Maveraiünnehir hâkimi olduk. Burada kudretimiz nispetinde Müslüman ahalinin asayiş ve rahatını adalet üzere temine çalışıyoruz... Aramızdaki dostluğun devam etmesi için Divanbeği İş Muhammed Yusuf'u, Sultanların en büyüğünün huzuruna gönderiyoruz."* Padişah, cevap olarak Buhara Emirine şunları yazmıştır: *"Taraflımıza gönderdiğiniz mektuplar ve hediyeler elçilerimiz vasıtasıyla bizlere ulaştı. Atanız olan eski Maveraiünnehir hâkimlerinin vefatlarına çok üzüldük. Bu üzüntümüz sizlerin başa geçmeniz ile hafıflemiştir.... İzhar ettiğimiz dostluğun devamını dileriz."* Buhara Emiri, Haydar Şah, çok geçmeden kendisini güçlükler içinde bulmuştur. Başarısız idaresi yüzünden memleketindeki ulemayı başka ülkelere kaçırdığı gibi, komşularıyla da arasını bozmuştur. Çoğu kendisinin yarattığı meseleler yüzünden Hokand, Hive, Afganistan ve İran ile harp etme durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Sonunda Haydar Şah, hepsi Müslüman olan komşularına karşı üstünlük sağlayabilmek için, İslam'ın halifesi Osmanlı padişahının desteğini sağlamaya karar vermiştir. Buhara hâkimi farsça olarak yazdığı mektubunda özetle şu hususlara da yer vermiştir: *"Bir müddet evvel Maveraiünnehir ahalisi kıtlık ve yokluk gibi musibetlere uğramıştır. Bu yüzden halk başka yerlere göç etmiştir. Onlarla birlikte ulema da gittiğinden fıkıh kitapları yok olmuştur. Hanlığımızda, baştan beri dini tedrisatın ve ilmin yayılmasına çalışılmıştır. Yukarıdaki olaylardan sonra Hindistan'dan bazı fıkıh kitapları getirilmiş ise de bunlar ihtiyaca kâfi gelmediği gibi ihtilaf ve tartışmaya da sebep olmuştur. Büyük hukuk âlimi kişilerin yazdığı eserlerden meydana gelen aşağıdaki listeyi size gönderiyoruz. Eğer hepsini göndermek mümkün değil ise hiç olmazsa Müslüman ahalinin işlerinin halledilebilmesi için bir kaç nüsha kitabın gönderilmesi hassasen rica olunur."* Fakat Haydar Şah'ın, gönderdiği elçi; Mirza Muhammed Yusuf Bey, bir müddet sonra İstanbul'da vefat etmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti elçinin eşyalarını paraya tahvil ettirerek ailesine verilmek üzere Buhara'ya göndermiştir. Bu arada, Buhara Emirine gönderilen Cevapnâney-i Hümayunda, kendisinin *"Kazgan ve Harezmi hâkimiyetini"* tasdikle ilgili hiçbir husus söylenmemiştir. Sadece mektupta;

¹³³ Mehmet Saray; *"Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti"*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.4, İzmir, 2000, s.18-19.

“Der-saadete gelmiş bulunan elçiniz Mirza Muhammed Yusuf’un, vefat etmesi üzüntümüzü mucip olmuştur. Elçinizin vefatından dolayı bu mektup ve adları aşağıda yazılı bulunan 32 cilt kitap halen Bağdat valisi bulunan Vezir Davud Paşa, tarafından bir inanılır adam vasıtasıyla makamınıza gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır.¹³⁴”

Bu konuda, Osmanlı padişahı, II. Mahmut, vezirine istinaden; “Benim Vezîrim!

-Efendi dâ ‘îmizin tarafına olan tezkiresi ve kütüb defteri manzûr-ı hümayûnum olmuştur. İştirâ olunan kitapların akçasını defterdardan alup müşârun-ileyhe teslim eylesin. Defter-i mezkûr nezd-i şâhânemde tevkîf olunmuştur. Bulunmayan kitâbları, Enderûn-ı Hümayûnum Kütübhânesi'nde taharri etdiryim. Bulunur ise tarafına gönderirim.¹³⁵

“Buhara hâkimi tarafına irsâl olunmak üzere fazîletlü Yâsînci-Zâde Efendi Hazretleri Ma‘rifetiyle Bi’t-Taharrî Mübâya‘a olunmuş ve Müteveffâ Şâkir Paşa kitâblarının içinde bulunarak ifrâz itirilmi olan kitâbların defteridir: ‘Tefsîrül-Kebîrlî-l-Îmâmi-l-Fahri’r-Râzî Cild-7, Câmi‘u’s-Sagîrfî-l-Fürû‘i-l- Hanefiyye Cild-1, Seyh-Zâde Serhu Ferâ‘iz Cild-1, Mecma‘u’l-Fetâvâ Cild-1... Serhu Miftâh Cild-1, Muhîtu Raziyyüddîni’s-Serahsî Cild-6, Kitâbü’t-Tecebbüneyn(?) Ve’l-Mezîdfî-l-Fetâvâ Cild-1¹³⁶ Buhara Emiri Haydar Şah, kendisine gönderilen Name-i Hümayun’u alamadan 1816’da Mirza Muhammed Fazıl, isminde yeni bir elçisini İstanbul’a yollayarak daha önceki ricalarını tekrar etmiştir. Fakat Haydar Şah’a verilen bu cevapta da onun siyasi hâkimiyeti için arzu ettiği menşura hiç temas edilmemiş ve sadece kendisine iltifat edilerek, tekrar arzu ettiği kitaplardan 35 tanesini daha hazırlatıp hediye olarak sefire takdim edildiği bildirilmiştir.¹³⁷

1.2.4. Rusların Buhara Hanlığını Ele Geçirme Çalışmaları ve Buhara Hanlığı’nın Osmanlı Devleti ile Olan Siyaseti

Rusların Orta Asya içlerine yönelik saldırıları 1400’lü yılların ilk yarısından itibaren Altın Orda Devleti’nin Moğollar tarafından yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır. 1689’da Rusya tahtına geçen I. Petro, Çarlığının iç sorunlarını çözerek merkezileştirme siyaseti XVI. yüzyıldan itibaren yerini sömürgeci faaliyetlere bırakmış, özellikle komşu

¹³⁴ Mehmet Saray, a.g.e., s.32-33.

¹³⁵Proje Yöneticisi, Yusuf Sarıay, Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), <http://docplayer.biz.tr/922976-Belgelerle-osmanli-turkistan-iliskileri.html>, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. No:70, Ankara, 2005, s.26.

¹³⁶Yusuf Sarıay, a.g.e., s.25-26.

¹³⁷ Mehmet Saray, a.g.e., s.34.

halklar aleyhine doğru genişlemesi karşısında dağınık olarak yaşayan Türkistan hanlıkları ne yazık ki bir birleşik tavır sergileyememiştir.¹³⁸

Çariçe Anna İvanovna 1730-1740 yıllarında tam yetki ile donattığı Kirillov ile Tевкелев'e, Orta Asya'nın istilası için fevkalâde önemli rol oynayacak Orenburg Kalesi'nin Or ile Ural Nehirleri'nin birleştiği, Kazak topraklarına en hâkim olan yerde yapılmasını da emretmiştir.¹³⁹

Rus Çarı Deli Petro'nun, *"Bir kere Hive'yi alırsak, diğer ülkeler de bizim olacaktır"* sözü ile Batı Türkistan'ın Rusya için ne kadar önemli olduğunu açıklamıştır. Bu sayede Hindistan yolu da Rusya'ya açılacak ve aynı zamanda ticari faaliyetleri de büyük ölçüde artmış olacaktı. Rusların, Batı Türkistan'a yönelmelerinin bir başka sebebi de bu bölgede bulunan hanlıkların birbiriyle mücadele hâlinde olması ve dış dünyadan da bağlantılarının tamamen kesik olmasıdır. Zira parlak bir tarihe sahip olan Batı Türkistan'da, XIX. yüzyıla kadar Ortaçağ zihniyeti egemen olmuş ve bu yüzyılda Dünya'daki gelişmelerden pek de haberi olmayan Türkistan hanlıklarının dış siyasete önem vermedikleri ve kendi içlerinde ortaya çıkan karışıklıklarla uğraştıkları bu durumda kesin olarak Rusya'nın Batı Türkistan coğrafyasında yayılmasını kolaylaştırdığıdır.¹⁴⁰

Türkistan bölgesinin genel valisi General K. P. Von Kaufman, Buhara ordularını; Semerkand ve Katı-kurgan yakınlarında yenilgiye uğratarak Emir'i, Rus İmparatorluğu'na olağanüstü ayrıcalıklar tanıyacak bir anlaşma imzalamaya mecbur bırakmış ve anlaşmanın maddelerinde belirtildiği gibi, Buhara, sadece önemli miktarda tazminat ödemekle kalmamış, aynı zamanda ekonomide kendi iç piyasasına uygun koşullarda, sınırsız faaliyet göstermeleri için de Rus tüccarlarına kapılarını açmıştır. Bundan başka Rusya, Zarafşan Bölgesini kendi orduları tarafından yönetilecek başka bir toprak parçası haline getirmiştir.¹⁴¹

Netice de Türkmen bozkırı ve Maverâünnehir 1865-1886 yıllarında Rusların eline geçmiştir. Rusya, yayılma siyasetine devam etmiş, Buhara ve Hive'yi kendi

¹³⁸Elif Hacıosmanoğlu, *"Rusya'nın Orta Asya Hanlıklarının İşgalinin Son Safhası (1864-1884)"*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarih Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.12-14.

¹³⁹ Mehmet Saray, *"Rusya'nın Türkistan'da Yayılması"*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay. , C.18, Ankara, 2002, s.973.

¹⁴⁰Erman Çığır, *"Rusya'nın Batı Türkistan'daki Yayılma Politikası (19.Yüzyıl-21.Yüzyıl Karşılaştırması)"*, Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi, Yıl:1, S.1, Konya, 2009, s.16-17-18.

¹⁴¹Robert F. Baumann, *"Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması"*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002, s.1006.

egemenlikleri altına alıp bu toprakları idare etmek için âdeta bu bölgelerde birer kukla yönetimi kurup; onlarla birer anlaşma yaparak yönetimi ancak bu şekilde idarecilerine bırakmıştır.¹⁴²

XX. yüzyılın başından beri Rus yöneticileri arasında şu düşünceler yayılmasına gayret edilmiştir: *“Unutmamak gerekir ki, Buhara, er geç siyasi bağımsızlığını kaybedecektir. Ancak Rus Hükümeti teşebbüsü elinde bulundurmak, ilk adımı atmak zorundadır. Rusya’nın 40 yıldan daha fazla bir süre Buhara üzerinde yürüttüğü siyasi himaye, Buhara halkının Rusya ile kaynaştırılması için gereken şartları yeterince hazırlamıştır. Buhara’nın Rusya’ya katılma zamanının geldiği, anlaşılmalıdır.”* Sık sık tekrarlanan sözlerden biri de şu şekildedir: *“Bir deniz içinde, başka bir deniz olmayacağı için, bir devlet içinde de başka bir devlet olamaz.”* Rus Hükümeti; bundan böyle *“Emir”* ünvanının bir süs olarak muhafaza edilmesini, idarenin tamamen Ruslara geçeceği süre zarfında, Buhara Hanlığı’nın egemenliğine hemen son verilmemesinin gerektiğini, eğer bu sürece uyulmazsa kendi dış politikalarında, belli başlı sorunların ortaya çıkacağı ve zor duruma düşecekleri üzerinde durulmuş ve Buhara Hanlığı’nın alınma vakti gelene kadar geçen sürecin bu şekilde devam etmesine karar verilmiştir.¹⁴³

Ekim 1865’te Çernayev, Buhara’ya bir elçilik heyeti göndermiş, daha sonra kendisinin de katıldığı ordu ile Cizzak Kalesi’nde, mücadeleye girmişse de sert kış şartları sebebiyle Buhara’ya yenilmişlerdir. Mart 1866’da kumandayı Tuğgeneral D. I. Romanosky alarak; 5 Mayıs 1866’da İcrar’a doğru yola koyulmuş ve İcrar’ın, Ruslar tarafından düşmesi üzerine; Buhara ve Rusya arasında savaş durmuştur. Ardından Orenburg Genel Valisi Kricanovsky, Buhara’ya ait olan; Oratepe ve Cizzak’a kadar olan toprakların işgali için hazırlıklara başlamış, onbir gün sonra yani 7 Eylül 1866’da Ruslar, Buhara topraklarına tekrar saldırmış ve Oratepe ile Cizzak’ı işgal etmişlerdir. Temmuz 1867’de Kaufman ilk Türkistan Genel Valisi olarak atandığında ona askeri, siyasi ve ekonomik açıdan süper yetkiler verilmiş ve Kaufman, bu hususta da şunları söylemiştir: *“Tüm belirtiler Buhara’nın işgal edilmesi yönündedir. Barış ya da savaş ile Buhara, ikna edilmeli, daha sonra da kayıtsız şartsız olarak boyunduruk altına alınarak bu topraklar bizim topraklarımıza katılmalıdır. İşgalden sonra yapılacak reformlar ile buradaki yönetim güçlendirilmelidir ki, Rus otoritesi burada sonsuza dek hâkim olsun”*

¹⁴²Sir Olaf Caroe, Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar, Çev. Zerhan Yüksel, C.1., Tercüman 1001 Temel Eser 66 Yay., 1967, s.148.

¹⁴³Baymirza Hayit, Türkistan Rusya ile Çin Arasında XVIII-XX. Asırda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdülkadir Sadak, Ankara, 1975 s.174-175.

diyen; General Kaufman, 1868 de Semerkand şehrine hücum etmiştir. Buhara'nın, ikinci şehri olan, Semerkand'ı bir direnme ile karşılaşmadan işgal etmeyi başarmıştır. Buhara'dan sonra devletin en önemli şehrinin işgal edilmesi halk ve Emir üzerinde çok olumsuz bir etki bırakmıştır. Zira Emir, Semerkand'ın işgal edildiğini duyunca; *“Allah beni Semerkand'dan mahrum bırakacağına canımı alsaydı daha iyi olurdu.”* Semerkand'ın alınması Buhara'nın hayat damarlarından birinin kopması demektir. Zarafşan Nehri'nin yukarı mecralarını elinde tutan Rusya, ileriki tarihlerde Buhara'nın su kaynaklarını kontrol etmeye başlayacaktır.¹⁴⁴

Hatta Kaufman, Taşkend'deki vazifesine başladığında Emir, derhal harekete geçerek yeni valiye bir elçi gönderip, kendisine barış teklifinde bulunmuştur. Kaufman, bir antlaşma metni hazırlatarak bunu Emir Muzaffer'in şartsız imzalamasını istemiştir.¹⁴⁵ Emir Muzaffer, Rusların her talep ve isteklerine razı olacağını bildirdiğinde, Karşı hâkimi olan oğlu veliaht Abdülmelik Han, babasına karşı isyan etmiştir.¹⁴⁶

Bütün bunlar yaşanırken; Osmanlı Devleti, Türkistan ve Asya'da sömürge elde etmeye çalışan; Hollanda, Portekiz, Rusya, İngiltere ve Çin gibi ülkelere karşı bir yaptırım gerçekleştirmeye çalışmasına rağmen, özellikle Rus istilasına karşılık bu bölgelerle ilgilenmeye çalıştığı, bununla beraber Türkistan'da veya Asya'nın diğer mntıklarında, yüzyıllardan itibaren bir uyanışın olduğunu ve ahalsinin ekseriyetinin Türk ve Müslümanların meydana getirdiği adı geçen yerlerde, belki de çaresizlikten dolayı Osmanlı Türkiye'sine ve halifeye karşı bir sevginin de varlığını da inkâr edemeyiz.¹⁴⁷

Buna rağmen; Rusya'nın amacı, Türkistan hanlıkları üzerinde politik ve ticari nüfuzunu artırmak ve İngiltere'nin Rusya aleyhine güçlenecek nüfuzunu engellemektir. Bu amaçla, 1858 yılında Orenburg'dan yola çıkan heyetin başında N. P. İgnatiev bulunmaktaydı. İgnatiev, daha önce Londra'da Rusya'nın askeri ataşesi (temsilcisi) olarak görev yapmış, Türkistan'daki İngiliz ajanlarını yakından izlemiş, Türkistan konusunda uzman bir diplomat olmuştur. İgnatiev, Hive ve Buhara'ya Rusya'nın politik nüfuzu ile beraber ekonomik gücünü de artıracak zemini oluşturma göreviyle gelmiştir.

¹⁴⁴Nurettin Hatunoğlu, *a.g.m.*, s. 88-91,84,92.

¹⁴⁵Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara, 1994, s.85

¹⁴⁶A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay., 8, C.1, B.2., İstanbul, 1981, s.231.

¹⁴⁷Saadettin Gömeç, *Osmanlı Devleti'nin Türkistan ve Doğu Politikası*, Yeni Türkiye, 31/731, Ankara, 2000, s.10.

Bu bağlamda, daimi Rus ticari temsilciliklerinin açılmasını, Hristiyan tüccarlardan alınan çifte vergi uygulamasının kaldırılması gibi konularda antlaşma yapması gerekmiştir. Hive’de istenilen antlaşmayı sağlayamasa da, Buhara ile antlaşma yapmıştır. Buhara ile antlaşma için İgnatiev, bölgedeki iç çatışmaları iyi değerlendirmiştir. Bilindiği üzere Hokand ve Buhara uzun yıllardan beri mücadele halinde olmaları, İgnatiev’in Buhara devlet erkânına, Hive ve Hokand’ın Buhara’ya karşı birleştiğini, İngilizlerin Hokand’a silah verdiklerini söylemesi üzerine; Buhara yönetimi bölgedeki rakiplerine karşı destek alabileceği Rusya ile yakınlaşmasına ve antlaşma imzalamasına zemin hazırlamıştır. İgnatiev, başkanlığındaki heyetin Rusya adına yaptığı diğer önemli faaliyet ise Hive Hanının elinde bulunan Buhara’dan alınmış olan Rus esirler ile Amu-Derya ve kıyıları hakkında bilgi toplamasıdır. Türkistan’dan dönen İgnatiev, bölgedeki koşullara, gelişmelere ve istikrarsızlığa bakıldığında, Buhara ile yapılan antlaşmanın güvenilir olmadığını, diplomatik ilişkiler yerine, askeri nitelikli yöntemlerin uygulanması gerektiğini de savunmuştur.¹⁴⁸

Fakat Rus generalinin antlaşma metni çok ağır şartları içerdiği için, Emir, antlaşmayı imzalamamıştır ve paniğe kapılarak son bir ümitle; İstanbul, Afganistan ve Türkmenlere acil yardım için yeni elçiler göndermiştir.¹⁴⁹

Vakit geçirmeden Buhara Müftüsü, Muhammed Parsa Efendi, başkanlığındaki elçilik heyetini, İstanbul’a göndermiştir. Osmanlıdan asker ve silah yardımı şeklindeki eski taleplerini geri çeken, Muhammed Parsa Efendi, Osmanlı sadaret makamına yeni bir dilek listesi sunmuştur. Yeni talep listesinde; Buhara’da Osmanlı Devleti’ni temsil edecek bir elçi, harp tekniğini öğretebilecek subaylar ve top, tüfek imal edebilecek ustalar yer almaktadır. Padişah tarafından onaylanan karara göre, elçilik açılması, zabıt, eğitmen veya silah ustası gönderilmesi Rusları rahatsız edebilirdi. Buhara Emirine, bazı hediyelerle birlikte bir mektup gönderilmesine karar verildi. Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi, hem hediyeleri ve mektubu götürecek hem de Osmanlı Devleti’nin politikalarıyla ilgili sözlü bilgi verecektir. Buhara’da bir süre kalan elçi, Abdülhay Efendi, isimli yeni Buhara elçisiyle birlikte İstanbul’a dönüp, başkentte yeni tartışmalara neden olmuştur. Elçiler, Osmanlı Devleti’nin yardımı olmaksızın Buhara’da, siyasi ve idari konuların düzulemeyeceğini, askeri ve sivil okullar için

¹⁴⁸Hayri Çapraz, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.24, Ankara, 2011, s.59-60.

¹⁴⁹Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Ankara, 1994, s.85.

öğretmenlerin, madencilik ve jeoloji gibi alanlarda uzmanların, silah yapımı konusunda teknisyenlerin gönderilmesi gerektiğini, ayrıca Buhara’da bir elçilik açılmasının, Buhara’nın Rusya ile Afganistan, İran ve Hindistan arasında tampon devlet haline gelmesi için diplomatik çaba sarf edilmesini önermişlerdir. Bu konular, Meclis-i Mahsusa’ da görüşülüp, ardından padişahın onayına sunulmuştur. Sadrazam tarafından açıklanan karara göre de, aradaki mesafenin uzaklığı nedeniyle, Buhara Hanlığı’nın isteklerinin gerçekleştirmek mümkün değildir. Bunun yerine, Buhara Hanlığı’nın talebe göndermesi halinde bu talebelerin askeri okullarda öğrenim görmeleri sağlanabilecektir. 1872 tarihli Name-i Hümayun, sadece iyi dileklerden ibaret olmayıp, Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki son resmi yazışma da olmuştur. İstanbul’da kaldıktan sonra ülkesine dönen Şeyh Abdülhay Efendi’nin Hakâyikül-Vek’ayi isimli bir Osmanlı gazetesinde, yayımlanan sözleri, Osmanlı, Buhara ilişkisinin sona erişini çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Şeyh, Buhara emirlerinin Osmanlı’ya bağlılığını, Osmanlı Sultanının sadece, Buhara Hanlığı’nın değil, doğu ve batıda yaşayan 300 milyon Müslümanın hamisi olduğunu belirttikten sonra *“ne yazık ki Osmanlı Devleti’nin çok ülkelerde temsilcileri, memurları olduğu halde, Buhara Hanlığı ile ilgili hiçbir politik tavrı yoktur”* demiştir.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti’ne Adülhay, adındaki elçinin gönderildiğini duyan Ruslar ise, derhal Emiri, sert bir şekilde uyarılmışlardır. Uğradığı sert muameleden sonra Emir, Osmanlı sultanına, bir daha elçi göndermeyeceğini beyan etmek zorunda kalmış ve bu tarihten sonra dış ülkelerle siyasi münasebetlerini de kesmiştir.¹⁵¹

1.2.5. Buhara Emiri Âlim Hanın Son Dönemi ve Ailesinin Genel Durumu

2 Eylül 1920 de Bolşevik Ruslar, Buhara’yı işgal ettiklerinde Emir Âlim Han, önce Doğu Buhara’ya, 21 Şubat 1921’de¹⁵² 500 kişilik erkânı ile birlikte Ramazan ayında, Türkistan Milli Mücadelesi için silah temin etmek amacıyla, Afganistan’a geçmiştir. Afgan Kralı Amanullah Han, Emir Âlim Han’ın Afganistan’da kendisine silah temininde yardım edeceğine söz vermiş ve ona gönderdiği mektupla onu, Afganistan’a davet etmiştir. Emir, Buhara’dan ayrılmadan önce adamlarına: *“Ben Kabil’e giderek yardım getireceğim. Sizler askerlerinizin başında düşmana karşı*

¹⁵⁰A. Ahat Andican, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Egmont Yay., B.1., İstanbul, 2009, s.231-234.

¹⁵¹Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.93.

¹⁵²A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.258-259.

hazırlık yapın. Şayet yardım almazsak halk perişan olacak. Ben dönünceye kadar halkı koruyun.” diyerek İbrahim ve Devletmen Beg’e talimat vermiştir. Ayın 29’unda Çarşamba günü Katagan’da Amanullah Han’ın bağında, Hayat’ül-Abad denilen bir sarayda 25 gün ikamet etmiştir. 8 Mart 1921 de Kabil’e ulaşmış, burada Murat Beg Kalesi’nde Afgan Kralının özel misafiri olarak ağırlanmış ve masrafları içinde 12 bin Afgan parası kendisine tahsil edilmiştir. Amanullah, 28 Şubat 1921 de Sovyet Rusya ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır, bu antlaşma ile Sovyetler, bir yandan Afganistan’ın bağımsızlığını tanıyacaklarını, öte yandan da Afganistan’a her yıl 1milyon altın ruble yardımda bulunmayı kabul etmişlerdir. Bu antlaşmanın içeriği incelendiğinde, Afgan Karalı Amanullah’ın niçin Buhara Emiri Âlim Han’a karşı yanlı tutum sergilediği ve Afganistan’a silah antlaşması yapmak üzere gelen Emir’in, niçin Buhara’ya gönderilmediği daha iyi anlaşılacaktır. Emir Âlim Han, Amanullah’ın gerçek niyetini anladıktan sonra Ruslarla yapılan anlaşma uyarınca, aylarca oyalanmış ve Türkistan Milli Mücadelesi’nde Rusya’nın, üstünlük sağlamasından sonra, Kabil’in kuzeyindeki Kale-i Fetu (Fetih Kalesi) denilen 250 dönümlük bir araziye Âlim Han’a tahsis ederek bir bakıma burada onu ve adamlarını göz hapsinde tutmuştur. Zira Amanullah Han, Ruslarla anlaşma yapmış ve ona, silah temini konusunda kandırarak Afganistan’a çekmiştir. Hatta Âlim Han’a, Afgan Kralı Amanullah’ın sağladığı aylık maaş dahi Ruslar tarafından karşılanmıştır. Âlim Han’ın Kabil’e gidişi 420 yıl süren Buhara Emirliği’nin sonu demek oluyordu. Bu durum Mangıt Hanedanlığı’nın da sonunu getirmiştir.¹⁵³

Emir Âlim Han’ın, geri kalan ailesi ise; Emir’in öz annesi, Devletbaht Hanım ile üvey annelerinden Töreayım, Şemsiyeayım, Tutıayım, hanımları; Muharremayım, Mubarekayım, Hursendayım, kızları, amcaları ve diğer yakın akrabaları toplam 51 kişi kendi istekleri ile Afganistan’a (Feyzullah Hoca’nın teklifi ve Buhara Halk Cumhuriyeti Kurulu kararıyla) gönderilmişlerdir. Emir’in, ailesinden 64 kişi ise Buhara’da kalmış ve bunların hayatlarını devam ettirmeleri için bir süreliğine uygun ortam yaratılmıştır. Moskova’daki, çocukları ile ailenin geri kalanının irtibatı ise koparılmıştır. Meselâ, Muharremayım, Moskova’ya gönderilmiş olan oğlu Şah Murad’ı ziyaret etmek amacıyla Moskova’ya gitmek istemiş, Sovyetlere defalarca başvurmasına rağmen, bu istekleri kabul edilmemiş ve oğlunu görmeden Afganistan’da ölmüştür. İbrahim Beg’in

¹⁵³Naci Yengin, a.g.e., s.77-84.

yakalanarak idam edilmesinden sonra Âlim Han destekli İstiklâlcilik hareketi büyük ölçüde bitmiştir.¹⁵⁴

Bunun yanında, Afganistan'da yaşayan, ailenin geri kalan efratı ise; Âlim Han'ın oğlu Abdulkebir Yüce'nin deyimiyle; *"Afganistan'da Halk Partisi dönemi bitmiş, Perçem Partisi dönemi başlamıştı, başa geçen Babrak Karmal, ise tam bir Rus yanlısı olması sebebiyle, çevremizde bizi seven herkes imkânınız varsa Afganistan'dan gitmemizi ve zamanla bize karşı baskıların artacağını söylüyorlardı. 1982'de kardeşlerim; Said İbrahim ve Said Mansur, Pakistan yoluyla Türkiye'ye gelmişler ve mektupla bizleri de Türkiye'ye çağırımları üzerine, Türkiye Büyükelçiliğine dilekçe vererek, Türkiye'ye gitmek istediğimizi söyledik. Talebimiz olumlu karşılandı, yeni bir vatana doğru yolculuk işlemlerimiz başladı ve Afganistan, 1983'te Türkiye'ye gidebileceğimiz müjdesini verdi. Türkiye'nin gönderdiği özel uçakla, Adana Havaalanı'na indik. Dönemin Adana Valisi, Erdoğan Şahinoğlu ve resmi görevlilerle birlikte, halk bizi sevgiyle karşılayıp bağrına bastı! Adana'da bir okulda 10 gün kaldıktan sonra bizleri, Buhara Emir'i Âlim Han'ın evlatlarını ve bir takım Özbekleri, Gaziantep'e getirdiler. Gaziantep'te bir süre Sümerbank lojmanlarında kaldık. Bu süre içerisinde devlet bizim için yeni konutlar yaptırmaktaydı. Türkiye'ye geldiğimiz ilk aydan itibaren bizlere, Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlık hakkı verildi. Bizleri mutlu eden bir başka olayda çocuklara 2.bin, büyüklere ise 4.bin Türk Lirası maaş bağlanmıyordu. Bu sistem 5 yıl böyle devam etti. Gazi Kent'te bize özel yaptırılan evler bitmiş bu evlere 1985'de geçtik. Bu evler, bizlere 20 yılda ödenmek koşuluyla verilmişti."* Gazeteci, yazar ve muhabir Naci Yengin; *"Hanedana mensup bazı kişiler, Türkiye dışında yaşamaya devam etmektedir. Bunlardan bazıları ölmüş ve bazılarıysa halen yurt dışında yaşamaya devam ediyor. Türkiye'ye gelenler yaş sırasına göre: Said Rahim, Said İbad Han, Said Mansur, Said Hadi ve Said Abdulkebir (Azmi) Yüce. Amerika'da yaşayan ve lideri olarak kabul ettikleri en büyük ağabeyleri; Said Ömer Âlim Han. Bunlardan başka, Pakistan ve Arabistan'da yaşayan hanedan mensupları da vardır. Ancak çoğunluğu Türkiye'de olduğu için toplanma merkezleri, Türkiye'dir. Halen, Türkiye dışında yaşayan Emir Âlim Han'ın erkek çocukları şunlardır: Almanya'da, Said İbrahim Âlimi ve Said Muhammed Âlimi, Afganistan'da, Said Settar Âlimi, Arabistan'da, Said Arif Âlimi ve Hollanda'da, Said Abdurrauf Âlimi'dir."* Son söz olarak da Abdulkebir Beyin sözüyle bitirelim; *"Vatansızlığın, burnunuzun direğini*

¹⁵⁴Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.247-249.

*sızlatan sancısını çekmeyen bilemez! Kendi toprağınızın nasıl koktuğunu, yağmurun, rüzgârın, karın... Çölün özlemi içerisinde yaşamış olmak nasıl bir duygudur? Yaşamayan bilemez! Aile efratının yer aldığı fotoğrafları **Resim:3-4-5**'de belirtilmiştir.*¹⁵⁵

¹⁵⁵Naci Yengin, a.g.e., s.188-194,248,253,255.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİSTAN GENELİ İLE BUHARA BÖLGESİNDE GELİŞEN CEDİTÇİLİK, BASMACILIK FAALİYETLERİ VE KORBAŞLARIN ÇALIŞMALARI

2.1. Türkistan Bölgesi ve Buhara Çevresinde Gelişen Usul-i Cedit Okullarının Ortaya Çıkış Aşaması

Gaspıralı Taşkend’te ilk Usul-i Cedit mektebini açtıktan sonra 1903 yılında Türkistan yenilikçilerinin önderi konumunda olan Mahmud Hoca Behbudi tarafından Semerkand’ta ikinci bir okul açılır ve okulların sayısı gün geçtikçe artmaya başlar.¹⁵⁶ Behbudi, Cedit Okulu’ndan başka bir de kütüphane açarak halkı okumaya teşvik etmeye çalışmıştır.¹⁵⁷

Osmanlı’da meydana gelen yenilikleri ve bilhassa Genç Türkler Hareketi’ni ilgiyle takip ettiklerini, Genç Türkler Hareketi’ni Hive ve Buhara’da Genç Hiveliler ve Genç Buharalılar hareketi olarak devam ettirmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Aslında en başından beri, kendilerini Duma’da temsil etme düşünceleri yoktur. Mücadelelerini reform için savaş, dinî muhafazakârlığın temini, Buhara’yı Emir Hükümeti’nin kötü yönetiminden kurtulması ve Türkistan’ın tamamı için hürriyet şeklinde belirtmişlerdir. Özellikle 1905’teki Meşrutiyet Hareketi ile diğer Türk topluluklarıyla birlikte eğitim özgürlüğünü elde etme şuuru içinde modernleşme eğilimleri daha da kuvvetlenmiştir.¹⁵⁸

Behbudi, Buhara Emiri’nin, emriyle 25 Mart 1919 yılında Karşı şehrinde, taşatutulmak suretiyle öldürülür. Beyhudi’nin hiç sebep yokken bu şekilde öldürülmesi bütün yenilik taraftar aydınları arasında Buhara Emiri’ne karşı nefret ve öfkenin uyanmasına sebep olmuştur. Hatta 1920 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra milliyetçiler, Mahmud Hoca Behbudi’nin milli dava yolunda şehit oluşunun hatırasına, Karşı şehrini “*Behbudi*” olarak isimlendirmişlerdir.¹⁵⁹

¹⁵⁶Metin Arıkan, “*Gasparalı’nın Türk Dünyasına Tesirleri*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.5, S. 1, İzmir, 2005, s.13-17.

¹⁵⁷Çağatay Koçar, “*Türkistan’da Ceditçilik Hareketinin Başlaması*”, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, S.269, 1985, s.588.

¹⁵⁸Metin Arıkan, *a. g. m.*, s.17.

¹⁵⁹İbrahim Yarkın, “*Türkistan’ın Ceditçilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudi (1874-1919)*”, TKD., S.90, Ankara, 1970, s.90.

Abdurauuf Fıtrat'ın asıl adı Abdurrauf Abdurahimoğlu'dur. İstanbul'daki Buharalılara maddi ve manevi yardım yapmak için açılan Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alır. 1913'te Buhara'ya dönerek Ceditçilerin ileri gelenleri arasına girer. Usul-i Cedit Mektepleri açar.¹⁶⁰

O, 1914 yılındaki “*Yaş Buharalılar*” hareketine de iştirak etmiştir.¹⁶¹ Ona göre, İslam toplumlarında görülen geriliğin sebeplerinden biri ulemanın içinde bulunduğu durumdur. Fıtrat, Münazara adlı meşhur eserinde hocaların öğrencilerinden rüşvet almasını eleştirirken; *âlimin bozulması, âlemin bozulmasıdır*, sözünü hatırlatır. Ulemanın dünyadan habersiz olduğunu, eski ve yeni tarz okulları karşılaştırarak Cedit Mektepleri'nin faydalarını ve özelliklerini anlatır.¹⁶²

1917'de Rusya yönetim otokrasisinin devrilmesiyle Buhara'da reformların yapılmasına imkân sağlamıştır. Ceditçiler, Emiri ayrıcalık haklarının kabulüne zorlayarak dış güçlerin St. Petersburg'daki Geçici Hükümetin ve Türkistan ötesindeki Ceditçilerin yardımını aramışlardır. Manifestonun yayınlanmasından sonra Emir, sözünden dönmüş ve emirlikteki muhafazakâr güçlerin desteğiyle Ceditçilere eziyet etmeye başlamıştır.¹⁶³

Fıtrat, 1917 Şubat İnkılabı sırasında Ceditçilerin, A. Burhanov başkanlığında kurduğu Buhara İnkılabı Partisi'nin başkâtipliğine seçilir. Buhara'da gelişen siyasi olaylardan sonra Taşkend'e kaçarak Ceditçilerin “*Hürriyet*” adlı yayın organında çalışmaya başlar ve Buhara'ya ancak Yaş Buharalıların, Emiri devirmesinden ve Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 1921'de dönebilmiştir. 1922'de Buhara Merkezi Komite üyeliği, Dışişleri Halk Nazırlığı, Halk Ekonomi Âli Şurası Reisi Yardımcılığı ve Halk Maarif Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur.¹⁶⁴

Buhara Ceditçileri, Türkistan'da ya da Rus İmparatorluğu'nun başka yerlerindeki durumdan ziyade, Ceditçiliği devletçi reformun Osmanlı modeline yaklaştırmışlardır. Buharalı Ceditçiler, Müslüman bir hükümdar olarak Emirin bu reformları, yürürlüğe koyacağına inanıyorlardı.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Abdurrauf Fıtrat, Buhara'da Ceditcilik-Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası, Haz. Seyfettin Erşahin, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1.Baskı, Ankara, 2000, s.30.

¹⁶¹ Çağatay Koçar, *a.g.m.*, s.587.

¹⁶² Ahmet Kanlıdere, Orta Asya Türk Tarihi, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay. No: 2288, Açık Öğretim Fakültesi Yay. : No: 1285, B.4, Eskişehir, 2013, s.184.

¹⁶³ Adeeb Khalid, *a.g.e.*, s.1111-1112.

¹⁶⁴ Abdurrauf Fıtrat, *a. g. e.*, s.31.

¹⁶⁵ Adeeb Khalid, *a.g.m.*, s.1106.

Buharalı aydınlar ile gelişen tüccar sınıfının temsilcilerinin önderliğini yaptığı Ceditçiler, “*Yaş Buharalılar*” adı altında bir de siyasi bir parti kurmuşlardır. Bunlar ülkedeki, eğitim sisteminin yenilenmesini, ticaret ve sanayinin geliştirilmesini ve istibta da yani hiçbir hak ve özgürlük tanımayan sınırsız monarşiye, despotluğa, despotizmine son verilmesine yönelik ıslahatların yapılmasını da istemişlerdir. Emir Seyyid Alim Han'ın sert tavrı üzerine Taşkend Sovyet birimlerinden yardım almışlardır. Buhara'dan gelen böyle bir talebe çok sevinen Taşkend Sovyet yönetimi F. Kolesov komutasındaki Kızıl Birlikleri'ni Buhara'ya göndermiştir. Yaş Buharalıların da katıldığı Sovyet Birlikleri, Kagan'a kadar ilerlemişse de “*Gaza-Cihad Fetvası*” ile halkı çevresine toplamayı başaran Emir, tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Bunun üzerine Kolosev, Emir ile 25 Mart 1918'de bir barış anlaşması imzalayarak Buhara'nın bağımsızlığını tanımıştır. Rusların yanında yer aldıklarından dolayı Buhara yönetimi, ulema ve halktan tepki gören Yaş Buharalılar, kendi aralarında ikiye bölünmüşlerdir. Osman Hoca, önderliğindeki bir grup bağımsız bir cumhuriyet kurmayı amaçlarken diğer grup, Sovyetlerle işbirliğine girmişlerdir. Buhara, 2 Eylül 1920'de, Yaş Buharalıların da desteğiyle Rus General Frunze kumandasındaki Kızıl Ordu'nun eline geçmiş ve Frunze Buhara'yı alınca Lenin'e şu telgrafi çekmiştir: “*Kızıl Buharalılar ile birleşen güçlerimiz Eski Buhara şehrini aldı. Terakkiyat düşmanlarının ve kara güruhların son dayanağı Buhara yok edildi.*” diyerek bu hazin sondan bahsetmiştir.¹⁶⁶

Yaş Buharalıların, belli bir çoğunluğu Emir tarafından Türkistan'a sürgüne zorlanır, bu durum karşısında Ruslar ile yapmış oldukları ittifakın, başlangıçtan itibaren eşit olmadığını da göstermiştir.¹⁶⁷

2.1.1. Buhara’da Gelişen Ceditçilik Fikir Hareketleri ile Usul-i Cedit ve Kadim Okullarının Buhara’ya Etkileri

Emîr Abdulahat'ın devletin başına geçtiği 1886-1910 yılları arasında; fikir alanında önemli gelişmelerin temelinin atıldığı; bu temelin başlangıcı ise; Rusya ve Türkiye'ye öğrencilerin gönderilmesidir. Emîr Abdulahat, Astanakul Kuşbegi ve Şeyh-ül İslâm Mir Bakahan'a; Rusya'ya ve Türkiye'ye öğrenci gönderilmesi talimatını vermiştir. Bunun üzerine dil ve hukuk eğitimi almak üzere Karşı Beg, Molla Kerim, Mirza Ahmet Haydarnam adındaki kişiler Rusya'ya gönderilmiştir. Bunlar eğitimlerini

¹⁶⁶Seyfettin Erşahin, “*Türkistan'ın "Verilen Bağımsızlık"tan "Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler*”, AÜİFD, C. XLIV, S.1, 2003, s.317-318.

¹⁶⁷Adeeb Khalid, a.g.e., s.1112.

tamamladıktan sonra Buhara'ya gelerek Emir'in hizmetine girmişlerdir. Bunların yanı sıra 1884-1895 yıllarında yüksek eğitim almaları için; Osman Hoca, Mirza Abdulahad Han, Ahmet Han, Mahdum, Mirza Hasan, Haşim Şayık, Kari Sıraceddin, Kasım Han, Mirza Sarac, Mirza Nazarullah, Habibullah, Mirza Saral, Mirza Şah Feyz, Rafi Mahdum, Nesir Mahdum ve Abdulrauf Fıtrat gibi gençler İstanbul'a (Osmanlı Devleti'ne) gönderilmiştir. Bu gençler eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönerek ülkenin siyasî ve kültürel hayatında çok önemli roller oynamışlardır. Osmanlı Devleti'ne gönderilen bu öğrencilerin toplam sayısı, 200 kişiden ibaret olup, Ruslardan korkulduğu için de gizlice gönderilmiş ve masrafları bizzat Emir tarafından karşılanmıştır.¹⁶⁸

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında Buhara'da dâhil bütün Türkistan'da; sosyal, felsefî, siyasi, ekonomik ve dini düşüncelerin kendine has bir gelişim sergilediğini görmekteyiz. Bu gelişim, Buhara'da "*Ceditçiliğin*" ortaya çıkmasına etken olmuş, bu durum ise Türkistan'daki kültürel ve ekonomik şartları, Rusya'nın bölgeye taşıdığı sömürgeci ve kapitalist ekonomi ile ortaya çıkan mahalli sanayiye ve ticaret burjuvasını olumsuz etkilediğini, Çarlık Rusya'sının hâkimiyetindeki; İdil Boyu, Azerbaycan ve Kırım Ceditçileri'nin oluşmasında özellikle Gaspıralı'nın önemli rolünün olduğunu, Tatar ve Azeri edebiyatında ortaya çıkan inkılapçı ruhun, tenkitçi realizmin Türkistan Cedit edebiyatına da yansıdığını; Tercüman (Kırım), Vakit (Orenburg), Yıldız (Kazan), Şura (Orenburg), Molla Nasreddin (Azerbaycan) ve Fuyuzat (Azerbaycan) gibi yayınların Türkistan Ceditçileri'nin ilham kaynakları arasında yer aldığını ve İslam dünyasında meydana gelen olayların, özellikle; Türkiye, Mısır, İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerden gelen fikirlerin Türkistan Ceditçiliği'ni etkilediğini, XX. yüzyıl başlarında İstanbul' da basılan çok sayıda kitabın bölgeye ulaşması ile de Hindistan'dan gelen bu kitapların Buhara'da satılması ile "*Ceditçilik*" etkisinin daha da kuvvetlendiğini görmekteyiz.¹⁶⁹

Ceditçilik, açıkça, Arap alfabesi öğretiminin yeni bir yönteminin savunucusu olarak başlamışsa da dünyanın geleneksel anlayışlarına karşı büyük çapta bir meydan okumanın tohumlarını kendi içinde barındırma şeklidir. Ceditçiler, dünyayı ve toplumların onun içindeki yerini, yeni ölçütlere dayalı şekillerde görmüş ve İslâmiyet'i

¹⁶⁸Nurettin Hatunoğlu, "*Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Âlim Han ve Dönemi (1911-1920)*", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2010, s.94.

¹⁶⁹Seyfettin Erşahin, "*Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)*", Dini Araştırmaları Dergisi, C.1, S.3, Ankara, 1999, s.217-218.

“çağın ihtiyaçlarına göre” yeniden yorumlamaya çalışmışlardır. İslâmî modernliğin ayrıntılarıyla uğraşmışlardır. Bu süreçte, bölge için yeni siyasal ve kültürel kimliklerin ayrıntılarına da girmişlerdir. Ceditçiliğin modern Orta Asya’nın kültürel tarihinde merkezi bir önemi vardır. Orta Asya Ceditçiliği’nin sözlüğündeki en önemli şey “*Terakki*” dir. Zamanındaki kullanılışıyla bu kelime, ilerleme, gelişme, yükselme ve büyüme kavramlarını kapsamıştır. Ceditçiler tarafında yayınlanan ilk gazetenin adı da “*Terakki*” dir. (Editörü Münevver Kari Abdürreşid Han oğlu ve Eylül 1906’da yayına başlamıştır.)¹⁷⁰

Bu gelişmeler ışığında; Orta Asya halklarının, Milli İstiklal hareketinin dini sembol ve sloganlar altında gerçekleşmesi, “*Müslüman Milleti*”, “*Müslüman Hükümeti*” vb. kavramlar karşısında, İslami tahsil görmüş aydınların ve ulemanın Hristiyan ruhban sınıfı ile kıyaslayanlar için tarihi olayları ve onun iştirakçilerini da “*Kadimci*” yani konservatör, “*Ceditçi*” yani yenilikçi, Jön-Türk gibi gruplara ayırmaktan da geri kalmamışlardır.¹⁷¹

Rusya İmparatorluğu içinde yaşayan Müslümanlar zaman içerisinde kendi liderlerini de yetiştirerek, Ulema, Seyfi, İşhanlar ve Ceditçiler Orta Asya’nın Müslüman elitleri haline gelmişlerdir. Müslümanların var oluş meselesi Cedit Hareketi ile vücut bulmuş ve günlük hayatın her yönünü ilgilendiren İslam ilâhiyatının modernleştirilmesi, kadın özgürlükleri, eğitim reformları, ortak bir dil oluşturulması gibi felsefi konular bu hareket ile gündeme gelmiştir. Rus İmparatorluğu’nun bütün Müslüman Türkeri’ni kuşatan yeni bir kimlik oluşumunu Pan-Türk bir model içerisinde gerçekleştirme teşebbüsüne girişmişlerdir. Cedit Hareketi diğer İslam reformu eğilimlerinden birtakım farklılıklar arz etmektedir.¹⁷²

Çarlık Rusya’sı hâkimiyetindeki Türk aydınlarının üç ayrı kaynaktan beslenerek yetiştiklerini görmekteyiz. Bu kaynaklar; İslami esaslara göre eğitim yapan eski usul medreseleri, yeni eğitim esaslarına göre eğitim veren Usul-i Cedit okulları ile Rus veya Rus Türk karışık okullarıdır.¹⁷³

¹⁷⁰Adeeb Khalid, “*Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş*”, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara, 2002, s.1104,1108.

¹⁷¹Abdolvahap Kara, “*Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*”, İslam Araştırmaları Dergisi Yay., İstanbul, 2002, s.125-126.

¹⁷²Svetlana Kovalskaya, “*Kazakistan’da Ceditçilik*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1118.

¹⁷³Vahit Türk, “*Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1157.

Buhara, VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıl sonlarına kadar, İslam dünyasının en önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri olan “*Buhara Şerif*” ünvanını kazanan bu şehir, ilmin hemen her branşında sadece Müslümanların değil, bütün insanlığın iftihar olan pek çok bilim adamının yetişmesine de ev sahipliği yapmıştır.¹⁷⁴

Buhara’da “*Şirket-i Buhara-i Şerif*” adında şeklen ticari bir mahiyet taşıyan bu şirket, aslında Türkistan’daki yeni okulların yaygınlaştırılması ve bir kısım ulemanın bu okullara karşı menfi tavırlarının değiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Türkistan’da yaygınlaştırmaya çalıştıkları yenilikçi okullarla ilgili bilgi toplamak amacıyla Türkiye; Tataristan ve Kırım’a birer eğitimci göndermiş ve bu okullara uygun yeni ders kitaplarının yazılmasını ve basımını sağlamaya yönelik faaliyetlere de girişmişlerdir.¹⁷⁵

Ceditçilik fikrini medreseliler arasında yaymak amacıyla Mart 1912’de Farsça olarak Buhara’da yayınlanmaya başlayan “*Buhara-yı Şerif*” gazetesi ise, haftada iki defa çıkarılmıştır. Fakat Farsça olarak çıkarılması, Türkistan’ın Türkçü zümresini sevindirmemiştir.¹⁷⁶

Buhara Hanlığı tarihinde ilk olması ve Ceditçilik fikrini işleyip fikri gelişime hız kazandırmaları açısından hususi bir önem arz eder. Kısa süren yayın hayatlarına rağmen siyasi ve eğitim alanlarındaki reformları irdelemeleri ile aydınlar arasında derin etkiler bırakan bu gazeteler, aynı zamanda bu yönleri ile hükümetin dikkatlerinin üzerlerine çekilmesine ve akabinde hükümet tarafından 2 Ocak 1913 yılında gazetelerin kapatılması ile sonuçlanmıştır. Gazetelerin kapatılması ortaya çıkardıkları fikri hareketlerin bitmesi anlamına gelmemiştir. Çünkü uyanmış nesillerden bu fikirleri ve düşünceleri çıkarmak mümkün olmamıştır.¹⁷⁷

Rus emperyalizmi ve cehaletine karşı mücadele eden Ceditçiliğe karşı, kısa zamanda bir iç muhalefet oluşmuştur. Han ve emirler, kendi etraflarında topladıkları ve Türkistan’ın son 100 yıllık acı tarihinde Ceditçiliğe karşı muhalif bir gurup oluşturulmuştur. Kendilerine “*Kadimi grubu*” ya da “*Kadimiler*” yani; mevcut durumu ve statüyü muhafaza etmek isteyenler, kelime anlamı ise eskiyi temsil edenler grubu yer almıştır. Kadimiliğin bir özelliği de “*Emirci*” oluşlarıdır. Hatta kadimiler “*Emiriciler*” diye de adlandırılmıştır. Aslında Ceditçilerin savaş halinde oldukları kadimilik, bir

¹⁷⁴Abdurrauf Fitrat, Buhara’da Ceditcilik- Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası, Haz. Seyfettin Erşahin, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, s.4.

¹⁷⁵Fatma Açık, “*Özbekistan’da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti*”, Türk Yurdu, C.25, Ankara, 2005, s.49-50.

¹⁷⁶Ercan Çelebi, “*Türkistan Basın Tarihinin Boyutları*”, TDA, S.170, İstanbul, 2007, s.75.

¹⁷⁷Nurettin Hatunoğlu, a. g. t., 2010, s.170-171.

rejim meselesi olmayıp, hür olma davasıdır. Yani Ceditçiliğin ortaya çıkış gayesi Han veya Emiri devirmek değil, Emir ve Han'ın şahsında, Türkistan'da Ruslara bağımlı olmayan bir devlet ve asrın gerçeklerine uygun müesseseler meydana getirmek istemeleridir. Fakat Rus ajanları, Emir ve Hanları, Ceditçiliğin ortaya çıkışından bitişine kadar geçen sürede Buhara ve Hive'de Emir ve Han'a karşı olduklarını lanse ederek; Ceditçilerinde kendilerini, tıpkı Osmanlı Halifesini ilhak eden İttihatçılar gibi, devireceklerine inandırmış olmalarıdır. Bu korku ve endişe sebebiyle ki, Han ve Emirler Ceditçilere karşı, Rus Çarlığı'ndan yardım isteme gafletine kadar gitmişlerdir.¹⁷⁸

Buna karşılık; “*Kadimciler*” ise tüm İslam âleminde görülen yenileşme hareketinin Türkistan versiyonu olması, bakımından Türkistan topraklarında meydana gelen sosyo, kültürel dönüşümü ifade etmesi açısından daha ilgi çekici olmuştur. Türkistan'ın genelindeki fikri kutuplaşmanın daha derinleşmiş şeklini Buhara topraklarında görmek mümkündür. Zira “*Kubbe-i İslam*” sıfatı ile anılması uygun olan medreselerin ve din adamları zümresinin ağırlığını hissettirdiği ülkede, şeklen de olsa ülkeyi eski usullere göre yöneten bir idare mevcuttur. Bu durum Kadimcilerin, elini güçlendirdiği gibi Ceditçilerin de radikalleşmesine sebep olmuşlardır. Buhara'da Ceditçilik hareketinin siyasallaşması ve mevcut yönetimi devirme hareketine dönüşmesi bundan ibarettir. Ceditçiliğin Buhara'daki taraftarları ise “*Genç Buhâralılar*” ya da “*Yaş Buharalılar*” olarak adlandırılmıştır.¹⁷⁹

Rusların, Buhara'yı fethetmesinden sonra Emir, koruması altına almış olduğu, Ceditçilik'i, daha geniş bir reform ittifakı haline getirmiş. Buhara'nın içine düştüğü yeni düzende işlevsel olabilmesi için gerekli olan hünerlerle donatıp, modern eğitilmiş çocuklar yetiştirebilmek için, reformlara izin vermiş bu durum da ülkede yoğun tartışmalara yol açmıştır. Emir ayrıca kendisinden sonra gelecek emirlere de en etkin ve becerikli grup olan Buharalı bazı ulemaların da onlara destek vermesini istemiştir. Bu yaşananlar, Ceditçilere karşı Buharalı ulemalar arasındaki yandaşlar için bir yenilgi sayılmış bu da 1909 yılında emirlikte Usul-i Cedit ile eğitimin yapılmasına engel olmuştur. Buharalı bazı tüccarlar, Buhara'da alamayacakları modern Müslümanlık eğitimini alabilmek için öğrencilerini İstanbul'a göndermeye başlamış ve bu amaçla Çocuk Eğitim Derneği'ni yani Terbiye-i Etfâl'i kurmuşlardır. Buna istinaden öğrencilerin sayılarının pek fazla olmamasına rağmen 1910 ve 1914 yılları arasında 105

¹⁷⁸Ali Bademci, a.g.e., s.126.

¹⁷⁹Nurettin Hatunoğlu, Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han, Ötüken Yay., İstanbul, 2011, s.137,139.

çocuk İstanbul'a gönderilmiştir. Bu da Osmanlı etkisinin Buhara Ceditçiliği üzerinde ne kadar etken olduğunu gösterir.¹⁸⁰

Kısa bir süre sonra Buhara'da gizli olarak kurulan “*Terbiye-i Etfal Cemiyeti'nin*” ilk işi, daha sonraki yıllarda Buhara'da Cedit hareketinin önderleri olacak olan Osman Hoca ve Hamid Hoca'yı “*Usul-ü Savtiye*” okulları konusunda bilgi sahibi olmaları için Bahçesaray'a ve İstanbul'a göndermeleri olmuştur. Kendilerinden sonra gelecek öğrencilerin öğrenimlerine yardımcı olmak amacıyla da “*Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti*” adı altında bir eğitim derneği kurmuşlardır. Bu dernek aracılığıyla Türkiye'deki okullara 1911 yılında 15 Buharalı öğrenci getirilerek yerleştirilmiş, 1912 yılına gelindiğinde ise Türkiye'deki toplam öğrenci sayısının 30'a ulaşmış olduğu, aynı dönemde İstanbul'daki Rus elçiliğinin, Türkistan Genel Valiliği'ne gönderdiği bir raporda, bu cemiyetin Türkistan ve Kaşgar'dan getirilip Türkiye'de ki okullara yerleştirdiği öğrenci sayısının 100 olarak göstermektedir. Moskova'daki istihbarat arşiv verilerine göre ise; 1910'da 30, 1911'de 15, 1913 ve 1914 yıllarında ise 30'ar öğrenci gönderilmiştir.¹⁸¹

Buhara'daki Etfal Cemiyeti'nin bir şubesi de İstanbul'da açılmıştır. Ceditçilik hareketi Osmanlı'daki fikir hareketlerinden etkilenerek “*Genç Osmanlılar'a*” nispetle “*Yaş Buharalılar*” denilmesine sebep olmuştur. Ceditçilik hareketinin Osmanlı ile bağlantı kurmasını sağlayan Terbiye-i Etfal Cemiyeti'nin İstanbul'a öğrenci göndermesi Rusların dikkatinden kaçmamış, gönderilen aydınların İstanbul'a gidip oradan özgürlükçü fikirlere kapılıp dönmelerinden rahatsız oldukları halde Buhara'da bu okulların açılmasına belli bir süre el altından müsaade etmişler de bu süreci gizlice durdurmaya da çalışmışlardır. Buna rağmen açılan bu okulların sayısı artmaya devam etmiştir.¹⁸²

Ta ki Çarlık idaresi 1905 yılından sonra Ceditçilere karşı Kadimci olarak adlandırılan ve toplumun muhafazakâr kesimlerinin oluşturduğu daha önce Rus idaresi tarafından en zararlı kesim olarak görülen bu grup ile Ceditçilere karşı ortak bir tavır almalarına kadar devam etmiştir.¹⁸³

Nitekim F. Hocayev; “*1912'de Buhara'da Usul-i Cedit Mektepleri açılınca Buhara uleması bu mektepler sebebiyle kendi nüfuslarının azalacağına kanaat getirip*

¹⁸⁰Adeeb Khalid, a.g.e., s.1106.

¹⁸¹A. Ahat Andican, a.g.e., s.296-297.

¹⁸²Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s. 161-163.

¹⁸³Tümen Somuncuoğlu, “*19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. VIII. S. 2, s.93.

bu okula gidenleri ve onların ebeveynlerini “kâfir” ilan ettiler ve halkı katliama çağırdılar.” tespiti ile buna dikkat çekmiştir.¹⁸⁴

Ulemadan olan Reis Burhaneddin, Astanakul Kuşbegi’ne; Usul-i Cedit okulların kapatılmasını sağlamak için sarf ettiği şu sözleri de önemlidir; *“Bu okullar bidat ve haramdır. Şeriattan sorumlu olduğum için bu okulların kapatılmasını sağlamak benim görevimdir. Fakat padişahın naibi siz olduğunuz için sizin imzanız gerekmektedir. Bu okulların resmen kapatılmasına dair benim adıma bir izin belgesi düzenleyip vermenizi rica ediyorum ki bu sayede bu okulları kapatıp bidatı ortadan kaldırayım”* demiştir. Buna karşılık Kuşbegi’nin yanında bulunan komutanlardan Mirza Sehabay: *“Bu okullar Müslümanlar için yararlı ve gereklidir. Bu okulların kapatılması İslam’a ihanet olup, Müslüman çocuklarına kaşı işlenen bir cinayettir. Ümit ediyorum ki siz böyle bir işe cesaret etmezsiniz.”* diyerek ulemadan olan Reis Burhaneddin’e muhalefet göstermiş, asker olan kendisinin bu konulara daha fazla vakıf olduğunu söyleyerek Kuşbegi’ne dolaylı destek olmuştur.¹⁸⁵

Nihayet 6 Nisan 1917 tarihinde hazırlanan bu Islahat Fermanı; Âlim Han, Kuşbegi Nasrullah, Rus temsilciler ve devlet ileri gelenlerinin doğrultusunda bir tören ile ilân edilmiştir. Bu, *“Islahat Fermanı’nın”* geneline bakıldığı zaman, monarşi ile yönetilen bir devlet için, meclis açılması ya da yönetimin yetkilerinin sınırlandırılması gibi maddeler radikal kararlar gibi gözüксе de bahsedilen maddeler bu meclisin; nasıl çalışacağını, yetkilerinin neler olacağını, yönetimin yetkisinin nasıl sınırlandırılacağı gibi sorulara cevap veremediğinden, bir anlam da ifade etmemiştir. Bu tartışmalar devam ederken bütün dengeleri alt üst edecek ve fırtına öncesi sessizliği bozup tüm grupların kaderini derinden etkileyecek olan gösterinin hazırlıkları da hız kazanmıştır. Şubat İhtilali ile Genç Buharalıların hareketini doğal olarak hükümet de yakından takip etmiş ve hükümet yetkilileri olayları kontrol edecek adımlar atma basiretini gösterecekleri yerde, kendi pozisyonlarını koruma telaşına düşmüşlerdir. Meselâ Kuşbegi Nasrullah, tıpkı bu makama gelmesine sebep olan Şii-Sünni olayları gibi bir olayın çıkmasından korkmuş, böyle bir kargaşanın kendisini koltuğundan edeceğini düşünmüştür. Zira muhaliflerin de böyle bir olayı fırsat olarak kullanacaklarını bildiğinden, bu gösteriye karşı bir tutum sergileyememişlerdir. Kadimcilerin beklentileri; Ceditçilerin dine

¹⁸⁴Seyfettin Erşahin, a.g.e., s.27.

¹⁸⁵Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.158-159.

karşıymış gibi gösterilme çalışmaları iken Ceditçiler de İslam karşıtı bir düşünce sergilemediklerini göstermeye çalışmıştır.¹⁸⁶

Ceditçiler Taşkend'te Türkistan Müslümanları Kongresi'ni toplayarak; Rusya'nın federatif hâle getirilmesi istediklerini ve Rus kolonileri tarafından ele geçirilen toprakların da tekrar yerli sahiplerine geri verilmesini belirtmişlerdir. Bu istekleri tamamıyla plâtonik olup, zira Türkistan Müslümanlarının böyle bir düşünceyi gerçekleştirecek yeteri kadar güce sahip olmadıklarının da bilincindedirler. Kongre ayrıca Türkistan Müslümanları Merkez Şûrası adıyla bir teşkilatta oluşturmuştur.¹⁸⁷

Buhara dâhilinde birbirine karşı iki grup meydana gelmiş olaylar bu noktaya ulaşınca, Emir, Genç Buharalıların dağıtılması emrini vermiştir. Askerlerin geldiğini gören bir kısım Genç Buharalılar hemen kaçmaya başlamışlardır. Geri kalanlar da ya asker ya da Kadimciler ile çatışmaya başlamışlardır. Bu olaydan sonra meydan Kadimcilere kalmış ve onlar da beş kişilik bir heyeti saraya görüşme için göndererek dağılmışlardır. Bu heyet, sarayda, Genç Buharalıların mallarının mübah olduğunu ifade eden bir fetva hazırlatmış ve bu fetvayı müftülere imzalatmışlardır. Bu şekilde sona eren gösteri Genç Buharalılar ile hükümetin bir daha anlaşma zemini meydana getirmelerini imkânsız hale sokmuştur. Bu olaydan sonra her kesim kendi pozisyonunu almaya başlamış ve Buhara'daki ayrışmalar gittikçe kesinleşmiştir. Bu durum, fermanın uygulanma şansını ortadan kaldırdığı gibi hükümetin tamamıyla Kadimcilerle işbirliği içine girmesine ve Genç Buharalılar, ortadan kaldırılması gereken bir grup olarak algılanmasına neden olmuştur. Öte yandan barış umudu kalmayan Genç Buharalılar da tüm güçlerini Emir'i devirmeye ve Ruslarla işbirliği yapmaya yöneltmiştir. Böylece mevcut dengeler bozulmuş ve yeni saflar, birliktelikler kurularak, Buhara Hanlığı'nın bundan sonraki kaderi yeni oluşan bu süreç belirlemiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁶Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s. 175-178.

¹⁸⁷A. Bennigsen Lemercier C. Quelquejay (Sorbonne Üniversitesi Öğretim Görevlileri); Step'te Ezan Sesleri Rus Egemenliği Altındaki İslâm'ın 400 Yılı, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yay., 5.Baskı, İstanbul, 1997, s.114.

¹⁸⁸Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s. 179.

2.1.2. Buhara’da Basmacı Hareketi

1917 İhtilali ile Rus İmparatorluğu’nda yaşayan bütün milletlere eşit haklar ile kendi kendilerini idare etme hakkı verileceğini vaad etmelerine rağmen Sovyet rejiminin de sözünü tutmadığı ve Çarlıktan da geri kalmayıp daha katı bir idare kurup sömürgecilik idaresine başlatması üzerine bu durum Türkler tarafından da acı bir şekilde öğrenilmesine ve halkın kendi elindeki her türlü maddi imkânı ile Ruslara karşı bir istiklal mücadelesi başlatmalarına neden olmuştur. Türkistan Türklerinin giriştikleri bu hürriyet ve milli istiklal mücadelesine Sovyetler; basan, haydutluk eden anlamına gelen “*Basmacı*” adını vererek bunu tüm dünyaya da önemsiz bir olaymış gibi gösterip, kendi iç meselesi haline getirerek şiddet ve baskı yolunu seçmişlerdir.¹⁸⁹

Büyük Sovyet Ansiklopedisi 1927 basımında bu mevzuda şunlardan bahseder: “*Basmacı Harekâtı’nın mantıki olarak yürütülen siyasi ve Sovyet aleyhtarı bir karakteri vardı. Bu hareket, üç cumhuriyette Türkistan, Buhara ve Harezm’de, köylü halkın kitle hareketine dönüşür.*” demektedir. Türkistan’da vazifeli olan üst düzey bir Sovyet otoritesine göre de “*Basmacılık*” şu şekilde ifade edilmiştir: Basmacı Hareketi, Türkistan halkının yabancıların hâkimiyetine karşı milli ayaklanması olarak ortaya çıkmıştır. 1918 yazına kadar ayaklanmanın liderliğini Ergaş Korbaşı yapmıştır.¹⁹⁰

Bu ad, Ruslar tarafından; baskıncı, yağmacı, çapulcu, haydut manalarında kullanılmışsa da ilk başlarda Basmacılar tarafından kullanılmamıştır. Fakat zamanla bu adı benimsemişlerdir.¹⁹¹

Enver Paşa, Basmacı kelimesi yerine, “*Mücahid*” kelimesinin kullanılmasını istemiştir. Arapça Cehd (çalışma, çabalama, gayret) kökünden gelen bu kelime; din uğrunda savaş, kutsal savaş, yine aynı kökten gelen *Mücahid* kelimesi de cihad eden, din uğrunda savaşan anlamında olup çoğulu ise “*Mücahidindir*”. Savaşçıların kendilerine verdikleri isim ise “*Korbaşlardır*”. Bu kelime, *silahhane kumandanı*, aynı zamanda yüksek dereceli bir unvan, Rus devriminden önce mahalli polis müdürü ve son olarak basmacı başı, yani “*Çetebaşı*” anlamındadır. Togan kelimesinin “*Korcıbaşı*” şeklinde Safevilerde kullanıldığını belirtir. Hayit ise; “*Polis Şefi*” anlamını verir.

¹⁸⁹ Mehmet Saray; a.g.e., s.29.

¹⁹⁰ Mehmet Saray; Özbek Türkleri Tarihi, Nesil Matbaacılık ve Yay., İstanbul, 1993, s.46.

¹⁹¹ Mehmet Yılmaz -Ferudun Ata; a.g.m., s.215.

(Türkçede “l” ve “r” seslerinin yek değerine dönüşmesi çok görülen bir hadisedir.) “Çetebaşı” anlamındaki bu isim bizce savaşları ifade için en uygun isimdir.¹⁹²

Enver Paşa, 1921 yılında Buhara’ya gelir ve arkadaşları ile bir iş bölümü yaparlar. Buna göre; Enver Paşa Türkistan’dan, Cemal Paşa Afganistan’dan ve Hindistan’dan, Halil Paşa da İran’dan sorumlu olacaktır. Herhalde Enver Paşa, Buhara yolunda hep hürriyeti düşünerek ve yeni yapacağı işlerin tatbikinin şeklini kararlaştırmıştır. Bu anlamda Enver Paşa seyahatinde yalnız değildir, kendisine eşlik eden yaveri Muhittin Bey’dir. Daha İstanbul’dan ayrılırken bile gözlerini Kafkasya’ya çeviren Paşa’nın Buhara yolculuğunu çok önceden planlanmıştır. Enver Paşa bu topraklara daha önce Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarını ve Türk subaylarını göndermiş, bölgeyi uyanık tutmaya çalışmıştır. Enver Paşa Buhara’ya geldiğinde tarihler Ekim ayının sonlarını göstermektedir.¹⁹³

Enver Paşa’nın Buhara’daki bağımsızlık mücadelesine katılması Türkistan’daki Korbaşıllara, yeni umutlar uyandırmıştır. Eski Osmanlı subaylarından olan ve Şir Muhammed’in emrinde bulunan (Türkistan’ın Korbaş Lideri) İsmail Hakkı’yı yanına çağırır. Bunun üzerine Şir Muhammed, kayınpederi Muzaffer Minbaşı ile birlikte, İsmail Hakkı’yı Enver Paşa’ya gönderir. Enver Paşa, Şir Muhammed’e bir mektup göndererek; 10 Nisan 1922’de toplanacak olan mücahitler kongresine bir delege heyeti göndermesi konusunda ricada bulunur. Ancak Şir Muhammed, bu isteği yerine getiremese de kardeşi Ruzi Muhammed Bek’in komutasında bulunan 1.000 süvariye, Enver Paşa’yı desteklemek amacıyla yanına gönderir. 1922 Temmuzunda “*Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Orta-Asya Bürosu*” bünyesinde “*Basmacılıkla Mücadele Özel Komisyonu*” kurulur. Amaçları Basmacılığın kökünü kurutmaktır. Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi de; 21 Ağustos 1922’de her ne sebeple olursa olsun Korbaşılarla hiçbir şekilde barış antlaşması yapmayacak ve onlara karşı en etkili tedbirleri alacaktır, kararını uygulamaya koymuşlardır.¹⁹⁴

Ayaklanmanın asıl gücünü, köylüler teşkil ediyordu. Bunlara, sanatkârlar ve reformistlerin çoğu ile din adamları da katılmışlardır. Ayaklanmanın yeteri kadar lideri

¹⁹²Yusuf Gedikli, Bekirağa Bölüğünden Türkistana Enver Paşanın Yaveri Muhiddin Bey, Paraf Yay., İstanbul, 2011, s.27-28.

¹⁹³İlyas Kara, *a.g.t.*, s.89,86,90.

¹⁹⁴Barmirza Hayit, Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Yay. No:261, Tarih ve Kültür Serisi:6, Ankara, 1997, s.230,235.

de vardır. 1920'den beri Buhara'da da kabarmakta olan milli mücadele, en yüksek noktasına ulaşmıştır.¹⁹⁵

Sovyet Rusya'ya göre; bu olayı çözmek için tek çarenin halkı, Basmacılara karşı ayaklandırmak olduğudur. Çünkü sadece bölge halkının Basmacıların özelliklerini bildiklerini ve bütün güçleriyle onların üzerlerine gidebileceklerine oldukları inançları kuvvetli olup; Basmacılığı ortadan kaldırabilmek için özellikle dağ geçitlerde bulunan haydutların tamamen temizlenmesinin gerekliliğidir. Böylece Kızılordu ile halk arasında savunma irtibatı kurulacak, halka yapılan gıda yardımı durumu düzeltilecek ve çalışmalar 5 aylık görev neticesinde olumlu sonuçlar verecektir. Basmacılara karşı seçilen bir başka mücadele yolu ise; Kızılordu tarafından esir alınan Korbaşı ve yiğitlerin, gruplar halinde Ukrayna'ya gönderilip, Sovyet askeri, safında Ukraynalılara karşı savaştırılması amaçlanmıştır. Bunun yanında Sovyet casuslarını mücahitlerin arasına katarak bu planlarını uygulatmışlardır. Bu dönemin en önemli istihbarat servis ajanı ise “*Agabekov*” olup, suikastlarını bir bir gerçekleştirmiştir. Basmacılığa karşı mücadelede etkin olmak için GPU'nun (Rus Devleti'nin Siyasi Yönetimi) etkin olarak görev aldığı ve yurtdışında “*Schmidt*” adı altında çalışan Skizhali Weis'in kendisi; “*isyancıların yemeklerine potasyum siyanür ile zehirlediğini*” beyan etmiştir. Weis, tarafından görevlendirilen insanlar; yüzlerce insanı zehirleyerek, patlatılan bombalarla, liderlerinin eyerleri altına gizledikleri zehirli çivilerle bir an olsa bile boş bırakmayıp, Basmacı Hareketi'nin lider kadrosunda birçok kişiyi bu şekilde imha ettikleridir. Rusya hükümeti, Rusya ordusunun Başkomutanı Kamenev'i, Kızılordu'da yeni düzenlemeler yapmak için Türkistan'a 1923 Haziranın da görevlendirmiştir. O, da “*Basmacılığa Karşı Mücadelenin Sistemi*” adı altında bir emirname ortaya koymuştur. Sovyet idaresinin Basmacılıktan ne derece rahatsızlık duyduğunu ve milli mücadelenin Sovyet Rusya saldırılarına karşı nasıl bir mücadele verdiğini gözler önüne sermektedir. Sovyet Hükümeti iç ve dış siyasetinde tıkanıldığını, Sovyetleştirme sürecinin engellendiğini ve Türkistan'daki Sovyet varlığının patlama noktasına geldiğini göstermektedir.¹⁹⁶

Hatta Enver Paşa için Sovyetler; “*İngiliz Casusudur, Doğu Milletinin Düşmanıdır. Onu takip etmezseniz istediğiniz her şeyi vereceğiz*” demelerine rağmen bu propagandaları halk üzerinde pek tesir etmemiştir. Bizzat GPU Sovyet Casus

¹⁹⁵ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Raportör: Abdulhaluk Çay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s.276,280.

¹⁹⁶ Baymirza Hayit, a. g. e., s.251,254-255.

Teşkilatı'nın başında bulunan Agabekov, 4 Ağustos 1922'de aktif olarak görev almıştır.¹⁹⁷

Belcivan'a çekilen Enver Paşa ve mücahitleri ile Kızılordu Birlikleri, Kurban Bayramının birinci günü Enver Paşa'nın karargâhına hücum edip; Enver Paşa'yı yakın muharebeyi kabul etmek mecburiyetinde bırakmışlardır. Atına atlayıp mücahitlerinin başında düşmana hücum edip, onbir düşman askerini hakladıktan sonra açılan makineli tüfek ateşiyle şehit olmuştur. O'nun ölümü üzerine Türkistanlı milli şairlerden Çolpan, mersiyesinde: “*Son nefisini düşmanlar aldı, Ah, iğrenç zamanlar geldi, Talihsizliğime, şimdi şeytanlar güler*” demiştir. Enver Paşa'nın kahramanca şehadeti, Türkistan ve Buhara'daki Kurtuluş Savaşı'nın son bulmadığını, fakat zayıfladığını da gösterir.¹⁹⁸

Resim: 6-7'de Enver Paşa'nın şehadeti üzerine, Paşanın Naibi olan Miralay Ali Rıza'nın mektubu bu yaşanan duruma ışık tutmaktadır.¹⁹⁹

Bu hareketin devamını da Osman Batur, Türkistan'da ortaya tekrar koymuştur. Onun tabiriyle: “*Muhterem Türkistanlılar, bizim düşmanımız büyüktür ve çoktur. Biz bunun büyüklüğünden ve çokluğundan korkmayacağız.... Biz Türk evladınız, Türk kahramanınız. İstiklalimizi, alana kadar yolumuzdan dönmeyeceğiz.*” diyerek karalılığını bir kez daha göstermiştir.²⁰⁰

Bundan anlaşılması gereken en önemli nokta şudur. Sovyet Rusya Hükümetinin karşı doğu ülkelerinde propaganda yapmak ve Sovyetlere karşı geniş halk ayaklanması olan “*Basmacılık Hareketi*” devresinde Türkistan Türklerini oyalamak için Rusya Bolşevik (Komünist) Partisi'nin iktidara gelmesinden önce ve iktidara gelişlerinin ilk devrelerinde çıkarttıkları mazlum doğu milletlerine haklarını geri iade edeceklerini, din, örf ve adetlerine hürmet edeceklerine güven vererek onlara inanıp, Komünist Partisine yazılan Türkistanlı genç aydınları ve milliyetçi olan eski Ceditçileri dâhil etmelerine rağmen bunların “*Türk Birliği*” için çalıştıklarını öğrendikleri halde bu hareketlerinin Rusya İmparatorluğu için büyük bir tehlike olarak ortaya çıktığını görmüşlerdir. Bunun üzerine de Türkistan'ı kabilelere göre parçalayıp yeni planlar kaleme alarak, bunu tatbik etmişlerdir. Türk Sovyet Cumhuriyeti fikrini ileri sürenler, bir müddet sonra Sovyet

¹⁹⁷ Baymirza Hayit, Türkistan Rusya ile Çin Arasında XVIII – XX. Asırda Ruslar ve Çinlilerin İstilaları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yay., Hollanda, 1971, s.283.

¹⁹⁸ Mehmet Saray, Özbek Türkleri Tarihi, Nesil Matbaacılık ve Yay., İstanbul, 1993, s.49-50.

¹⁹⁹ Naci Yengin, Atayurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa, Bilgeoğuz Yay., İstanbul, 2010, s.121-122.

²⁰⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, Özgürlük Yolu Nurgocay Batur'un Anılarıyla Osman Batur, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul, 2006, s.54.

idaresinde ve parti teşkilatında edindikleri yüksek mevkilerinden uzaklaştırılmaya ve daha sonraları ise, mahkûm edilip, öldürülmeleriyle son bulmuştur.²⁰¹

Basmacı Harekâtı'nın başarıya ulaşamamasında “Korbaşı” denen Türkistanlı liderlerin kendi aralarında düzenli bir birlik ve merkezi bir kumandanlık kuramamaları, savaşlarda tank, uçak, top ve zehirli gaz gibi silahlar kullanan Ruslara karşı mücahitlerin, makineli tüfeklerinin bile olmaması ve ayrıca dışarıdan bir yardım bile alamamaları gelir.²⁰²

2.1.3. Buhara’da Korbaşların Çalışmaları

Basmacılar kendilerini geleneksel Türk unvanlarından biri olan Korbaşı olarak nitelemişlerdir. Hepsinin tek amacı vardı. Türkistan’ın tamamını Rus hâkimiyetinden kurtarmak ve İslamiyet’e dayanan yeni bir devlet yönetimi kurmaktır. Bunun tek yolu da silahlı mücadeleden geçmektedir.²⁰³

Bu amaçla ilk önce Fergana bölgesinde bu silahlı mücadele 4 evrede ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Bunlar; birinci evre, 1917-1918, ikinci evre; 1919-1920, üçüncü evre; 1921-1922 ve dördüncü evre; 1923-1934 yıllarında “Korbaş” adı altında bağımsızlık çalışmalarını başlatmışlardır. Fakat Fergana Hükümeti, milli ayaklanma liderleri arasında bir birlik temin edememiştir.²⁰⁴

Her lider kendi bölgesinin tek hâkimiymiş gibi davranmaya ve hareket etmeye başlamıştır. Üstelik kabilecilik ve bölgecilik faaliyetleri de eklenince başarıdan çok bir başarısızlık ortaya çıkmıştır. Türkistan mücahidleri geçmişin acı hadiselerinden ders çıkaracaklarına birlik ve beraberlik içerisinde hareket edeceklerine; bireysel ve kişisel menfaatlerini göz ardı ederek, Korbaş Hareketi’nin amacından uzaklaştırılmasına bu durumda da Rusya’nın kolaylıkla Fergana Bölgesi’nde yayılma politikasını uygulamasında Ruslara bir avantaj sağlamış olmasıdır.²⁰⁵

Şarkı Buhara Türkmen Basmacılarından Mirza Pirnefes; “Biz Basmacı kelimesine Türkiye’de alıştık, bir de Rus çevresinden..... Biz kendimize Korbaşı diyiyorduk.” Baymirza Hayit ise; Korbaşı adının Türkistan Milli Muhtâriyeti zamanında, Hokand Polis Müdürlüğü’ne tayin edilen Ergeş Bek’e Polis Müdürü

²⁰¹İbrahim Yarkin, “Türkistan’da Türk Birliği Fikrinin Gelişmesi”, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1975, s. 96.

²⁰²Abdülkadir Donuk, “Basmacı Hareketi”, İslam Ansiklopedisi, TDV. Yay., C.V, Ankara, 1992, s.108.

²⁰³İlyas Kara, a.g.t., s.21.

²⁰⁴Ali Bademci, a.g.e., s.8-11.

²⁰⁵Mehmet Saray; a.g.e., s.47.

anlamına gelen “*Korbaşı*” adının verildiği hatta bu deyimın giderek “*Yiğitbaşı*” anlamına geldiğini de belirtmiştir. Prof. Dr. Tahir Çağatay da, yazıların da ısrarla Korbaşı, Korbaşılar deyimini kullanmıştır. Çünkü her şeyden evvel, “*Korbaşılar*” tabiri, 1917-1934 Milli Hareketi’nin milli adı olmuştur. 1917 komünistlerin Rusya da başı geçmesi sürecinde Türkler, bu mücadelenin dışında kalmaya çalışmışlardır. Ruslar bu dönemde artık Türklerle uğraşmayı bırakmış ve birbirlerine düşmüşlerdir. Bu süreç ta ki, 15 Kasım 1917 de, her millet kendi geleceğini tayin edecektir anlayışı hâkim olana kadardır ki bu süre zarfında ise; başta Hokand ve Margilan Korbaşı liderleri Bolşevik İhtilâli’nin nimetlerinden faydalanmasının gerektiğini düşünmelerine karşılık, Şir Muhammed Bek ve diğer Fergana Korbaşıları ise muhtariyetin ancak, vatandan düşmanın temizlenmesinden sonra mümkün olabileceğini savunmuşlardır. Korbaşılar, Türkistan Milli Muhtariyet Hükümeti’ni kurarak merkez olarak da Hokand’ı belirtirler. Bu durumdan Fergana Rus taraftarları, hiçte memnun olmamıştır. Rus Kızıklar ve Ermeni Taşnaklar; Fergana halkına akla hayale gelemeyecek derecede ağır eziyetlerde bulunmuşlardır. Hokand Emiri Şir Muhammed Bek, önderliğindeki Korbaşılar, zamana ve şartlara göre modern bir ordu formatında çalışmalarını sürdürmüş, hatta talim, terbiye, disiplin, parola, levazım, bando, posta ve istihbarat teşkilatlanmasına gitmiş; tek renk elbise giymeye, onbaşı, çavuş, yüzbaşı, binbaşı, korbaşı... gibi rütbelere kullanmaya başlamışlardır. Silah temini içinde akla ilk gelen yer olan kardeş dedikleri Buhara Emirliği olmuştur. Emir Âlim Han’dan silah yardımında bulunmasını istemişlerdir. Korbaşıların gönderdiği heyet Buhara’da Âlim Han tarafından ne yazık ki tutuklanıp zindanlara atılmışlardır. Şir Muhammed Bek, sabırsızlıkla bir haber beklerken nihayetinde acı haberi almış ve çok üzölmüştür. Başta Taş Balta Bek ve arkadaşları 7 ay bu zindanlar da kaldıktan sonra ancak Afgan Hükümeti’nin yardımıyla serbest kalıp Gerbaba dönebilmışlerdir. M. Emin Bek, Ruslarla anlaşarak barış teklifini kabul etmiş ve Şir Muhammed Bek’e bir mektup yollayarak şartların kabul edilmesini istemiştir. Şir Muhammed Bek, bu mektup üzerine çok şaşırılmış ve “*eğer barışılacaksa, bu kadar kan niçin dökölmüştür*” diyerek kendince bir hesaplaşma yapmıştır. Ayrıca Şir Muhammed Bek; “*Bolşeviklerle barışmayacağız. Anlaşmayacağız. Bizim yolumuz onlarla ayırdır. Hiçbir hakları olmayan aziz vatanımızdan kovuncaya kadar muharebeye devam edeceğiz.*” demiştir. Rus Bolşeviklerin; “*silahlarınızı bırakıp, teslim olun*” uyarısına karşılık arkadaşlarıyla sonuna kadar savaşmayı seçmiş ve şehit düşmüşlerdir. Ardından M. Emin Bek (Mehmet Emin Bekasıl), Ruslarla yaptığı anlaşma neticesinde; Şir

Muhammed Bek'in ölümünden sorumlu tutulmuş ve iki tane Korbaşı muhafızı tarafından önce kurşunlanmış, sonrada boğdurularak öldürülmüştür. Buhara Emiri Âlim Han için de tarihe mal olmuş şu kıssadan hisseyi arz etmesek olmaz; “*Mağrur olma padişahım senden büyük Allah var*” kısaca Âlim Han 29 Ağustos 1920’de Ceditçiler, Buharalı Komünistler ve Kızılordu müşterek hareketi sonucunda tahtından indirilmiş ve Buhara Emirliği’ne son verilmiştir.²⁰⁶

1919 yılı ise Türkistan mücahitleri için oldukça yoğun bir yıl olarak geçmiştir. Korbaşılar her ne kadar Şirmed Bek’i, “*Emirü’l-Müslimin*” seçmişlerse de aslında Kiçkine Ergeş’i, baş olarak tanımışlardır, yani mücadelenin gerçek lideri Ergeş Korbaşı’dır. Fakat Ergeş Korbaşı’nın Hokand çarpışmasında ölmesi üzerine Fergana Basmacılarının başına Şirmed Bek’in getirilmesine imkân sağlamıştır. Beyaz Rusları da kendi safına çeken Yeni Margilan Bolşevik Birlikleri Bölge Komutanı General Magatov 1920 yılının Şubat ayının sonlarına doğru Gerbaba üzerine yürümüştür. İlk çarpışmalar da Rus ordusu için tam bir hayal kırıklığı olmuş Korbaşıların gösterdiği başarılar, Rusya’nın Basmacılarla görüşmesini zorunlu kılmıştır. Rusya Sorokin, başkanlığındaki bir heyeti Fergana’ya yollamıştır. Amaç Korbaşıları silahı bıraktırmak ve iki taraf için uygun bir yol bulmaktır. Ama Rusya’nın bu planı tutmamış ve Korbaşılar mücadeleye devam edeceklerini ilan etmişlerdir. Öte yandan Korbaşılardan Katte Ergeş, Ruslarla anlaşmış. Bu Korbaşılar arasında büyük bir şaşkınlık ve hayal kırıklığına neden olmuştur, Fergana bağımsızlık hareketinin emiri gözüyle bakılan birinin nasıl böyle bir yanlışa düşebildiği zihinlerde hep soru işareti olarak kalmıştır.²⁰⁷

1921 de Şirmed Bek, hâkimiyeti altındaki bölgelerde devam ettirdiği mücadelesinde Ruslara ağır kayıplar verdirmiştir. 25 kişilik Sovyet Heyeti’nin başında bulunan 1. Ordu Komutanı G. W. Zinovyef ile 7 kişilik Korbaş Heyeti yaklaşık 8 saat süren barış görüşmelerinde Şirmed Bek, Rusya’dan şu isteklerde bulunmuştur;

- 1-Türkistan Muhtariyeti’nin Rusya tarafından tanınmasını
- 2-Türkistan Müslümanları’na dini hayatlarında serbest bırakılmasını
- 3-Eğer bu iki madde gerçekleşirse ellerindeki silahların ancak yarısını bırakabileceklerini
- 4-Fergana’da bulunan Rus birliklerinin derhal çekilmelerini

²⁰⁶Ali Bademci, a.g.e., s.197-198, 206-208, 210, 224-225, 229, 233, 249-250, 257-258, 263-265, 267, 297-298.

²⁰⁷İlyas Kara, a.g.t., s.23-25.

5-Tutuklu olan Türkistan mücahidlerinin serbest bırakılmasını teklif etmişseler de; olumlu bir netice Ruslardan alamamışlardır ve Zinovyef'den isteğini bulamamış ve Gerbaba geri dönmüştür.²⁰⁸

Resim: 8-9'da Türkistan ve Buhara'nın Basmacı ya da Korbaşı içinde yer alan merhum Enver Paşa'nın yerel Buhara kıyafetleri ile çektiği ve eşi Naciye'ye gönderdiği fotoğraflarda, tarihin tozlu raflarından çıkarak geçmişe ışık tutmaktadır.²⁰⁹

30 Temmuz 1921 de Buhara'da bulunan I. Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi İsmail Suphi'nin (Soysallıoğlu'nun) teklifiyle, başkanlığına Zeki Velidi Togan Başkurdistan Hükümeti'nin sabık cumhurbaşkanı olmuş ve Türkistan Milli Birliği adlı gizli bir teşkilat kurulmuş bu teşkilat 1921 yazından itibaren de Korbaşlara yardım etmeye başlamışlardır. Bu teşkilat (TMB), Şirmed Bek ile Zinovyef görüşmelerinde etkin rol da üstlenmişlerdir. 1922 yılında başgösteren kıtlık tehlikesinin verdiği büyük bir ızdırap ve çaresizlik neticesinde Andıcan lideri İsrail Bek ile Şirmed Bek karşı karşıya kalmışlardır. Şirmed Bek; *"bu oyunun Bolşeviklerden kaynaklandığını söylemiş, eğer bu oyuna düşerseler de devam ettikleri mücadeleyi bırakmış olacaklarını,"* İsrail Bek'e anlatmıştır. Sorun kısa süreli olsa da çözülmüş, fakat uzun süreli olmamıştır. Şirmed Bek, Türkistan Milli Kurultayı'nın; Askeri ve İdari Şurası'nda geçici bir anayasayı da kabul ettirmiştir. Bu anayasaya göre de; Ruslar Türkistan'ı boşaltana kadar, istiklâl mücadelesinden vazgeçmeyeceklerini ve hiçbir şekilde Bolşeviklere taviz vermeyecekleri konusundadır. 1922 de Enver Paşa'nın şehadet haberini almış olan Şirmed Bek, önce bu habere itimat etmemiştir. Lâkin bunun gibi haberler o dönem sık sık cereyan etmiştir. Şimdiye kadar ondört defa bu şekilde, kendisine haber verilmiştir. Haberin doğru olduğu anlaşıncı, Fergana bölgesindeki Korbaş nüfuzu azalmaya başlamış, böylece tehdit altında bulunan Korbaşlar, Afganistan, Hindistan, Şarkı Buhara'ya doğru kabileler halinde hicret etmişlerdir. 4-5 yıl içinde mücahid muhacirlerin çileleri gün geçtikçe artmıştır. Öyle ki ya kaçacaklardı ya da öleceklerdi veyahut da öldüreceklerdi. Şirmed Bek, Belcivan'ın Çegan Tepesi'nde bulunan Enver Paşa'nın kabrine ziyaret etmiş, dönüşünde paralı Bolşevik ajanları tarafından önce taş yağmuruna tutulmuş, karşılık vermemelerine rağmen, on mücahid yuvarlanan taşlar altında kalarak feci bir şekilde can vermiştir. Şirmed Bek ardından Afganistan'a gitmek için hareket etmiştir. Garım civarında bulunan ve hiçbir şeyden haberi olmayan Sami

²⁰⁸Ali Bademci, a.g.e., s.309, 311-314, 319-320.

²⁰⁹Murat Bardakçı, Enver, B.1., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015, s.720-721.

Bey, İşan Sultan'ın vasıtasıyla şirmed Bek'e bir mektup gönderir. Bu mektupta; *“Aziz misafirim, buradan kaçacak kadar sizi ye'se düşüren mes'ele aramızda elbet halledilecektir. Gitmeyiniz”* diyiyordu. İşan Sultan, elinde Sami Bey'in yazdığı bu mektubu şirmed Bek'e vermez ve onun Afganistan'a ilticaya zorlar. şirmed Bek'in iltica talebi Afgan Hükümeti'nce kabul edilir. Afgan Hükümeti kendilerine toprak ve aylık maaş bağlar, ardından Kabil'e gelerek bizzat Amanullah Han'ın huzuruna çıkar ve 50 kişiyle Türkistan'a geçmek isteğini belirtir. Burada Türkiye Sefiri Fahri Paşa ile de görüşür. Türkistan halkının başlattığı milli mücadele sonucunda 50 milyon Türkistan halkının yaklaşık 25 milyonu telef olmuştur. Bu arada, binlerce Türkistan halkı Afganistan'a geçmeye başlamıştır. Bu süreçte şirmed Bek, Bombay'dan sonra trenle Pamir'e ardından Türkistan'a geçmiştir. Çaresiz bir vaziyette 25 gün kadar sonra tekrar Bedakş n'a dönmek zorunda kalmıştır. Afganistan'a tekrar 1924 yılının sonlarında gelmiştir. Artık Amanullah Han'ın da tutumu değişmiş, önceleri büyük iltifat gördükleri bu Müslüman kardeşinden ve ülkesinden kötü muamele ile karşılaşmıştır. Yıllarca sürecek; hapis, ceza, tehdit, takip, açlık... vb. Etrafında bulunan askerlerin çoğu da bu durumdan kurtulmak için şirmed Bek'in etrafından dağılıp; Pakistan, İran, Hindistan, Doğu Türkistan, Hicaz ve Türkiye'ye kaçmış veyahut bu ülkelere sığınmışlardır. 1952 de bazı yakınları Türkiye'ye gelir. Ancak kendisi 1956 da gelebilir. Adana-Karşıyaka'ya yerleşir. ektiği açlık ve bin bir sefaletle, artık ömrünün son demlerine gelmiştir ve burada 1970 yılında hakkın rahmetine kavuşur.²¹⁰

2.2. Enver Paşa ve Türk Subaylarının Türkistan ve Buhara'daki Faaliyetleri

Türkistan'da ya da Rus Asya'sında Bolşevik İhtilâli arifesinde Osmanlı zabitlerini 4 evrede incelemek mümkündür. Birincisi, Sultan II. Selim devrinden sonra, Sultan Abdülaziz'e kadar geçen süre olup bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Türkistan ile doğrudan ilgilenme firsatı bulamamıştır. Baş gösteren Rus saldırılarına karşı Türkistan halkı birkaç sefer yardım istemişse de bu taleplerine gereken hassasiyet gösterilememiştir. Sultan Abdülaziz döneminde ise, Hive, Hokand ve Buhara ile çok iyi ilişkiler kurulmuş, hatta Hokand Hanı Yakup Han, Sultan Abdülaziz adına para bastırıp, Osmanlı Devleti'ne elçiler dahi görevlendirmiştir. Sultan Abdülaziz ve Yakup Han arasındaki dostane siyasi gelişmeler meyvesini vermeye başlamış, Rus istilâlarına

²¹⁰Ali Bademci, a.g.e., s.319-320, 331, 334-335, 338-340, 343-345.

karşılık bölgeye Türk zabitleri, muallimler gönderilmiştir. Türkistan'a Kanuni Sultan Süleyman devrinde Şibanlı Abdullah Han zamanından sonra, ilk defa Osmanlı zabitleri bu amaçla gönderilmiştir.²¹¹

Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz Han'ın fermanıyla Türkistan'a askeri yardım çalışmaları için Osmanlı ordusunun istihkâm subayı olan Miralay Ali Kuzun Bey, piyade subayı Mehmet Yusuf Bey, süvari subayı Çerkez Yusuf Bey, topçu subayı İsmail Hakkı Bey ve başka dört emekli subay Enderun'dan Murad Efendi başkanlığında Kaşgar Emiri Yakup Han'a 1874 (Hicri 1291) yılında gönderilmişlerdir. Sultan Abdülaziz Han'ın saltanatı sırasında Kaşgar'a varan Türk subaylarının Türkiye'ye dönüşlerinde Padişah Abdülhamid'e sundukları raporlar önemli olup bunlar içinde Yüzbaşı Ali Kazım Bey'in ki ayrı bir önem arz eder. Ali Kazım Bey'in, Padişaha sunduğu raporlardan öğrendiğimize göre, Ali Kazım Bey önce Yakub Han tarafından Yarkend valisi olan Molla Yunus'un emrine verildiği, Yarkend şehrinde bir topçu taburunu kurarak topçuluk eğitimi verdiği, Ali Kazım Bey bu raporunda ayrıca Yarkend'teki topçu taburundan; *"İstanbul askeri gibi gayet mu' allem oldular"* diyerek de övgüyle söz eder. Ali Kazım Bey, bu topçu taburundan başka, Yarkend'te 3.000 kişilik Türkiye'deki Nizam-i Cedid'e benzeyen başka bir alay oluşturur ve onları da eğitir. Doğu Türkistan'ın liderlerinden rahmetli İsa Yusuf Alptekin'in verdiği bilgiye göre de; *"Yakub Han Türkiye'den gelen bu subayların yardımıyla 80 bin kişilik bir ordu kurduğudur. Osmanlı subaylarının XIX. yüzyılın ikinci yarısında, yani 1870'lerde Doğu Türkistan'da büyük bir başarıyla gerçekleştirdikleri bu resmî görevden sonra, biz Türkistan'ın herhangi bir bölgesinde Osmanlı Devleti tarafından resmen görevlendirilmiş başka Türk subaylarını görmüyoruz."* demiştir.²¹²

Sultan II. Abdülhamit döneminde ise, Türkiye'nin Rusya'ya karşı izlediği tarafsız dış siyaset sebebiyle bu yardımların devamını sağlayamamıştır. Daha sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki devrinde ise, Türkistan'la yeniden ilişkiler kurulmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son 200 yıllık tarihinde Türkistan'a ikinci dönem Osmanlı zabitleri gönderilmiş ve Türkçülüğün ekolü haline gelen Türk Ocakları da bu yardıma katılarak, Türkistan'a muallimler göndererek, Türkistan'dan da öğrenciler kabul

²¹¹Ali Bademci, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa, C.1, Ötüken Yay., İstanbul, 2008, s.43-44.

²¹²Timur Kocaoğlu; *"Türkistan'da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)"*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.IV., İzmir, 2000, s.21-22.

etmişlerdir. Üçüncü defa Osmanlı zabitleri Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığının ilk günlerinde, bizzat kendisinin emriyle Teşkilât-ı Mahsusa tarafından gönderilmiştir.²¹³

Ancak, resmen görevlendirilmiş olmasalar da, talihin bir cilvesiyle Osmanlı Devleti'nin son günlerinden, yani 1918'den 1923'e kadar, bu kez Batı Türkistan'da çok sayıda Osmanlı Türk subayı ile karşılaşılıyor.²¹⁴

Dördüncü grup Osmanlı zabitleri ise, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Ruslara esir olan Osmanlı zabitleridir. En kalabalık gruplar ise, ikinci ve dördüncü devre gelenlerdir.²¹⁵

1914'te Kafkasya cephesindeki Osmanlı-Rus savaşlarında, özellikle Ardahan'da çok sayıda Osmanlı askeri ve subayı Rus ordusuna esir düşerler. Önce Kafkasya'daki çeşitli askeri esir kamplarında bulundurulmuş bu Osmanlı askerleri ve subaylarının bir bölümü daha sonra Sibiry'a'daki “*Krasnoyarsk*” şehrinde bulunan askeri esir kampına yollanırlar. Krasnoyarsk Kampı'ndan kaçabilen Türk subayları çeşitli gruplarda ve tarihlerde Kazak Türklerinin deve kervanlarıyla bugünkü Kazakistan topraklarını boydan boya geçerek, Taşkend'e ulaşırlar. Onlardan bir bölümü Taşkend'te kalarak çeşitli yararlı faaliyetlerde bulunurlar. Bir bölümü de, 1920'de yeni kurulan Buhara Cumhuriyeti'ne giderler. 1922 ve 1923 yılları arasında bu Osmanlı subaylarından büyük bir bölümü Türkiye'ye dönmüşse de maalesef onların çok azı kendi canlı hatıralarını yayınlatabilmiştir.²¹⁶

Türkistan'da; Fergana, Semerkand, Hive, Buhara bölgelerinde bulunan bu Osmanlı zabitlerinin en önemli icraatlarına baktığımızda; 10 Aralık 1917'de Hokand Türkistan Milli Muhtâriyeti'nin ilân edilmesinden, Kırım-Kazan milliyetçilerinin Fergana'da başlattıkları milliyetçi harekete kendi kimliklerini kattıkları kültürel destekleridir. Fergana'daki Osmanlı zabitlerimiz ise; Kazım Bey, Erzurumlu Hüseyin Hüsni Bey, Aydınli Sadeddin Bey, İzmirli Hilmi Bey, Avusturyalı Bekir Çavuş, Haydar Sevgi Bey, Gani Bey, İbrahim Hilmi Bey, İsmail Hakkı Bey, Hüseyin Suphi ve Sabir Ahmed Beyler'dir. Hive'de bulunan Osmanlı zabitleri de; Rıdvan Bey ve Hüseyin Bey'dir. Buhara Hükümeti emrinde çalışan Osmanlı zabitleri ise; Osman Bey, Nâfi Bey, Ali Rıza Bey, Halil Bey, Hasan Bey, Osman Efendi, Faruk Bey, Bolulu Hüseyin Çavuş, Kastamonulu Kadri Bey ve Kerküklü Hüseyin Beyler'dir. Bu Osmanlı subayları Eylül

²¹³ Ali Bademci, a.g.e., s.44.

²¹⁴ Timur Kocaoğlu; a.g.m., s.22.

²¹⁵ Ali Bademci, a.g.e., s.44.

²¹⁶ Kocaoğlu; a.g.m., s.22.

1921’de Harbiye Nazırları olan Enver Paşa’yı Buhara’da büyük bir heyecan ve sevgiyle karşılayarak Paşa’nın Türkistan’daki milliyetçi hareketin başına geçmesini istemişler ve tâki Enver Paşa’nın şehadetine kadar yanında ve emri altında bulunmuşlardır.²¹⁷

Buhara’da ki bu Türk subayları içinde Halil ve Kâzım Beyinde içinde bulunduğu subay sayısı oniki olup, bunlar Buhara’nın askeri, mülkü bütün idare işlerine hâkim olmuşlardır. Bunlar Rusların elinde 6-8 ay esir kaldıktan sonra Buhara’yı ikinci anavatanları olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca bunlara “*Buhara’nın On İkileri*” de denilmiştir. Bu oniki subayı Buhara’ya hediye eden de merhum Cemal Paşa’dır.²¹⁸

Enver Paşa’nın Buhara’da ki ilk icraatlarından biri de bu Türk subaylarıyla görüşmesidir.²¹⁹ Batı Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti’nde bulunmuş, oralarda hem eğitim işleriyle hem de askerlik alanında çok önemli hizmetlerde bulunmuş olan Osmanlı subaylarından Raci Çakıröz’ün kendi ağzından o günleri şöyle yorumlamıştır:²²⁰

“Rusların eline esir düştükten sonra Kuzey Kafkasya’da Novorosiski yakınındaki Yeketerinadar (şimdiki Krasnoyarsk’a) 42 numaralı memleket içi hastanesine götürüldüm. Bu hastane eskiden bira fabrikasıymış. Buradaki hastabakıcı ve hemşireler gönüllü zengin general kızlarıymış. Herkes bizi Türkler acaba nasıl yaratıklardır?” diye görmeye geliyorlardı. Bazıları da bizde kuyruk olup olmadığını merak ediyorlardı. Bunlar cahil değil, propaganda ile bu hale getirilmiş kimselerdi. Hatta bir öğle yemeği sırasında yanına gelmiş biri, tesadüfen verilen balık çorbasını görünce “Sizde balık var mı?” diye benden sordu. Tercümanlığımı vaktiyle Rusya’ya gelmiş yaşlı bir Rum kadını yapıyordu. Onun aracılığıyla, adama ortak bir denizimizin bulunduğunu, deniz olup da balık bulunmayacağını nasıl düşünebildiğini söyledim. Adam bir an düşündükten sonra kafasına “Vot durak!” (Hay aptal) diye vurarak gitti.” diyerek yaşadığı durumu belirtmiştir. Raci Çakıröz’ün deyimiyle Enver Paşa, Bakü’ye geldiği zaman halk kendisine büyük bir tezahüratta bulunmuş, Paşa’nın burada vereceği kongreden haberi olan Ermenilerden huylanan Kafkas Türkleri; “*Enver Paşa’nın kılına zarar gelirse, bu binayı havaya uçururuz*” diyerek el bombalarını sıyırarak hazır

²¹⁷Ali Bademci, a.g.e., s.45,47-52,54-56.

²¹⁸Yusuf Gedikli, a.g.e., s.109-110.

²¹⁹Timur Kocaoğlu, “*Türk Subayları (1914-1923)*”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul, Kasım 1987, s.46.

²²⁰Timur Kocaoğlu, a.g.m., s.22.

beklediğini, ışıklarla donatılan açık hava altında, Enver Paşa'nın konuşmasını gerçekleştirdiğini belirtir.²²¹

Batum Konferansı görüşmeleri esnasında, Halil Bey, Enver Paşa'ya katılmak için gelen bir grubu kabulünde onlara; *"... biz süngümüz ile Kafkasya'ya dahil olduk. Siz bize ilhak olmak istemeseniz de, biz süngü ile ilhak ederdik. Ancak buna imkân yoktur. Bizim birleşmemizi ne düşman ne de dost devletler kabul eder. Biz, size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklâlinizi elde edip, müstakil yaşamamız için ne kadar lazım olsa asker göndereceğiz. Her tarafı kömek edeceğiz. Öz vatanımız gibi sizin vatanınızı da koruyacağız. Evlerinize gidin ve kurulacak istiklâli müdafaa edin"* demiştir.²²²

Bu sıralarda, Yüzbaşı Ali Rıza Bey, Ruslar'la ne şekilde anlaşmışsa anlaşmış, Krasnoyarsk esir kampına getirilen 70 kadar Türk subayını da yanına alarak Rusların verdiği bir trenle Türkistan'a doğru yola çıkmıştır.²²³

Kendilerini, Rus yanlısı olan vaktiyle Türkiye'den Moskova'ya giden Doğu Bölgesi Propaganda Komiseri (Komisariat Propaganda Na Vostoke) ünvanını alan Mustafa Suphi karşılamıştır. Yüzbaşı Ali Rıza Bey; *"Kendisi bizlere emri altında çalıştığı Doğu Bölgesi Propaganda Komiserliği idaresin de çalışmamızı istediye de bizden hiç kimse Mustafa Suphi'ye yanaşmamıştır"* diyerek bu hatıratını belirtmiştir.²²⁴

Ayrıca Raci Çakıröz; *"Cemal Paşa, biz Türk subaylarına Türkistan'daki görevlerimizin çok önemli olduğunu ve bunun milli bir borç sayılması gerektiğini açıkladı. Bende Cemal Paşa ile birlikte Afganistan'a gitmek istedim. Ancak Paşa, benim Türkistan'daki görevimin önemli olduğunu ve ileri de Türkistan da başlayacak harekette benden yararlanacağını açıklayarak beni ikna etti."* demiştir.²²⁵

Cemal Paşa'nın Afganistan'a gidişinden kısa bir süre sonra Sovyet Hükümeti, Buhara üzerine askeri bir sefer düzenler ve Eylül başında Buhara savunmasını düşürür. Buhara da Yaş Buharalıların bir hükümet kurduğu haberi gelir.²²⁶

Cemal Paşa, Ağustos 1920 de Sovyet ileri gelenleri ile Moskova'da görüşmüş ve yaptığı anlaşma gereği, Afganistan'da milli bir teşkilat kurup, Türkiye ile Rusya'nın

²²¹Timur Kocaoğlu; a.g.m., s.47.

²²²Selma Yel, *"Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?"*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.24, Ankara, Kasım 1999-2003, s.574.

²²³Timur Kocaoğlu, *(Yedinci Bölüm içinde yer alan)" Türk Subayları (1914-1923)"*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul, Kasım 1987, s.42.

²²⁴Timur Kocaoğlu, a. g. m., s.45.

²²⁵Timur Kocaoğlu ,a.g.m., s.43.

²²⁶A. Ahat Andican, a.g.e., s.381.

müşterek düşmanı olan İngilizlerin Hindistan'daki egemenliklerini sarsmak ve Hindistan'da karışıklık çıkartan İngilizlerin gücünü kırmak istemiştir.²²⁷

2 Eylül 1920 de, Amanullah Han'ın davetiyle Afgan ordusunu ıslah ve organize etmek için Afganistan da bulunmuştur. Cemal Paşa, Osmanlı Teşkilat-ı Mahsusa'cılardan Sarışın İsmail Hakkı ile Yakup Bey'in gözetimi altında Afgan Ordusu'nun içinden seçilen, harp malzemesi tekniğinden anlayan, savaşmayı bilen, 12 kişilik bir heyet ile hemen Gerbaba'ya gönderilmiştir. Kendilerini bekleyen Korbaşılar, Cemal Paşa gibi bir Türk'ün eliyle, ilk defa bir dış yardım temin edilmesine çok sevinmişlerdir. Bu olay onlar için büyük bir moral kaynağı olmuş, Osmanlı sevgisiyle de İsmail Hakkı Bey ve Yakup Bey, Gerbaba'da çok iyi karşılanmıştır.²²⁸

Fakat Bolşevikleri Cemal Paşa'ya zerre kadar inanmamışlardır. Enver ve Cemal Paşalar Buhara'da ya da Taşkend'te görüşecekleri haberini alan Ruslar, Cemal Paşa'ya Buhara'da 3 saatten fazla kalamayacağını söyleyip, onu Taşkend'te de kalmalarına izin vermeden, Moskova'dan çağrıldığını söyleterek, derhal Moskova'ya göndermişlerdir. Bütün bunları Enver Paşa'nın Buhara'ya gelmesiyle öğreniyoruz.²²⁹

Sami Bey ve arkadaşlarının bulunduğu Kırgız cephesi ise isyanların en ağır yükünü taşıdığı cephe olmuştur. Bu cephede Rus birliklerine yenilen Kırgızların, içlerinde Sami Bey de bulunmaktadır. Buradaki diğer Osmanlı zabitleri gibi, Sami Bey, Çin makamları tarafından tutuklanarak Şanghay'a götürülmüş, 30 Ekim 1918 de I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan Çin Devleti ancak Mondros Mütarekesi'ne takiben elinde bulundurduğu bu Osmanlı zabitlerini ve Sami Bey'i serbest bırakmıştır. Sami Bey, 1 yıl kadar süren; Şanghay, Moğolistan ve Sibirya yolculuğundan sonra ancak Moskova'ya varmıştır. İlk görüşmesini de burada Halil Paşa ile yaparak, Taşkent'e geçmişlerdir ve burada Osman Hoca ile görüşmüştür. Sami Bey, Halil Paşa'ya Basmacı Hareketi'ne katılmasını istemişse de Halil Paşa, Türk-Sovyet dostluğunun bozulmaması için bu teklifi reddetmiştir. Ardından Sami Bey, Enver Paşa ile görüşerek Basmacı Hareketi'ni başlatmıştır. Bunun üzerine Sami Bey, Kafkasya'ya geçerek oradan ikinci kez Moskova yoluna düşmüştür.²³⁰

Osman Hoca ile birlikte Afganistan-Kabil'e giden Sami Bey, gönüllü mücahidleri toplayarak, silah satın alıp, bunları Doğu Buhara'ya göndermiştir. Hatta

²²⁷Timur Kocaoğlu, *a.g.m.*, s.44.

²²⁸Ali Bademci, *a.g.e.*, s.292-293.

²²⁹A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay., C.1, B.2, İstanbul, 1981, s.429,434-435.

²³⁰ Ali Bademci, *a.g.e.*, s.79-83.

Afgan Hükümeti bu harekete engel olmamış ve neticesinde 300 Afgan mücahidi Nisan ayında gönüllü olarak Enver Paşa'ya katılmışlardır.²³¹

Enver Paşa'nın ölümüyle birlikte, Buhara'nın bağımsızlık mücadelesinde yeni bir problem ortaya çıkmıştır, O da Basmacı Hareketi'nin başına kimin geçeceği. Osman Hoca, Ali Rıza (Enver Paşa'nın vekili ve Amu-Derya hattının komutanı) ve Abdulhamid Arif 1922'nin Ağustos ortalarında Sami Bey'in, Enver Paşa'nın yerine geçmesini talep etmişler ve ona “*Paşa*” ünvanını da vermişlerdir.²³²

Ne acıdır ki Moskova yoluyla Türkistan'a gelen bu iki arkadaş hayatlarının son yıllarında da aynı zaman ve mekânda bulunmalarına rağmen çeşitli sebeplerden dolayı birbirleri ile buluşamamışlardır.²³³

Sami Bey'in, Basmacı Hareketi de, Rus birliklerine karşı başarılı olamamıştır. Neticesinde 19 Mayıs 1923'te Afganistan'a iltica etmek için arkadaşları ile beraber karar almıştır. Afganistan-Katağan vilayetinin başşehri olan Hanâbâd'da valiye misafir olmuş, 4 Haziran gününde Türkiye'ye gitmek için 34 kişilik listeyi Hanâbâd Valisi Gulam Settâr Han'a verip Türk Sefareti'ne ulaştırmasını istemiştir. 28 Temmuz gününe kadar bu 34 kişi Türk Sefareti'nden gelen haberi beklemişlerdir. Fakat herhangi bir cevap kendilerine gelmemiştir. Bunun üzerine, Afgan makamlarından izin alarak İran'a geçip Tahran Türk Sefareti'ne müracaat etmişlerdir. 14 Ağustos'ta sayıları 31'e düşmüştür. İran da kendilerini, Kerki Cephesi kumandanı Ali Rıza Bey karşılamıştır. Kerki'den, Meşhed'e geçmişlerdir. 24 Ekim de Sami Bey hariç hepsinin Türkiye'ye gitmesi için Türk Sefareti'nden, Meşhed Konsolosluğu'ndan olumsuz yazı gelmiştir. Sami Bey'in Türkiye'ye kabul edilmemesinde ki sebep herhalde o dönem de; Enver Paşa'ya yakın olması, Çerkez Ethem Olayı'nda adının geçmesi ve Kuşçubaşı Eşref Bey'in (Milli Mücadele yıllarında TBMM. karşıtı yaptığı hareketler nedeniyle Türkiye'ye giriş yasağı konulan kişi) kardeşi olması gelir. Sami Bey'in kafileden ayrılması gerekiyordu, peki bir Türk olarak nereye ve nasıl gidecekti. Üstelik kafiledeki tüm arkadaşları onun maddi durumunu da biliyorlardı. Arkadaşları memleketten getirdikleri para edecek eşyalarını satarak 700 (Tümen) İran lirasını ona vermişlerdir. Hatta Mirza Pirnefes (Türkistan Mücahidi) büyük bir fedakârlık göstermiş, altında bulunan atını bile satmıştır. Nafi Bey'in başında bulunan kafiye 1 ay kadar Meşhed'de kaldıktan sonra, 3 Ocak 1924 günü Doğu Beyazıt'dan, Türkiye'ye varabilmişlerdir.

²³¹ Begali Kasimov, *a.g.m.*, s.63.

²³² Barmirza Hayit; *a.g.e.*, s.227-228.

²³³ Muratgeldi Soyegov; *a.g.m.*, s.12.

Vardıklarında sayıları 12'ye düşmüştür. Türkiye'ye varabilenler; Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'nın önderliğinde çeşitli yerlere yerleştirilmişlerdir. Elinde kalan 700 İran lirası ile Meşhed'den çıkıp Tahran'a gelen Sami Bey, burada çeşitli kişilerle görüşerek Türkiye'ye gelmenin yollarını aramışsa da başarılı olamamış ve elindeki paraları da bitince beş parasız bir vaziyette kalmıştır. Tahran'dan Bağdat'a geçmiş, burada yine Türkiye'ye gelmek için uğraşmışsa da yine başarılı olamamıştır. Böylece Halep'in yolunu tutmuştur. Bir rivayete göre de; Sami Bey, Halep'ten İskenderiye'ye geçmiş yaklaşık üç yıl Türkiye'ye geçebilmek için Türkiye'nin güney sınırının çevresini dolaştığı ve bir yolunu bularak da 1927 Ağustos başlarında Sisam Adası'ndan, Kuşadası'na geçmiş ve ailesinin yaşadığı Salihli'ye ulaşabilmiştir. M. Kemal'in, İzmir'e gittiği trene bomba atacağı haberi üzerine, 24 Ağustos 1927 günü, Çine ile Bozdoğan arasındaki, Madran Yaylası'nda öldürülmüştür.²³⁴

Sami Bey'den sonra Buhara bölgesinde Basmacı Hareketi belli bir süre daha devam etmiş, güç kaybetmesine rağmen, bu hareket 1930'lu yıllara kadar Ruslara karşı bir savaş niteliğinde sürdürülmüştür.²³⁵

2.2.1. İbrahim Lakayın Âlim Han, Enver Paşa ve Rusya Devleti ile Olan İkili Anlaşması

İbrahim Lakay, yaklaşık 15 bin, 20 bin hanelik “*Lakay*” aşiretinin reisi olup, Türkistan kurtuluş hareketinde önemli bir rol üstlenmişse de sonraki dönemlerde Âlim Han ve Rus taraflarına geçmiştir. “*Lakay*” kelimesi; Türkçe “*İlek veya Ilak*” kabile veya yer ismine karşılık verilmiş olabilir. Zira Togan hatıralarında “*Lakay*” ismine “*İlaqi (Ilaklı, İlekli)*” kelimesini kullanmıştır. Türkler de İlek, yani “*İlcik*” anlamında eski bir kabile vardı. Bu kabile Taşkend'in doğusunda bir yer olup “*İlag*” daha sonra “*Ahengeran*” adını almıştır. “*İlak (İlek)*”, kabilesi veya mevkisi manasına gelmişse de İlagi kelimesinin başındaki “*i*” ‘nin düşmesiyle ardından “*y*” türemesiyle “*Lakay*” şekline dönüşmüştür. Sir Gerard Clauson'un yayımladığı Senglâh Lügatı'nda, İlek kelimesi, “*siveve, elek, ruler*”, yani; “*idareci, amir manasına*” da gelir.²³⁶

Lakaylar, Türkistan da kalabalık olan ikinci Türk kavmi olup, Özbeklerin bir kabilesidir. Şarkı Buhara'da Gölab vilayetinin kuzeyi, Belcivan vilayetinin güneyi ve

²³⁴ Ali Bademci, a.g.e., s.292-296.

²³⁵ A. Ahat Andican, a.g.e., s.229.

²³⁶ Yusuf Gedikli, a.g.e., s.28-30.

Hisar vilayetinin doğusunda yer alan geniş bozkırlarda yaşamış, “Esenbeyli ve Batratlı” adı ile bilinen iki boya ayrılmış; ziraat, hayvancılıkla uğraşmışlardır. 1831 de İngiliz seyyah Borns, onları; cengâver olarak tanımlar, hatta kadınlarının bile, erkekleri evde olmadığına, sahraya inip kervan bastıklarından” bahsetmiştir. Kısaca bu kadınlara “Özbek Amazonları” adını vermiştir. İşte İbrahim Lakay, tam bu dönemlerde ortaya çıkmıştır. Aynı kabileden olan İbrahim Lakay ve Lakay Togay Sarı bu dönemde tanınmaya başlanmıştır. İbrahim Lakay, Buhara Emiri Âlim Han’ın lafından başkasını dinlememiştir. Bunun sebebi ise; Emir, Afganistan’a giderken kendisine büyük rütbe olan “Karakul” rütbesini vermesidir. Hatta Lakay Togay Sarı daha düşük rütbeye sahip olup, İbrahim Lakay’ın emri altında kalmıştır. Cilligöl mücahitlerinin, Enver Paşa’ya verdikleri bilgiye göre de; “İbrahim Lakay; önceleri marifetli bir hırsız imiş, ailesi çok fakir olduğundan bu yola başvurmuş, bilhassa at çalmakta çevrede ün salmış birisidir. Onun için; kapıdan kovulsa pencereden girer sözüyle bütünleştiğidir. Lakay Togay Sarı ise; İbrahim Lakay’a göre biraz daha mülayim olup, önceleri çobanlıkla uğraştığını daha sonra ikisinin Şarkı Buhara’da Âlim Han’ı, temsil eder bir duruma geldikleridir.”²³⁷

9 Aralık’ta bölgenin önemli Korbâşlarından İşan Han’ın, misafiri olan Enver Paşa, Hacı Sami Bey’in de isteğiyle bölgenin en güçlü Basmacı reislerinden İbrahim Lakay’ın huzuruna doğru yola çıkmıştır. Amacı İbrahim Lakay’ı yanlarına çekmektir. Fakat İbrahim Lakay, Afganistan da bulunan Buhara Emiri Âlim Han ile sıkı bir diyalog içindedir. Hayit; “Lakay’ı fanatik bir Emir taraftarı olarak niteler ve Lakay’ın 20 bini aşkın bir askeri güce sahip olduğunu söyler.” İbrahim Lakay, tarafından Enver Paşa ve arkadaşları esir edilir ve ellerinden silahları alınır. Bu konu hakkında ayrıca, Hikmet Özdemir; “Enver Paşa olayının İngiltere gündemine de o dönem yansıtıldığını İngiliz belgelerine dayanarak dile getirir.”²³⁸

İbrahim Lakay’ın, Enver Paşa’yı bir süreliğine esir tutması Türkistan Milli Mücadelesi’ne zarar vermişse de bu durumu, Timur ile Bayezid’in kapışması gibi talihsiz bir olay olarak da gösterebiliriz. Çünkü Enver Paşa ve İbrahim Lakay özde aynı amaca hizmet etmiştir. Bu durum şahsi çıkarlardan ziyade kişilik özelliklerinden kaynaklanmıştır. Tüm birlikleri tek çatı altında toplamaya çalışan Enver Paşa’nın bu amaçla karşılaştığı en büyük engel iki liderin kendi başlarına hareket etmeleri ve

²³⁷ Ali Bademci, a.g.e., s.56-57.

²³⁸ İlyas Kara, a.g.t., s.94-95.

İbrahim Lakay'ın Âlim Han'ın emri ile Enver Paşa'ya tavır almış olmasıdır. İbrahim Lakay, Enver Paşa ile olan sorunlarını şu şekilde ifade etmiştir: *“Enver Paşa'nın komutasında savaşmak için karar alındıktan sonra Duşanbe ve çevresindeki Ruslar ile büyük bir savaşa başladık. Kızılıordu, Duşanbeyi bırakıp Tirmiz'e çekilmek zorunda kaldı. Bizde onları Mirşadiye'ye kadar izledik. Askerlerimiz düşmanın ve ahalinin mallarını talan etmeye başladılar. Yağmayı görünce kızdım ve İslam askerlerine yakışmayan bu davranıştan ötürü onlara küfrettim. Bu Enver Paşa'nın kulağına gitmiş. Mirşadiye'yi Rusların elinden aldıktan sonra beni çağırdı ve sertçe azarlayarak şunları söyledi”; “Müslüman askerlerinin komutanı benim. Böyle olduğuna göre, neden sen benden izinsiz askerlerime küfrediyorsun. Askerlerimin hareketleri seni ne ilgilendirir?” “Sonra silahlarımı alıp beni ordudan atmak istedi. Ben de askerlerimi toplayıp Göktaş bölgesine çekildim. Enver Paşa Kafirnihan'a karargâhını kurup savaşı oradan idare ediyordu. Bu arada Devletmend Bey'e mektup yazarak beni yakalatmak ve cezalandırmak için Göktaş'a asker gönderdiğini ve kendisinin de yardım etmesini emrediyordu. Olaylar aleyhime gelişmeye başlamıştı. Ben ne yapacağımı düşünürken Kabil'den Âlim Han'ın bir elçisi, acele kaydıyla yanıma geldi ve özetle şunları söylüyordu”: “Eğer sen benim emirlerime itaat etmek istiyorsan Enver Paşa'ya itaat etmen gerekir. Askerlerimle Göktaş'a gittim. Âlim Han'ın, emirlerine uyarak, Enver Paşa'nın yanına gitmek için yola çıktım. Enver Paşa'nın başkomutanlığı yeniden tescil edildi. İhtilaf çözümlenmişti. Enver Paşa Ruslara saldırı emri verdi. Ben de askerlerimi alıp saldırının başlayacağı Filhakan bölgesine gittim. Aradan 25 gün geçti. Enver Paşa, bazı emirleri uygulamadığım için beni karargâhına çağırdı. Gitmek istemiyordum. Savaşmayı bırakmışım artık. Aradan bir ay geçtikten sonra bana Enver Paşa'dan bir mektup geldi. Mektubunda Ruslara karşı yardım istiyordu. Fakat karşıma Ruslar çıktı, onlar ile savaşmak zorunda kaldım. Kötü haberi Rengtav'da duydum. İbrahim Lakay'ın bu ifadelerine karşı Enver Paşa da İbrahim Bey hakkında; Âlim Han'a 19 Temmuz 1922'de şu mektubu yazmıştır: “İbrahim Lakay, sizi kandırmak üzere taktik değiştirdi. Etrafına en tanınmış olanları toplamak ve beni tecrit etmek istiyor. Bir yandan size itaat eder gibi gözüküyor, diğer yandan Kulyap'ta bir ayaklanma düzenliyor. Her şey İbrahim Lakay'ın emin bir insan olmadığını gösteriyor. Bu yüzden her türlü kötü anlaşılmadan beni masun tutmanızı istirham ediyorum. Daima size saygı duyan kardeşiniz Enver.” diyerek sözünü bitirmiştir.²³⁹*

²³⁹ Nurettin Hatunoğlu, a. g. t., s.370-371.

Dikkat çeken bir diğer husus ise; Ay-Yıldızlı bayrağın yanında bir kurt başının asıldığıdır. Zira kurt başı eski Türklerin, Ergenekon'dan çıkışını ve bir kurt tarafından yol gösterilerek kapalı kaldıkları esaretten kurtuluşunu da simgeliyordu. Bütün mücahitler; ekmek, tuz ve Kuran-ı Kerim üzerine yemin etmeleri bu manzaranın ruhani ve ulvi boyutunu da göstermektedir.²⁴⁰

Enver Paşa'nın emri altında bulunan yaklaşık 70 süvari ile beraber 150-160 Cilligöl mücahitlerinin katılmasıyla da Duşanbe'ye gitmek üzere yola çıktılar. **Resim: 10-11-12-13'**de Enver Paşa'nın Belcivan-Gölab-Karategin-Dervaz mücahidlerine hitaben yazdığı mektup ile İbrahim Lakay'a yazdığı mektupta önemlidir.²⁴¹

1922 Ocak'ında 2.000 kişilik İbrahim Lakay ve Enver Paşa birliklerinden oluşan Basmacılar Rus Takviye Birlikleri'nce geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁴² Aynı gün öğleden sonra Enver Paşa, İbrahim Lakay'ı yanına çağırarak; *“Duşanbe'de bulunan Ali Rıza Bey'i, Göktaş'a götürecek birkaç adamını görevlendirmesini istemişse de bir sürü laf kalabalığı ederek bu durumu “Leşkerbaşları” ile görüşüp kendisine haber vereceğini söylemiştir.”* Enver Paşa, bu duruma dahi gayet mülayim bir tavır sergilemiştir. Durum açıkça iyi olmamıştır. İbrahim Lakay, laf dinlemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.²⁴³

Enver Paşa, İbrahim Lakay'ın başıbozuk hareketlerine bir anlam verememişse de İbrahim Lakay'ın mensup olduğu Karamendi köyüne giden Enver Paşa'yı ve maiyeti altında bulunan kişilerin, Bolşevik'tir diye silahlarını teslim etmeleri, teklifinde dahi bulunmuştur. Duşanbe'de Morozov idaresindeki birkaç yüz Rus askeri ile Ali Rıza Bey'in idaresi altındaki 600 Özbek mücahidi, Osman Hoca ile anlaşarak Duşanbe de bulunan Rus kumandanlarını ziyafete davet edip, Sami Bey'inde kendilerine katılmasıyla Rusların büyük bir kısmını esir ederek tüfeklerine el koymuşlardır. Rus Hastane Binası'nda kalan diğer Rus Birlikleri ise teslim olmamış ve savaşmışlardır. Lakaylar bu durumda devreye girerek, Ruslara koyun ve erzak getirtmişlerdir. Ruslar, Enver Paşa'nın da bulunduğu Göktaş mevkiinde, İbrahim Lakay'la görüşmüş ve anlaşmışlardır. Ali Rıza Bey üç gün Ruslarla mücadele etmiş ve Duşanbe'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Lakaylar, Ali Rıza Bey ve emri altındaki mücahitleri takip etmiştir. Mücahitlerin bir kısmı Lakaylara teslim olmuş ya da öldürülmüştür. 600 mücahitten

²⁴⁰ Yusuf Gedikli, a.g.e., s.122,124.

²⁴¹ Ali Bademci, a.g.e., s.57-58,62,322-323.

²⁴² Ahmet Raşid, a.g.e., s.199.

²⁴³ Ali Bademci, a.g.e., s.74.

geriye 150 mücahit kalmıştır. Bir Lakay olan Togay Sarı Bey, İbrahim Lakay'a; “*Enver bizim elimizdedir, elden kaçırmayın İş yapmasına yol vermeyin, Sultan Abdülhamid'i hal'eden ve Cedidçiliği meydana getiren odur. Eğer Afganlılar, Enver'i isterlerse bile yalnız Emir Âlim Han'ını, Buhara'ya gelmesine müsaade ve yardım edildiği zaman Afganistan'a gönderebiliriz, diye cevap vermelisiniz*” diyerek talimat göndermiştir. Enver Paşa yaklaşık 1,5 ay esaret altında kalmıştır. Esaretten kurtulan Enver Paşa, İranlı Taciklerle anlaşarak Duşanbe'deki Ruslarla ile mücadeleye başlamıştır. Ruslara büyük bir zayıf vermişlerdir.²⁴⁴

Enver Paşa'nın ölümü ve Sami Bey'in 15 Temmuz 1923 de Afganistan'a geçmesinden sonra, Şarkı Buhara'daki Milli Mücadele'nin tartışmasız tek otoritesi ve lideri İbrahim Lakay olmuştur. Ruslara hem askeri hem de siyasi anlamda büyük kayıplar yaşatmıştır. Rusların korkulu rüyası olmuştur. Bunun üzerine Ruslar, 25 Aralık 1923'te Lakayların ileri gelen mollalarını bir araya toplayarak onlara; “*İslam dini Sovyet hâkimiyetini meşru kılar mı ve Basmacılar İslam savunucusu olarak görülebilir mi?*” diyerek toplantıyı çarpıtarak mollaları kendi yanlarına çekmişlerdir. Âlim Han'ın Afganistan'da bulunmasına istinaden yaklaşık 200 bin Müslüman, Afganistan'ın kuzeyine muhacir olarak göç etmişlerdir. Bu da bu bölgede Âlim Han'ın sözünün geçmesine neden olmuştur. Böylece İbrahim Lakay, zora düştüğünde Afgan sınırı içine girerek yardım almasına imkân sağlamıştır. İbrahim Lakay, Âlim Han adına faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu durum Afgan ve Rus Hükümetleri'nin arasını açmıştır. Bazı Türkistanlı aydınlar; Âlim Han'ın yürüttüğü bu milli mücadelenin ruhunun sadece Türkistan için değil Buhara için yürütüldüğünü düşünmüş ve Ruslara karşı yapılmadığını eleştirerek bu konuyu ne yazık ki sahiplenmemişlerdir. Hatta “*Yaş Türkistan*” dergisi yönetimi içinde yer alan Afgan Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmet Han; İbrahim Lakay'ı, bir haydut olarak nitelemesini doğru bulmuştur, aksine Türkistan'ın bağımsızlığı için uğraşan kişiler olmadığını savunmuşlardır. İbrahim Lakay, Rus ve Afgan ortak düşmanı haline getirilmiştir. Ruslar, İbrahim Lakay'ı yakalamak için 4.000 asker göndermiştir. 12 Haziran 1931 de Akbaş Tav'daki mücadelede yaralanan İbrahim Lakay Babadağ'a doğru çekilmiştir.²⁴⁵

²⁴⁴ A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.438-440.

²⁴⁵ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.336-339, 344-345, 348.

23 Haziran 1931 de Tacik köylüsü kılığına girmiş, Rus ajanları tarafından İbrahim Lakay, Bülbülân Kışlası'nda yakalanarak; Rus Hükümetine teslim edilmiştir. 1931 Ocak ayının başlarında önce Duşanbe'ye oradan da Taşkend'e gönderilmiştir. Ardından KGB Merkezi'nde sorgulanma süreci başlamıştır. KGB'nin en çok merak ettikleri konunun başında ise Enver Paşa ile olan ilişkisi gelmektedir. Zira Moskova; Enver Paşa ve mücahitlere İngiliz Gizli Servisi'nin yardım ettiğine ve İbrahim Lakay'ın, Buhara Emirine yani Âlim Han'a yakın olduğundan dolayı onun bu konular hakkında en güvenilir bilgilere sahip olduğuna inanmışlardır. Rus kanunlarına göre vatana ihanet ile suçlanan İbrahim Lakay, sorgulandığı binanın avlusunda ensesine sıkılan bir kurşun sonucunda 31 Ağustos 1932 de idam edilmiştir. Öldürülmesiyle Buhara merkezli milli mücadele büyük oranda ortadan kalkmıştır ve davranışları bazı çevrelerce eleştirilmişse de destek aldığı Âlim Han'a sonuna kadar sadık kalmış, Türkistan halkının Ruslara karşı gösterdiği milli mücadeledeki tavrıyla tarih sayfasına girmiştir. Rus işgal faaliyetleri devam etmiş bu süreçte Kafkaslar'da Kafkas Kartalı olarak tanınan Şeyh Şamil ve Karakum Çölleri'nde Karakum Kartalı olarak bilinen Cüneyt Han, yeni milli kahramanlar olarak ortaya çıkmışlardır. Bize göre; İbrahim Lakay'ı da “*Buhara Kartalı*” olarak tanımlayabiliriz.²⁴⁶

2.2.2. Buhara Milli Mücadelesinde Enver Paşanın Etkisi ve Şehadeti

Enver Paşa, Radek'le yaptığı gizli görüşmeler ardından İngilizlere karşı bir Müslüman-Sovyet işbirliği önermiştir. Yaptığı görüşme olumlu sonuçlanınca da hiç zaman kaybetmeden Moskova'ya gitmiş, fakat bu girişimi başarısız olmuştur. 1920 yılının Ağustos ayında Moskova'ya ikinci kez giderek, planlarını yürürlüğe koymuş ve buradayken Birinci Doğu Halkları Kurultayı'na katılarak konuşma yapmıştır. Moskova'da “*Ali*” takma adını kullanıp, Kremlin sarayının karşısında uzunca süre kalmış, başta Lenin olmak üzere birçok Rus ileri gelenleriyle görüşmeler yapmış Bolşeviklerin niyetlerini anladıktan sonra da rotasını Buhara'ya çevirmiştir.²⁴⁷ 9 Kasım 1921 de şimdiki Tacikistan'da Türkmenlerin yaşadığı bölge olan Cilligöl'e gelmiştir.²⁴⁸

Sovyet Rusya, bir yandan Enver Paşa'yı Mustafa Kemal ile Milli Mücadele'ye karşı bir koz olarak kullanmayı planlayarak; Anadolu hareketini Sovyet aleyhinde

²⁴⁶ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.348-349.

²⁴⁷ İlyas Kara, a.g.t., s.130-131.

²⁴⁸ Muratgeldi Soyegov, “*Buhara Cumhuriyeti'nde Görev Alan Türkiyeliler ve Türkmen Arkadaşları*”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S.218, İstanbul, Şubat 2005, s.10.

tutmak için çalışmalarına başlamıştır. Moskova'nın bu taktiğini hisseden ve Milli Mücadele Hareketi'nin zarara uğramaması için TBMM'de, Sovyet Rusya ile Moskova Antlaşması yaparak, Rusya'nın birinci koz olarak elinde tuttuğu Enver Paşa planını bozarak, İngiltere'nin Türkiye'yi eline geçirme çalışmalarını da saf dışı ederek; bölgedeki İngiltere tehlikesini de ortadan kaldırmıştır. Yamauchi'ye göre; *“Lenin, Enver Paşa'yı yanına çekerek Emir Âlim Han'a ve Türkistan'a karşı kullanmak istemiştir. Lenin'in Enver Paşa'ya vaadi ise; kendisine Hindistan'ı verme vaadi gelir, bu şekilde Rusya, Hindistan bölgesindeki İngiliz faaliyetlerini engelleyip, bölgeyi tek başına elinde tutmayı amaçlamıştır”* demektedir. Ancak Enver Paşa'nın, Rusya ile görüşmesinin altında çok farklı sebepler vardı. Enver Paşa'nın düşüncesine göre de ; *“öteden beri hayalini kurduğu Türkistan Türklerini birleştirerek, Rusya'nın bölgedeki tüm faaliyetlerine son vererek Türklerin özgürlüklerine kavuşmasını sağlamak”* düşüncesi gelir.²⁴⁹

Bu çalışmaları için Enver Paşa, Rus görevli Yurinev ile görüşmesi sonucunda Yurinev; *“Enver Paşa'ya hemen Moskova'ya doğru hareket etmesi gerektiğini söylemişse”* de Enver Paşa, *“bu planından vazgeçip Buhara'ya hareket edeceğini söyleyip Cemal Paşa'nın ne zaman Moskova'dan, Afganistan'a döneceğini de Yurinev'e sormuşsa”* da Yurinev: *“Cemal Paşa Moskova'dadır. Kendisinin bir daha Afganistan'a dönmeyi arzu edebileceğini sanmıyorum. Şimdi, Moskova'nın öğrenmek istediği husus, sizin buradaki meşguliyetinizdir.”* şeklinde ifadesini bir tehdit olarak algılayan Enver Paşa, görüşmeleri iptal edip, Kağan'ı terk etmiştir. Yurinev ile yaptığı görüşmesinde Afganistan'a gitmek için ikna olmuşsa da 28 Ekim gecesi, Buhara Hükümet erkânı ile görüşmelerine devam edip Şarkı Buhara'ya geçip Türkistan Milli Mücadele'sini başlatmıştır.²⁵⁰

Enver Paşa komutasındaki özgürlük mücadelecileri Doğu Buhara'yı başarılı bir şekilde kurtardıktan sonra, Batı Buhara'yı kurtarmak için saha hazırlığı çalışmaları yaptığı sırada Zeki Velidi Togan; *“Türkistan Birliği Cemiyeti”* adına Enver Paşa'ya bir mektup göndererek; onun özgürlük mücadelesinden vaz geçip, Afganistan'a gitmesini tavsiye etmiştir. Enver Paşa, Zeki Velidi Togan'ın bu doğrultudaki ricasını ilk kez Ekim 1921'de reddetmiştir. Buna rağmen ikinci kez Zeki Velidi Togan'ın böyle bir istekte

²⁴⁹ Naci Yengin, a.g.e., s.94-95.

²⁵⁰ Ali Bademci, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa, C.2, Ötüken Yay., İstanbul, 2008, s.37-38.

bulunmasına bir anlam verememiş ve bu teklifi de reddetmiştir. Onun asıl amacı; Türkistan'ı tamamen kurtarmak düşüncesidir.²⁵¹

Bu arada Amanullah Han, Enver Paşa'ya, bir mektup yazarak, ona; Afganistan'ın en büyük unvanı olan, yalnızca kayınpederi ile başkumandanına verdiği "Serdar-ı Âlâ" rütbesini ve nişanını vermiştir. Ayrıca Amanullah Han, Enver Paşa'ya para yardımında bulunmuş ve bu parayı cemiyet kasasına verdiğini belirtmiştir. Bu paranın 4.000 altın olduğudur. İslam İhtilal Cemiyetleri Merkezi Umumisi adıyla; Enver Paşa ve Doktor Nazı Beyler, kendi imzalarını taşıyan 25 Haziran 1921 tarihli bir teşekkür yazısı yollamışlardır.²⁵²

Enver Paşa'yı Ceditçilerin yanında; Kadimci ve Emir taraftarıymış gibi, Kadimcilerin yanında; da Ceditçiymiş gibi lanse ettirilip karalama çalışmaları başlanmış hatta onu casusluk adı altında suçlamışlardır. Onun adına "*Buhara Emiri'nin Vekili*", "*Halife-i İslam'ın Damadı*", "*Seyyid Enver*" gibi mühürler hazırlatıp onun adı altında mektuplar yazmışlardır. Bu da Milli Cephe'nin dağılmasına ve bazı çevrelerde memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Sonuçta, Ağustos 1922 de Belcivan'a gelen Enver Paşa, 4 Ağustos Kurban Bayramı'na rastlayan Cuma günü sabah erken saatlerde Bayram tebriklerini kutlamaya başlayan Paşa, saat 08:00 civarında gözcüler Çıkık'ın batısındaki Abidere Tepesi'nden 300'e yakın Rus askerinin gelmekte olduğunu haber vermesi üzerine Enver Paşa askerleri beklemeden 25 kişiyle düşman üzerine yürüyerek iki taraf tepede karşılaşmışlardır. Tepede düşman askeri üçe ayrılıp saldırmışlarsa da bir kısmını Enver Paşa ve askerleri hemen orda mağlup etmişlerdir. 5 kişiyle ilerleyen Enver Paşa'ya, (bu kişiler ise: Türkiyeli Çerkez Hüseyin Çavuş, Kazanlı Kerim, Kazak Eşmurat, Afgan Sayıs ve Paşa'ya sonradan katılan Rus Kazak Raev'dir.) Devletmend Bey'e de bir kurşun isabet etmiş, ikisi de oracıkta şehit düşmüştür. Ertesi gün 15 bin ya da 20 bin kişilik bir kalabalık Paşa ve Devletmend Bey'i, Çıkık'da (Cegan Tepesi'nde) defnetmişlerdir.²⁵³

Enver Paşa'nın Türkistan halkına aşıladığı ruh ile halk Bolşeviklere karşı tam 12 yıl savaşmış ve onun hakkında Türkistan coğrafyasında birçok kitap ve makale yayınlanmıştır. Enver Paşa hakkında bizim son cümlelerimiz şunlardır; Enver Paşa

²⁵¹Baymirza Hayit, "*Basmacılar*" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), TDV Yay., Ankara, 1997, s.205.

²⁵²Mehmet Köçer, Emanullah Dönemi Afganistan (1919-1929), Manas Yay., Elazığ, Nisan 2009, s.225-226.

²⁵³Begali Kasimov, Aktaran: Fatma Açık; "*Enver Paşa*", Türk Yurdu Dergisi, C.32, S.299, Ankara, 2012, s.63-64.

günahı ve sevabı ile bir realitedir. Bir ideal adamıdır, hayatı mücadeleler ile geçmiş, Türkistan halkının bağımsızlığı uğruna her şeyinden fedakârlık yapmış bir bağımsızlık savaşçısıdır.²⁵⁴

Enver Paşa'nın ölümüyle, Türkistan'ın bağımsızlığındaki birlik bozulmuş ve Kızıldor'da tamamen Türkistan'a hâkim olmuştur. 1921 de Trans-Hazar Yönetim Birimi, Türkmen Yönetim Birimi adlarını almış ve bölge 1924'e kadar Türkistan Özerk SSCB'nin parçası olarak kalmışsa da aynı yıl Türkmen SSCB adını alarak Cumhuriyet'in başkenti "*Poltoratsk*" olarak değiştirilmiş ve 1927 de başkentin adı son halini alıp "*Aşkabat*" olmuştur.²⁵⁵

Türkistan Birliği'nin üyelerinden olan Feyzullah Hoca mücadelesini 1937 senesine kadar devam ettirmişse de uzun süreli bir başarı elde etmemiştir. Aynı şekilde Türkistan Birliği'nin ileri gelenlerinde biri olan Sultan Hoca da delegelerin katıldığı bir toplantıda; "*Türkistan'ı ayrı ayrı Cumhuriyetler halinde bölmek istiyorlar. Hâlbuki "Özbek", "Türkmen", vs. gibi milletlerden bahsetmek mümkün değildir. Milliyet tasnifinde Türk boylarına, "Özbek" ve "Türkmen" sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanmak isteniyor,*" diyerek delegelerin dikkatini çekmeye çalışmışsa da Ruslar buna engel olmuştur.²⁵⁶

Enver Paşa'nın cenazesinde binlerce Türkistan halkı gözyaşı dökmüş, ölünün el ve ayaklarını öperek; hatta bir kısmı da sakalının tellerini hatıra olarak alıp son kez o büyük insana şükranlarını sunmuşlardır. Ölümü dilden dile bütün ülkede dolaşmış, birçok ağıta ve şiire yansımaları olmuş, ölüm şekliyle kendisini itham edenler bile onun sağlığında kendilerine karşı dövüşmüş olsalar bile onu bir efsane kahramanı olarak görmüşlerdir. Kendisini destekleyen Türkistan halkı ise onu; bir Türk kahramanı ve gerçek bir yenilik taraftarı olarak görmüşlerdir.²⁵⁷

Enver Paşa'nın ölümünün ardından bu durumu kendisine göre yorumlayan Mustafa Çokayoğlu'na göre de: "*Merhum Enver Paşa'nın şehit düşüşünün üzerinden 10 yıl geçti. O'nun hatırası bizim zihnimizde o kadar canlı ve belirgin, ölüm acısını biz o derece güçlü hissediyoruz ki, bu uzun 10 yıl bize, 10 ay, 10 hafta gibi geliyor. Enver*

²⁵⁴ İlyas Kara, *a.g.t.*, s.133.

²⁵⁵ Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, Orta Asya'nın Dünü- Bugünü- Yarını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1993, s.67.

²⁵⁶ Mehmet Saray, Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri, Veli Yay., İstanbul, 1984, s.33.

²⁵⁷ Sir Olaf Carof, Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar, Çev. Zerhan Yüksel, , Tercüman 1001 Temel Eser Yay., C.1, 1967, s.192-193.

Paşa'nın, 1921 yılının sonbaharında birden bire Buhara şehrinde ortaya çıkması, biz Türkistanlılar için, yurdumuzun milli düşmanlara karşı mücadelede başarılı olmak konusunda ümit ışıkları hasıl etmiştir. Askeri tecrübe ve şahsi Karizma; Türkistan isyancılarını kendi çevresinde ve kendi liderliği altında birleştirmek için son derece önemli olan bu nitelikler, Enver'de fazlasıyla mevcuttur. Gerçekten de Enver, eğer Türkistan'a, ülkenin büyük kısmının daha Sovyet işgali altına girmediği ve Sovyet idaresi hüküm süren kısımlarında halk isyanının sürdüğü 1918-1919 yıllarında gelebilmiş olsaydı, yurdumuzun kaderinin başka bir şekilde olması mümkün olabilirdi.” diyerek Türkistan halkının gözünde ne kadar önemli olduğunu bir kez daha bizlere göstermiştir.²⁵⁸

Cenazesi 3 Ağustos 1996 yılında askeri bir uçakla İstanbul'a getirilmiştir.²⁵⁹ *4 Ağustos 1996 günü kılınan cenaze namazından sonra ebedi istirahatata verilmiştir.²⁶⁰ Türkistan Milli Mücadelesi'nde birlikte katıldıkları bu yolda yine birlikte yan yana gömülmüş olan; Enver Paşa ve Devletmend Bey, ebedi istirahat yeri olan, Tacikistan'daki Cegan Tepesi'ndeki mezarları da **Resim:14** 'dedir.²⁶¹

²⁵⁸Haz. Ayaz Tahir, Türkistan İdil- Ural Vakfı, Proje Sorumlusu ve Yay. Editörü: Tülay Duran - A. Ahat Andican, Mustafa Çokayoğlu; “Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları”, İstanbul, 2006, s.465.

²⁵⁹ Hasan Babacan, “Enver Paşa”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.13, Ankara, 2002, s. 484.

²⁶⁰*4 Ağustos 1996; 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı sırasında Tacikistan'da, Belcivan yakınlarında Agop Melkovian komutasındaki Bolşevik Ruslara karşı yapılan bir çarpışmada üzerine düşen havan topuyla ölmüş ve Çegan köyüne gömülmüştür. Mezarı uzun süre yurt dışında kaldıktan sonra, 1996 yılında Türkiye'ye getirilmiş ve ölüm yıldönümü olan 4 Ağustos 1996'da Şişli'deki Abide-i Hürriyet Tepesi'ne defnedilmiştir. Törene dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, bakanlar ve Enver Paşa'nın torunları katılmıştır. <http://archive.is/HfFkS>

²⁶¹Murat Bardakçı, a. g. e., s.747.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1917-1924 YILLARI ARASINDA BUHARA HALK CUMHURİYETİNİN KURULUŞU VE TÜRKİYE DEVLETİ İLE OLAN SİYASİ DOSTLUĞU

3.1. Zeki Velidi Togan'ın Rusya Devleti, Enver Paşa ve Türkistan Milli Birliği İle Olan Çalışmaları

Ahmet Zeki Velidi Togan, Başkurdistan'da Başkurd kabilelerinden birine mensuptur.²⁶² Molla Ağa da denilen Ahmet Zeki büyünce, kendisine mahlas olarak, dedesinden gelen Velidi'yi seçmiştir. Togan da Eş-Doğan anlamındaki İş-Togan'dan gelmektedir.²⁶³

Togan'ın siyasal hayatı 1916 yılında "Ufa" temsilcisi olarak Duma Müslüman Grubu'na yardımcı olmak üzere Petersburg'a gelmesi ile başlar. Siyasal hayatının en fırtınalı dönemi 1917 devrimiyle başlayan ve Sovyetlere karşı Türkistan'daki mücadelesine son verdiği 1922 tarihine kadar devam eden altı yıllık evre oluşturur. Bu altı yıllık dönem dışında Togan, II. Dünya savaşı yılları ayrı tutulursa, büyük oranda politika dışında kalmış ve hayatını akademik çalışmalarla devam ettirmiştir.²⁶⁴ 1914'te ise merkezi Petersburg'da olan Rusya Bilimler Akademisi ile Uluslararası Orta Asya ve Uzakdoğu Tetkiki Cemiyeti tarafından Buhara Hanlığı'na gönderilmiştir.²⁶⁵

Zeki Velidi Togan, Başkurt Ordusu'nun başında, Çek lejyonları, Ataman Dutov önderliğindeki Kosak Birlikleri ve Kolçak komutasındaki Beyaz Ordu'dan oluşan karşı devrimci saflara geçmiş ve Ufa'da sol-kanat karşı devrimci güçler ve Kazak Alaş-Orda Birlikleri'nin de yer aldığı Geçici Rus Hükümeti'nin kuruluşuna katılmıştır. Ancak Amiral Kolçak komutasındaki ordular Geçici Hükümeti devirmiş ve birliklerini dağıtmışlardır. Togan, bunun üzerine Kazak Alaş-Orda önderleri ile birlikte, Sovyet temsilcileri ile görüşmeye başlamış ve 19 Şubat 1919 tarihinde Sovyet Hükümeti ile Geçici Başkurd Hükümeti'ni kuran ön anlaşmayı imzalamıştır. 19 Şubat 1919 ile 27 Mayıs 1920 tarihleri arasında 15 aylık dönemde Zeki Velidi Bolşeviklerle açık

²⁶²Çağdaş Görücü, "Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarih Yazımı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.59.

²⁶³Tuncer Baykara, Zeki Velidi Togan, Kültür Bakanlığı Yay. No: 1042, 1.B., İzmir, 1988, s.1-2.

²⁶⁴Nadir Özbek, "Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu "Küçük Başkurdistan" dan "Büyük Türkistan" a", Toplumsal Tarih Dergisi, S.44, Ağustos 1997, s.17.

²⁶⁵Çağdaş Görücü, a.g.t., s.63.

işbirliğine halindedir. Bu dönemde Lenin ve Stalin gibi Bolşevik önderlerle yakın ilişki içinde bulunmuş ve Başkurduların özerkliği meselesini sağlam temeller üzerine oturtmaya çalışmıştır.²⁶⁶

Şubat 1919'da toplanan Moskova Kongresi çok sert tartışmalara da sahne olmuştur, Lenin ve arkadaşları gerçek yüzlerini göstermişlerdir. Zeki Velidi Togan; *"Biz Kızıl Ordu'nun ve komünistlerin kontrolünde değil, istiklale yönelik bir muhtariyet istiyoruz"* dediği zaman, Lenin; *"Velidof gayretleriniz boşunadır. Zira Rus komünistlerinin üstündeki kızıl tabakayı kazırsanız altından kapkara bir Rus milliyetçiliği çıkar"* cevabını vermesi, daha sonraki senelerde Sovyetlerin izledikleri gelişmeler doğrultusunda apaçık bir gelişme ortaya koymuştur.²⁶⁷

Zeki Velidi Togan'ın Enver Paşa konusundaki tespitleri ise daha ilginçtir, Enver Paşa'nın tam bir idealist olduğunun altını çizen Togan, onun şu sözlerini nakleder: *"... Türkistan için mücadele lazım, ... Hâlbuki kurtuluş için ölmeyi göze alırsak biz, bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz."*²⁶⁸

18 Eylül 1922 tarihinde toplanan VII. Türkistan Kongresi, Türkistan meselesinin artık Rusya'nın bir iç işi olmaktan çıkartıp uluslararası bir dava haline getirmesine ve Togan'ında, Hindistan yoluyla Avrupa'ya gitmesine ve TMB merkezini dışarıda kurmasına karar vermesine vesile olmuştur.²⁶⁹

Aralık 1923'te Paris'e gelmesiyle TMB Avrupa'daki çalışmalarına başlamıştır. Çokay ve Togan yemin ederek teşkilata üye olmuşlardır.²⁷⁰

Türkiye Berlin büyükelçisi Kemaleddin Sami Bey, Togan'ı Türkiye'ye gitmeye ikna etmiş ve Togan 3 Haziran 1925'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmiştir.²⁷¹

1927'nin Nisan ayında Mustafa Çokayoğlu, Osman Kocaoğlu, Nasır Mahdum, Mustafa Şakuli, Abdulkadir İnan ve başkalarının da katılımıyla Türkistan Azadlık Cemiyeti'nin ilk kongresini İstanbul'da toplamış ve ilk gündem maddesiyle Cemiyetin adı Türkistan Milli Birliği olarak değiştirilmiştir. Kongrenin en önemli kararı ise

²⁶⁶ Nadir Özbek, *a.g.m.*, s.17.

²⁶⁷ Saadetin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay., 2.B., Ankara, 2009, s.123-124.

²⁶⁸ İlyas Kara, *"Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü"*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.90-92.

²⁶⁹ Nadir Özbek, *a.g.m.*, s.18.

²⁷⁰ Halil Bal-Muhammet Erat, *Türk Dünyasına Bakışlar*, Da Yay., İstanbul, 2003, s.390.

²⁷¹ Çağdaş Görücü, *a.g.t.*, s.86.

İstanbul'da “Yeni Türkistan” adıyla Zeki Velidi ve Abdulkadir İnan'ın yönetiminde yer aldığı dergiyi neşretme kararı almasıdır.²⁷²

I. Türk Tarih Kongresi'nde maruz kaldığı ağır eleştiriler nedeniyle Avrupa'ya gitmeye karar verip 1932'de Darülfünun'dan istifa edene kadar devam etmiştir.²⁷³ TMB'nin kurucu başkanı olan Zeki Velidi'nin Türkiye'ye yerleştikten sonra, siyasi işleri bırakarak ilmi çalışmalara kendini adanması onu TMB üyeliğinden ve başkanlığından ayrılmasına boşalan TMB başkanlığına Osman Kocaoğlu getirilmiştir.²⁷⁴

Şükrü Kaya'ya yazdığı bir mektubunda; Zeki Velidi, 1933'de bir ilim adamının yaralanmış duygularının; ilim ve fikir haysiyetini savunan ve onu korumaya yönelik karşılıksız bırakılmış bir feryadı olan şu mektubu da önemlidir.²⁷⁵

26 Temmuz 1970 günü, sabah altı sularında vefat etmiştir. Talebesi ve asistanı olan Tuncer Baykara; hocası için bir konuşma yapmıştır, konuşmasında; “*Türk illerinden bir âlim varmış, gelip İstanbul'da ölmüş ve Karacaahmed'de defn edilmiş; Hocam bir gün, o zatın mezarını Karacaahmed'de çok aramasına rağmen bulamadığından söz etmişti. Oysa şimdi kendisi de orada yatmaktadır. Allah rahmet eylesin.*” diyerek hocasının hikâyedeki benzerliğine dikkat çekmiştir.²⁷⁶

3.1.1. Buhara Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu

XVIII. yüzyılın sonuna doğru Rus denetimi altındaki Orta Asya dört birime bölünmüştür. Bozkır Genel Valiliği (bugünkü Kazakistan'ın kuzey doğusu), Türkistan Genel Valiliği (Taşkend, Semerkand, bugünkü Tacakistan'ın kuzey ve doğusu), Transhazar Vilayeti (bugünkü Türkmenistan'ın merkezi) ve Rus himayesi altında bulunan Hive ve Buhara'dır.²⁷⁷

Buhara Emirliği, 1918 Mart'ına kadar Rusya'nın hâkimiyetinde, işlerinde serbest olarak yaşamını sürdürmüştür. Mayıs 1917 başlarında Merkez Komitesi seçilir. Programı Fıtrat, hazırlamış ve Ocak 1918'de Merkez Komitesi'ne sunulmuştur.

²⁷²Rasim Bayraktar, “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.39, Erzurum, 2013, s.316-317.

²⁷³Çağdaş Görücü, a.g.t., s.86.

²⁷⁴Halil Bal-Muhammet Erat, a.g.e., s.396.

²⁷⁵<http://www.dunyabulteni.net/haber/298287/zeki-velidi-toganin-mustafa-kemale-yazdigi-mektup>

²⁷⁶A. Naim Öktem, “Osman Kocaoğlu'nun Ardından”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, S.71, Yıl VI, s. 876.

²⁷⁷Olivier Roy, Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yay., B.3, İstanbul, 2009, s.66.

Programın tasarısına göre de bir “*Hukuk Devleti’nin*” kurulması istenilmiştir. Daha sonra Rus birlikleri 15 Mart 1918’de Buhara’ya doğru yürüyüşe geçmişlerdir ve bu hareketleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Genç Buharalıların Merkez Komitesi ile Sovyet Birlikleri’nin yardımıyla Rus silahlarıyla donatılmış yaklaşık 300 kişi Emir’i ve Hükümeti yıkmak için harekete geçmiştir. 30 Mayıs ile 11 Haziran 1919 arasında 10 kişiden oluşan “*Buhara Komünist Partisi*” kurulma çalışmaları başlamış, Ocak 1920’nin sonlarına doğru da komünistliği benimsemeyen Taşkend’te bulunan Genç Buharalılar da “*Genç Buharalılar Partisi’ni*” kurmuşlardır. Kurucuları arasında; Osman Hoca, Mükâmil Burhan, Muidcan Emin, İzzetullah Emin ve Feyzullah Hoca gibi Genç Buharalılar bulunuyordu. 20 Mart 1920’de Rus General Frunze, Emir’i ziyaret ederek Sovyet Rusya ile işbirliği yapmasını istemiştir de Emir kabul etmemiştir.²⁷⁸

Bu dönemde Buhara Halk Hükümeti’nin ordusu ve ordu teşkilatı içerisinde halen Harbiye Nezareti kurulmamıştır. Sadece Polis Teşkilatı vardır ve bu durum hükümetin elinde de değildir. Dolayısıyla yeni kurulan bu hükümet, Moskova’ya olduğu gibi Bakü ve Kabil’e de temsilcilerini göndermiştir.²⁷⁹

Sovyet Askeri Birlikleri 28 Ağustos 1920’de Buhara üzerine başlattıkları hareketi, 1 Eylül 1920 günü Hükümet Binası olan “*Erk’in*” ağır toplar ateşiyle düşmesi ve 2 Eylül’de de Emir Âlim Han’ın Afganistan’a, Duşanbe’ye gidişi ile Buhara Emirliği’ne son verilmiştir.²⁸⁰

6 Ekim 1920’de Buhara’nın I. Halk Kongresi toplanılmış ve Buhara Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 9 Eylül 1920’de Rusya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti (R.S.F.S.C. Hükümeti) V. V. Kaybişev’e, tam yetki vererek onu “*Buhara Temsilcisi*” olarak atamışlardır.²⁸¹

26 Ağustos 1920’de Buhara Geçici Hükümeti Reisliği ’ne Mirza Rahim Han, Nazırlığına da Feyzullah Hoca seçilmiştir. Feyzullah Hoca’da kabinesini kurmuştur. Bu kabinedeki üyeler ise; Nazırlar Şurası Reisliğine ve Hariciye Nazırlığına; Feyzullah Hoca, Harbiye Nazırlığına; Abdülhamid Arif Bey, Maliye Nazırlığına; Osman Hoca Bey, Maarif Nazırlığına; Kari Yoldaş, Adliye Nazırlığına; Mükemmeleddin Bey,

²⁷⁸ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdülkadir Sadak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi- Sa.161, Ankara, 1995, s.259-263.

²⁷⁹ A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yay. 8, C.1, 2.B., İstanbul, 1981, s.406.

²⁸⁰ Ali Bademci, a.g.e., s.401.

²⁸¹ A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.264.

Dâhiliye Nazırlığına; Ata Hoca Bey, Sıhhiye Nazırlığına; Hasan Bey ve Ziraat Nazırlığına da Muhtarcan Bey seçilmiştir. Duşanbe’de bulunan Emir Âlim Han, tekrar saltanatını ele geçirmek için faaliyetlere girişmiş ve 1922 Haziran’ında Buhara tüccarlarından biri olan Mukimoğlu Yusufbay vasıtasıyla Avrupa devletleri ve Cemiyet-i Akvam ile girişimlerde bulunmaya çalışmış fakat olumlu bir sonuç elde edememiştir. Buhara Merkezi İnkılâp Komitesi’nde yapılan bir değişiklikle Mirza Abdülkadir bu kuruluşun başına getirilmiştir. Mirza Rahim Han Ziraat Nazırlığına, Ziraat Nazırı olan Muhtarcan da yeni oluşturulan İktisat ve Ticaret Nazırlığına geçirilmiştir. Ruslar; demiryollarını, telgraf ve telefon hatlarını; Amu-Derya’daki vapur işletme işlerini kurulan yeni Milli Hükümete devretmişler de, mali ve askeri konularda iki devlet anlaşmaya varamamışlardır. Nedeni de Buhara parasının, Rus parasından 4 misli daha kıymetli olmasıdır. Buhara Milli Geçici Hükümet’i, kültür alanında da çalışmalar yapmaya başlamış ve Buhara’ya asırlarca hâkim olan Fars kültürünün etkisini de yıkmaya, yerine Türk Kültürünün etkisini getirmeye çalışmışlardır.²⁸²

Maliye Nazırı Osman Hoca, “*Şarkı Buhara Muhtar Vekili*” ünvanıyla, karışıklıkların önüne geçmesi için Duşanbe’ye gönderilmiştir. 8 ay kadar burada kalan Osman Hoca, Korbaşılarla temaslarda bulunup milli birliğin kurulmasında olumlu adımlar atmıştır. Hepsinin ötesinde Rusya’nın çok arzu ettiği kardeş kavgalarının önüne geçmiştir.²⁸³ Buhara’da toplanılacak olan II. Kurultay için Osman Hoca, Duşanbe’deki görevini Ata Hoca Bey’e bırakarak, Buhara’ya hareket etmiştir. Emir Âlim Han, taraftarı olan İbrahim Lakay ise Duşanbe’de bulunan Buhara Milli Geçici Hükümeti taraftarı olan Devletmend Bey’e karşı mücadeleye girişmiştir.²⁸⁴

4 Mart 1921’de Buhara Halk Cumhuriyeti, Rusya ile ittifak anlaşması yaparak Rusya Buhara’nın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kalmıştır. Rusya Buhara’yı Sovyetleştirme politikasından asla vazgeçmemiştir. Rusya’nın siyasi direnişi neticesinde Buhara Halk Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı olan M. A. Muhiddin Bey zorla istifa ettirilerek, daha ılımlı olduğu sanılan Osman Hoca Cumhurbaşkanlığına getirilmiştir. Fakat Osman Hoca tam tersi Ruslara karşı sert bir mücadele savaşına girişmiştir, hatta Türkistan’ın bağımsızlığı için bölgeye gelen Enver Paşa ile birlikte hareket edip Ruslara karşı faaliyetlerini hızlandırmıştır.²⁸⁵

²⁸² Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943., s.41-44.

²⁸³ Ali Bademci, a.g.e., s.403-404.

²⁸⁴ Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, a.g.e., s.44.

²⁸⁵ Mehmet Saray; a.g.e.,s.41.

Eylül 1921’de Buhara’da II. Kurultay Toplantısı’nda Cumhurbaşkanlığına seçilen Osman Hoca da Feyzullah Hoca’yı Nazırlar Şurası Reisi olarak seçip, hükümeti kurmasını istemiştir. Bunun üzerine yeni kabinede şu şahıslardan seçilmiştir; Nazırlar Şurası Reisi ve Hariciye Nazırlığına; Feyzullah Hoca, Harbiye Nazırlığına; Arifoğlu Abdülhamid Bey, Adliye Nazırlığına; Mirza Abdülrahim Bey, Dâhiliye Nazırlığına; Ata Hoca Bey, Maarif Nazırlığına; Kari Yoldaş Bey, Ziraat Nazırlığına; Aşuroğlu Halim Bey, Sıhhiye Nazırlığına; Abdülvahid Bey ve İktisat, Ticaret Nazırlığına; Abdülkadir Muhiddinoğlu Bey’den oluşmuştur.²⁸⁶

Ne yazık ki ikinci Hükümetin ömrü birincisi kadar uzun ömürlü olmamış, Sovyetler emellerine ulaşabilmek için çok seri bir şekilde hareket etmiştir. Hükümette, Rusların istediği tavizlere izin vermemiş ve Cumhurbaşkanı Osman Hoca’nın 10 Aralık 1921’de seyahat için Doğu Buhara’nın merkezi olan Duşanbe’de bulunduğu sırada; Sovyet Bölge Erkan’ına verdiği bir ziyafette, Sovyet yetkilerine derhal Doğu Buhara’yı terk etmelerini bildirmiştir. Bu durum ise, tekrar çarpışmaların çıkmasına işaret etmiş ve 1 Şubat 1922 günü Sovyetlerin, bütün Hükümet yetkilerini tutuklayıp, Buhara Cumhuriyeti’nin İkinci Hükümeti’ni ortadan kaldırmasına ve idareye el koymasıyla sonuçlanmıştır. Eski Buhara Emirliği, yeni Halk Cumhuriyeti’nin toprakları böylece, 20 Eylül 1924’te Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır. Kurulan Müstakil Buhara Cumhuriyet Hükümetleri’nin yaptıkları bazı faaliyetleri ise şunlardır;

1. Birinci Buhara Cumhuriyeti 12 ay, İkincisi ise 6 ay yaşamış ve bu kısacık hayatlarına rağmen; asırlık Rus emperyalizmine tam manasıyla kafa tutup, Türklük duygusuna milli bir şuur kazandırmış ve Cumhuriyet’i yaşatmaya çalışmıştır.
2. Ruslar, kısa da olsa, Buhara’nın bağımsızlığını tanımış, böylece Buhara Türkeri’nin yarım asırlık süren bir hayali de gerçekleşmiştir.
3. Hükümet, bu Osmanlı Zabıtlarına, ikinci vatanıymış gibi kucak açarak; ileride kuracakları Milli Ordusu’nun temelini atmıştır.
4. Asırlardan beri devam eden Fars Kültürü’nün etkileri yıkılarak, Türk Kültürü’nün etkisi kuruldu ve devlet Türkleştirildi.
5. Yıllardan beri devam eden Ceditçi ve Kadimci iç sürtüşmeler son bulup, yerini bağımsızlık mücadelesi olan Basmacı Hareketi’ne bıraktı.

²⁸⁶ Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, a.e.g., s.46-47.

6. Milli para basma haklarını tekrar muhafaza etti.
7. Dış Kapitülasyonlar tamamen kaldırıldı.
8. Ankara, Bakü, Moskova ve Afganistan'a Kâşidler yani elçilikler kuruldu.
9. İstiklâl Harbi için Kardeş ülke dedikleri; Türkiye'ye yaklaşık 100 milyon altın ruble değerinde maddi yardım gönderdi, fakat bu yardımın ancak 20. Bin altın rublesi gelmiştir. Bu yardımın 10 bin altın rublesini, Moskova Türkiye'ye gönderdiği silah yardımı adı altında kesmiş, 10 bin altın ruble ise para olarak gönderilmiştir.
10. Osmanlı İmparatorluğu'nun sabık Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın 1921'de Türkistan'a gelmesi ve Buhara Korbaşıların başına geçip, Ruslara karşı Türkistan Milli Bağımsızlık savaşını başlatmasına yardımcı oldu, onun ölümüyle de bu topraklar üzerinde büyük bir destan ortaya çıktı ve Türkistan halkında yeri doldurulamayan bir hüviyet kazanarak; et eve kemiğe büründü.
11. Eğitim yani Maarif alanında, Avrupalı tarzda yenilikler yapılmaya çalışıldı.
12. Başta komşuları ve diğer Türk illeri ile dostane ilişkiler kurmaya çalıştı.
13. Devlet tarafından; Türkistan Milli Bağımsızlık Gizli Teşkilatı, fiilen desteklendi ve Umum-i Türkistan Milli Hareketi ile birleştirilerek, bağımsızlık mücadelesi tek elden yürütölmeye çalışıldı.²⁸⁷

Çiçerin'e göre; *“Buhara Cumhuriyeti'ni lağvedilmesi durumunda Afganistan bundan çok etkilenecek ve İngiltere'nin kucağına düşecektir. Türkmen Bölgesi ile Harezmi Hanlığı'nın bir kısmının birleştirilerek bir büyük Türkmenistan kurulması durumunda ise İran çok rahatsız olacaktır”* diyerek Buhara Cumhuriyeti'nin yıkılmasından dolayı ortaya çıkan endişelerini belirtmiştir. Komünist Partisi Merkez Komitesi, yıkılan Cumhuriyet'in toprakları üzerinde; Özbekistan ve Türkmenistan adı altında iki Sovyet Cumhuriyeti, devletlerinin kurulmasına karar verilmiştir.²⁸⁸

1924'te Sovyet Rusya'nın bir eyaleti durumuna gelir, Ardından bu toprakların tamamı Rusya'nın, egemenliği altına girer ve böylece Rusya yıllardır uğraştığı bu toprakları alarak ezeli düşmanlarından birini yok ederek, en büyük hedeflerinden birine de ulaşmıştır.²⁸⁹

²⁸⁷ Ali Bademci, a.g.e. , s.405-407.

²⁸⁸ A. Ahat Andican, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2009, s.424-425.

²⁸⁹ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdülkadir Sadak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi- Sa.161, Ankara, 1995, s.266.

3.1.2. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu

Osman Hoca, adını da Plevne müdafaası zamanına rastladığı için, Gazi Osman Paşa'ya atfen “*Osman'dan*” almıştır.²⁹⁰

Jön-Türkler ve Ziya Gökalp ile tanışır. İstanbul'da Tamim-i Maarif Cemiyeti'nin şubelerini açarak buraya Türkistan'dan öğrenci getirilmesi için zemin hazırlamıştır.²⁹¹

Osman Hoca 1912'de Buhara'da; Usul-i Cedit, mekteplerini açınca Buhara uleması bu mektepleri kendi nüfuslarını azaltacağına kanaat getirerek bu okula gidenleri ve onların ebeveynlerini kâfir ilan ederek, halkı bu okulları kapatmaya çağırmışlardır.²⁹²

Kızıl Kuvvetler 2 Eylül 1920'de Sovyetlerin müttefiki olan Genç Buharalılar ve Buhara Müslüman Komünist Partisi'nin de desteğiyle, Buhara'yı ele geçirerek çoğunluğu Genç Buharalılardan oluşan ve Feyzullah Hoca'nın başkanlığını yaptığı “*Devrim Komitesi'ni*” iktidara getirir.²⁹³ 6 Ekim 1920'de de Ruslar, Osman Hoca'nın liderliğini kabul ederek Buhara Cumhuriyeti'nin varlığını tanımışlardır.²⁹⁴

Buhara Emniyet Müdür Muavini Bartınlı İhtiyatı Zabiti (yedek subay) Halil Bey, Duşanbe'ye gitmekte olan Osman Hoca ve Ali Rıza Beylere hitaben Enver Paşa'nın yazdığı mektupları götürmek üzere ayrılır.²⁹⁵

Resim:15'de, Timur Kocaoğlu'nun kendi özel arşivinden babası Osman Kocaoğlu'nun yayınladığı bir adet vesikalık fotoğrafı da vardır.²⁹⁶

Osman Hoca ve eski Türk askeri Ali Rıza Bey (Harbiye Nazır Muavini) 10 Aralık'ta, Duşanbe'deki Rus birliklerine saldırır ve Enver Bey'in asker arkadaşlarından olan Hacı Sami yardıma gelse de Duşanbe'nin büyük bir bölümü yerle yeksen olmuştur.²⁹⁷

Bu arada 3 milyon 500 bin tahmin edilen Buhara nüfusunun yaklaşık 2 milyon 500 bini de Enver Paşa taraftarıdır.²⁹⁸

²⁹⁰A. Naim Öktem, *a.g.m.*, s.877.

²⁹¹Ertuğrul Yaman, “*Osmanlıdan Günümüze Türkistan-Türkiye Kültürel İlişkilerine Genel Bir Bakış “Osman (Osman Hoca) Kocaoğlu” İslami Araştırmalar Dergisi*, C.12, S.2, 1999, s.193.

²⁹²Seyfettin Erşahin, “*Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)*”, Dini Araştırmaları Dergisi, C.1, S.3, Ankara, 1999, s.234.

²⁹³Fazlur Rahman, “*Rusya'daki Türkler'e Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi (1917-1965)*”, Çev. Hakan Kırımlı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1983, s.148.

²⁹⁴Rasim Bayraktar, *a.g.m.*, s.313.

²⁹⁵Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, *a.g.e.*, s.55.

²⁹⁶Timur Kocaoğlu, https://www.facebook.com/timur.kocaoglu.1?fref=pb&hc_location=friends_tab

²⁹⁷Begali Kasimov, “*Enver Paşa*”, Aktaran: Fatma Açık, Türk Yurdu Dergisi, C.32, S.299, Ankara, 2012, s.62.

²⁹⁸Mehmet Yılmaz-Ferudun Ata; Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor, <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/260/250> s.213, 215-225.

Osman Hoca, Eğitim Bakanlığı, Maliye Nazırlığı ve Cumhurbaşkanlığı görevlerinin yanı sıra Buhara'nın bağımsızlığı için 1922 yılında İngilizlerle anlaşıp, onlardan para karşılığında silah alıp Afganistan'a geçip hazırlık yapmak istemiştir. Ancak, İngilizler önceden Ruslarla anlaşarak, Osman Hoca'nın Buhara ordusu için altın karşılığında silah satın alma teklifini kabul etmemelerini planlamışken bu arada Enver Paşa'nın şehit haberi gelir. Feyzullah Hoca'da Osman Hoca'ya haber yollayarak; Rusların kendisini ölü ya da diri istediklerini bu yüzden Buhara'ya gelmemesi gerektiği haberini ulaştırır. Buna rağmen Osman Hoca Kabil'de uzun süre kalmaz. Çünkü Afganistan hükümeti onun kendi ülkelerinden ayrılmasını istemektedir. Bu dönemde Kabil'de Özbek bir ailenin kızı olan Hâkime adlı bir kızla evlenir²⁹⁹ ancak 1923'te Türkiye'ye gelir ve büyük önder Atatürk'ün iltifat ve yakın ilgisine nail olur. İstanbul'da “*Yeni Türkistan*” adlı bir dergi çıkarır, kalemıyla de Türkistan'ın kurtuluşu için mücadelesine bu yolda devam eder.³⁰⁰

1927 Ocak ayında İstanbul'da Türkistanlı gençlere yönelik bir teşkilat kurulmuştur. Kısaca adı TGB yani; Türkistan Gençler Birliği olup kurucuları arasında Zeki Velidi, Osman Hoca, Dr. Mecdeddin Delil gibi kişiler bulunmuştur. Bu da onun yani TGB'de gayri resmi olarak çalışmalarını sürdürdüğünü gösterir.³⁰¹

Osman Hoca, Türkistan Türk Gençler Birliği Konferansında: “*Arkadaşlar! Bu günkü konferansım zaman, mekân, tarih hakkında kısaca birkaç söz, Türkistan Türk gençlerinin çalışma sahaları, Türkistan ahalisinin nüfus yoğunluğu, Türkistan halkının Türk ve Tacik meselesi, Türkistan'ın Dünya tarihindeki yeri, Türkistan'ın Türk kültürü, Türkistan'ın hudut ve coğrafyasına dair kısaca izah etmektir. İstikbale karşı milli bir program ile yürütemediğimiz takdirde boğulmamız muhakkaktır. Tarihe verdiğimiz ehemmiyet milli şuur ve milli ruhu yükseltmek içindir*” demiştir.³⁰²

Onun, başkanlığında 1933 yılında TBM'nin en önemli faaliyeti ise; Kaşgar'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ilgilidir. Hoca Niyaz başkanlığında 12 Kasım 1933'de Kaşgar'da Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi haberi TBM üyeleri arasında büyük bir sevince sebep olmuştur. Onlar bunu Sovyetlerin

²⁹⁹ Ertuğrul Yaman; *a.g.m.*, s.193.

³⁰⁰ Timur Kocaoğlu, “*Türk Subayları (1914-1923)*”, Türk Dünyası Dergisi, S.8, İstanbul, s.46.

³⁰¹ Halil Bal -Muhammet Erat, *a.g.e.*, s.394.

³⁰² Osman Kocaoğlu, “*Türkistan (Türkistan Türk Gençler Birliğinde Verilen Konferanslar)*”, Türkistan Türk Gençler Birliği Yay., No:1, İstanbul, 1936, s.5.

idaresinde olan Batı Türkistan'ın bağımsızlığının da bir adımı olarak yorumlamışlardır.³⁰³

Osman Hoca'nın Türk vatandaşlığından çıkartılması konusunda oğlu, olan Timur Kocaoğlu ise şu şekilde cevap vererek; *“Atatürk döneminde de Rus baskısı politik olarak yeni kurulan Türkiye devletinde devam etmektedir. Fakat Atatürk bu baskılara hiçbir zaman karşılık vermemiştir. Ancak 1938’te rahatsızlığı epeyce ilerlemiş ve 4 Ağustos’ta Bakanlar Kurulu, Atatürk’ün vefatından birkaç ay öncesi, ne şekilde imzalamış, o konuda bir bilgimiz yok, fakat Cumhurbaşkanı sıfatı ile Atatürk’ün imzası vardır. Tabi bunun yanında bütün BK.’nın da imzası vardır. Mesela Başbakan Celal Bayar... gibi. Babam Türk vatandaşlığından çıkartılıyor,”* der.³⁰⁴

1939’da Moskova’nın baskısı İsmet İnönü üzerinde artınca, Osman Hoca Türkiye’den kovulur. İkinci Dünya Savaşı sırasında Polonya ve İran’da bulunan Osman Hoca ancak 1946’da Türkiye’ye döner ve Türkiye’de Kocaoğlu soyadını alır. Osman Hoca, hakkında bu satırları yazan ise oğlu Dr. Timur Kocaoğlu’dur.³⁰⁵

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nün de kurucu üyeleri arasında olan Osman Hoca 1968’te 90 yaşında vefat etmiştir.³⁰⁶ Üsküdar Özbekler misafirhanesi mezarlığında ebedi istirahatine gönderilmiştir.³⁰⁷ **Resim:16-17-18’de** Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı, Osman Kocaoğlu’na ait birkaç fotoğrafına yer verilmiştir.³⁰⁸

3.1.2.1. Kurtuluş Savaşında Ankara Hükümetine Yapılan Maddi Yardım

Anadolu’da Kurtuluş Savaşı döneminde; Türkistan Bölgesinin birçok yerinde Türkiye’ye yardım kampanyaları ve gösterileri düzenlenmiş ve bu milli eylemler basına dahi yansımıştır.³⁰⁹

Eylül 1920 de Müstakil Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuş ve Milli Türkistan Birliği Partisi’nin başında bulunan Osman Hoca, ayrıca yeni hükümette de Maliye Bakanı olarak bulunduğu dönemde, Anadolu’daki milli mücadelenin de son

³⁰³ Halil Bal- Muhammet Erat, a.g.e., s.396.

³⁰⁴ Haber Türk, Tarih’in Arka Odası, “Prof. Dr.Timur Kocaoğlu ile Sohbet”, 10/08/2013, <https://www.youtube.com/watch?v=uLt1Ga4q8vY>

³⁰⁵ Timur Kocaoğlu, a.g.m., s.46.

³⁰⁶ Ertuğrul Yaman, a.g.m., s.194.

³⁰⁷ A. Naim Öktem, a.g.m., s.879.

³⁰⁸ Timur Kocaoğlu, https://www.facebook.com/timur.kocaoglu.1?fref=pb&hc_location=friends_tab

³⁰⁹ Tahir Kahhar, “Türkistan Basınında Kurtuluş Savaşı ve Atatürk”, Türk Turdu Dergisi, C.28, S.250, 2008, s.41.

dönemlerine denk gelir. Ardından Osman Hoca'nın, Buhara Halk Devleti'nin Cumhurbaşkanı seçilir ve ilk icraatlarından biri de Anadolu'ya maddi yardım yapma düşüncesidir.³¹⁰

Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran (Kırıkkale Üniv. Öğretim Üyesi) :*"Ali Fuat Cebesoy, Moskova elçiliği sırasında Sovyetlerden bu yardımın nasıl olduğunu öğrenmiş ve döndükten sonra Tevfik Rüştü'ye anlatmış. Tevfik Rüştü Bey anlatıyor bunu; "Milli Mücadele başlayınca Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı yapan Osman Kocaoğlu, yardım etmek istiyor bir şekilde fakat yolu yok, Anadolu'ya nasıl yardım edebileceğim diye öğrenmek için Lenin'e gidiyor. Lenin'le görüşüyor: "Lenin'de açık açık diyor ki, Ankara Hükümetinden Bekir Sami Bey başkanlığından bir heyet geldi, bizden yardım istedi, maddi yardımda bulunalım diye, anlaşma yapmak istediklerini bildirdiler. Ama biz şuanda yardım edecek durumda değiliz. Çünkü Sovyetler Birliği'ni kuruyoruz."* diyerek cevap vermiştir.³¹¹

Timur Kocaoğlu ise bu konu hakkında şu şekilde cevap veriyor: *"Atatürk döneminin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk, heyetiyle Moskova'ya gidip Lenin'den yardım istiyor. Lenin diyor ki: "Biz silah verimiz. Ancak şuan bizim size verecek paramız yok, fakat Buhara Cumhuriyeti'nde var. Eğer onlar izin verirse bu altınları biz alıp Türkiye'ye gönderebiliriz."* Timur Kocaoğlu; *"General Frunze, Buhara Emirliği yaptığı dönem bir kısım hazineyi o zaman kendisiyle götürmüş, ama kalan altınlar halen var. Bunu da Lenin biliyor. Buhara'nın bu serveti Emir Timur'dan geliyor. Timur'un serveti çok büyük, 400 sene bu topraklar üzerinde kalmış. Kalan paraların bir kısmı da Hokand Hanlığı yıkılırken Rusya almış, kala kala bu para geriye kalmıştır."* diyerek sözüne devam etmiştir.³¹²

Osman Kocaoğlu ve Feyzullah Hocayev ikilisi, Buhara'ya döndüklerinde bu konuyu mecliste gündeme getirmişlerdir.³¹³ Yrd. Doç. Dr. İsmet Görgülü (Başkent Üniv. Öğretim Üyesi): *"... ve Buhara Halk Cumhuriyeti Meclisi'nde alınan bir kararla Anadolu Türklüğü'ne, Milli Mücadele için 100 milyon altın ruble vermek için karar alınır ve kendilerinin ulaştırma imkânları olmadığı için Moskova'nın ulaştırmasına karar verirler."*³¹⁴

³¹⁰A. Naim Öktem, a.g.m., s.878.

³¹¹TRT İnt, Abdulhamit Avşar, *"Kurtuluş Savaşı'nda Türkistan'dan Gelen 11 Milyon Altın Yardımı"*, TRT.2005. <https://www.youtube.com/watch?v=S0wJ7HLnNdo>

³¹² Haber Türk, Tarihin Arka Odası, a.g.v.,

³¹³A. Ahat Andican, a.g.e., s.396.

³¹⁴ TRT İnt, Abdulhamit Avşar, a.g.v.

O yıllarda gizli görevle Türkistan'da bulunan İngiliz subayı Frederick Bailey, bu olayı doğrulamakta ve şunları söylemektedir: *“Frunze yönetimindeki Bolşevikler, 1920 yılı Eylül ayında şehri ele geçirdi. Hazineden üç vagon dolusu altın ve kıymetli taş götürüldü”* demektedir. Aynı durumu Buharalı Ceditlerden, Ahmet Naim de doğrulamakta ve Emirlik hazinesinin vagonlara yüklenerek Moskova'ya götürüldüğünü belirtmektedir. Fakat Ahmet Naim miktarın 11 milyon ruble olduğunu belirtmektedir. Miktarın ne kadar olduğu tam olarak bilinmezse de Buhara Devleti tarafından, Türkiye'ye bir maddi yardım yapıldığıdır.³¹⁵

Osman Kocaoğlu'nun, Lenin ile Kremlin Sarayındaki görüşmesinde yaşanan süreç ise şöyle anlatılmaktadır: *“Parlamento Reisi Abdülkadir Mirzaoğlu ile görüşerek meseleyi meclise intikal ettirdik. Ben, Halka ve Parlamenta Anadolu'daki kardeşlerimiz Türklerin zor durumda olduklarını, Yunanlılar tarafından tazyik edilmekte olduklarını anlatarak onlara yardımda bulunmamız gerektiğini heyecanla ve samimiyetle izah ettim. Bizim o sırada Parlamentoda dört partimiz bulunmaktaydı. Bunlardan Milli Birlik ve Kurtuluş ile Ahrar partileri tamamen yardım lehinde oldular. Yalnız, Avamdan ve aslen Tatar olan Komünist parti reisi Necip Hüseyinoğlu bu işe akıl erdiremedi ve provoke yaparak, “böyle yardım olmaz! Biz bu parayı İngilizlerle mütareke yapıp anlaşılan Osmanlı Sultanlarına veriyoruz. O Sultanlar ki şimdi emperyalistlerle anlaşmışlardır”* diyerek havayı bulandırmaya teşebbüs etti. Bunun üzerine Türk Font'da buna karşı halkı aydınlatmak için geniş ölçüde propagandaya başladı. Fakat Necip Hüseyinoğlu yardım aleyhindeki kışkırtmalarında inat ettiğinden hükümet kararı ile Buhara hudutları dışına atıldı..., Buhara Parlamentosu Türkiye'ye 100 milyon altın ruble yardımını tek itiraz sesi yükseltmeden bir anda ve tam bir oy birliği ile hararetli tezahürlerle kabul etti. Parlamantonun bu kararı üzerine hemen ertesi gün gereken muameleyi tekemmül ettirdik ve parayı derhal Ankara Hükümeti'nin emrine yetiştirilmek üzere Rus Hükümeti'ne teslim ettik.”³¹⁶

Timur Kocaoğlu: *“100 milyon ruble altın külçedir, ruble değildir. Sayım yaptırılıyor. Zabıtı tutanlardan biri de Raci Çakıröz, ayrıca da görgü tanığıdır. Bu altınları da, Çar zamanında Moskova ile Astırhan'dan ta Taşkent, Buhara'nın Kazan*

³¹⁵ A. Ahat Andican, a.g.e., s.397.

³¹⁶ Rasim Bayraktar, a.g.m., s.313-314.

şehrine kadar demiryolu düşenmiş. Bu paralar bu demiryolundan vagonlara konularak gönderiyorlar."³¹⁷

Dr. Ahmet Salih Bıçakçı (Işık Üniv. Öğretim Üyesi): "*Lenin 100 milyon rakamına çok şaşırmıştır. Çok büyük bir rakam olduğunu belirtmiştir.*" Yrd. Doç. İsmet Görgülü (Başkent Üniv. Öğretim Üyesi): "*Üç yılda Rusya'nın Türkiye'ye gönderdiği para ki 400 kilo altında vardır, bunun içerisinde o günkü para değerine göre 11 milyon Osmanlı altın lirası değerinde değer tutmaktadır. Oysa 100 milyon altın ruble Buhara Cumhuriyeti'nin Moskova'ya teslim ettiği ki 1 altın ruble 59 kuruştur o yıllarda, 59 milyon Osmanlı altın değerini tutmaktadır. Dolayısıyla, ortaya 48 milyon bir açık gözükmetedir.*" der. Prof. Dr. Kemal Çelik (Başkent Üniv. Öğretim Üyesi): "*Geri kalan miktar, yani 89 milyon rublelik kısım Sovyet hazinesine kalmıştır. Aslında bu yardımdan daha ziyade, Sovyetlerin yararlandığı ortaya çıkıyor.*" Prof. Dr. Cemalettin Taşkara (Kırıkkale Üniv. Öğretim Üyesi): "*Asıl yardımın hikâyesi bu, yardımın Sovyetler Birliği'nin yaptığı gibi gözükse de, asıl yardımın arkasındaki iş Türkistanlılardır,*" der.³¹⁸

Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk, 4 Mayıs 1970 tarihli "*Akşam Gazetesi'nde*" yayınladığı hatıratlarında, tarihimizde yanlışlıkla "*Rus Yardımı*" olarak anılan olayın aslında kardeş ülke olan Buhara Türk Hükümeti'nin yaptığı yardım olduğunu belirtir.³¹⁹

Prof. Dr. Ahad Andican (Devlet Eski Bakanı): "*Şimdi bu uzun zaman kapalı kapılar ardında vs. bu paranın Rusya'nın olmadığı, Buhara Hükümeti'nin parası olduğu söylenirse de, resmi olarak Türkiye Hükümeti tarafından hiçbir zaman gündeme getirilmez, ta ki 1970-1974 yılına kadar. İlk defa Yusuf Kemal Tengirşenk, çok açık ve net olarak Rusya yardımı diye tarihlerimizde geçen şey aslında Buhara Cumhuriyeti'nin yardımı yani Türkistanlıların yardımudur*" der.³²⁰

³¹⁷ Haber Türk, Tarihin Arka Odası, a.g.v.

³¹⁸ TRT İnt, Abdulhamit Avşar, a.g.v.

³¹⁹ Timur Kocaoğlu, a.g.m., s.47.

³²⁰ TRT İnt, Abdulhamit Avşar, a.g.v.

3.1.2.2. Kurtuluş Savaşında Özbekler Tekkesinin Önemli Rolü

Üsküdar Özbekler Tekkesi, İstanbul'daki üç Özbek tekkesinin en tanınmışı olup 1753'te kurulmuştur.³²¹ İlk önceleri amacı Hacca gitmek isteyen Türkistanlıların uğrak yeri iken, daha sonra asıl önemini artıran olay ise, Kurtuluş Savaşı sırasında yani Milli Mücadele'de üstlendiği rol olmuştur.³²²

Sultan Abdülmecid zamanında yeniden inşa edilen tekkeye Osmanlı topraklarında vefat eden ve herhangi bir akrabası olmayan Özbeklerin miraslarından belli bir pay alma hakkı verilmiş böylece faaliyetlerini sürdürmek açısından daha da güçlü bir konum elde etmiştir. 1860'tan sonra Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tekkenin başına getirilmiş ve siyasi alanda etkin bir konuma yükseltilmiştir.³²³

Kurtuluş savaşı sürecinde Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da bağımsızlık mücadelesini başlattığı bu dönemde; Milli Mücadeleye katılmak isteyenlerin, İtilaf kuvvetleri ve onlarla işbirliği yapan İstanbul hükümetinin eline geçmeden Anadolu'ya güvenli olarak kaçırılabilmesi için "*Karakol Cemiyeti*" ismi ile özel bir teşkilat kurulmuştur. Özbekler Tekkesi Şeyhi, Ata Efendi de bu teşkilatın kurucuları arasında yer almıştır.³²⁴

Belkıs Özbek Kangay (Milli Mücadele Döneminde Özbekler Tekkesi Şeyhi Ata Özbek Efendi'nin Kızı) bu tekke için: "*Ankara'ya geçmek isteyenleri orda misafir etmek, yardım etmek ve ardından Ankara'ya sevk etmektir. Babamın vazifesi tabi*" der. Cemal Kutay (Tarihçi): "*En emin Ankara'ya gidecek olanların toplandığı yer, Şeyh Ata'nın Özbekler Tekkesi'dir. Şeyh Ata M. Kemal'in isimlerini verdiği kişileri, Özbekler Tekkesi'nde misafir eder, istisnasız hepsini orda misafir ederdi, Adnan Adıvar, Halide Adıvar orda misafir olmuşlardan bazılarıdır*" der. Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran (Kırıkkale Üniv. Öğretim Üyesi): "*Zaman zaman bu tekke hastane vazifesi de görmüştür. Özbekler Tekkesi yaralı olanları alıyor, gizliyor ve tedavi ediyordu*" der.³²⁵

Özbekler Tekkesi'nde yürütülen çalışmalar ile ilgili bir ihbar üzerine işgal kuvvetleri 20 Mart 1920 günü tekkeye baskın yaparlar, tekkenin deşifre olması ile faaliyetlerine büyük ölçüde sekte vurulmuşsa da Şeyh Ata Efendi, Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye burada devam etmiştir. 1920 yılında Mustafa Kemal tarafından

³²¹ A. Ahat Andican, a.g.e., s.384.

³²² TRT İnt, Abdulhamit Avşar, a.g.v.

³²³ Andican, a.g.e., s.384.

³²⁴ A. Ahat Andican, a.g.e., s.385.

³²⁵ TRT İnt, Abdulhamit Avşar, a.g.v.

görevlendirilerek Türkistan'a gönderilir. Harezm ve Buhara halk şuraları cumhuriyetlerini ziyaret ederek, Türkiye'ye tekrar geri dönmüştür.³²⁶

Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu (Marmara Üniv. Öğretim Üyesi): “*Ayrıca bu tekke bir posta halinde de çalışmıştır. Asker aileleri, Kuvay-i Milliyeli ve Karakol, haberleşme cemiyetleri işlevi adı altında insanlar postalarını bu tekkeye haberlerini ulaştırarak ya da mektuplarını oraya bırakarak haberleşirdi*” der. Doç. Dr. Süleyman Erguner (1957, İstanbul Özbekler Tekkesi Şeyhi Necmettin Efendi'nin Yakın): “*Özellikle bu tekke Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul'da bulunan ikinci büyük merkez kalelerinden biridir.*” diyerek, Özbekler Tekkesi'nin bu öneminden bahsederler. Hatta Tekke ve Zaviyeler Kanunu'nun dışında tutulduğu ve kapatılmadığı, işlevini Cumhuriyet döneminde de devam ettirdiğidir.³²⁷ **Resim:19**'da Özbekler Tekkesi'nin bugünkü haline gösteren fotoğrafta mevcuttur.³²⁸

3.1.2.3. Gönderilen Kılıçların ve Kur'an Kerimin Akıbeti

Buhara II. Halk Temsilcileri Kongresi kararı doğrultusunda; Ankara'ya iki temsilci gönderilmesine karar verilmiştir. Elçi Recep Bey ve Maslahatgüzar Nazırı Bey'den oluşan elçilik heyeti 7 Ocak 1922 günü Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıkmışlardır. Buhara'daki siyasi vaziyeti anlattıktan sonra Buhara'da bir Türk sefareti açılması yönünde Buhara hükümetinin taleplerini gündeme getirerek; Timur döneminde yazılmış bir Kur'an-ı Kerim ve özel olarak yapılmış üç adet kılıçtan oluşan hediyeleri sunmuşlardır.³²⁹

Ayrıca Buhara'dan Ankara Hükümeti'ne bu heyet ile beraber 50 talebe de gönderilmiştir. Sakarya Zaferi'nin Türk dünyası üzerindeki olumlu etkisi üzerine; bu kılıçlardan biri Atatürk'e, diğeri ise İsmet İnönü'ye verilmiştir. Anadolu Hükümeti tarafından da Buhara Halk Cumhuriyeti'ne elçi olarak Abdullah Paşa ve Elçilik Müsteşarlığı'na da Ruşen Eşref'in tayin edildiği bilinmektedir. Ayrıca Abdullah Suphi Tanrıöver de bu heyete katılmıştır. O zaman Ruslarla çok sıkı dostluk kurulduğu halde, Rusya; Türkiye elçisi ve müsteşarının başında bulunan bu heyetin Batum'dan öteye geçmesine izin vermemişlerdir.³³⁰

³²⁶ A. Ahat Andican, a.g.e., s.386.

³²⁷ TRT İnt, Abdulhamit Avşar, a.g.v.

³²⁸ Timur Kocaoğlu, https://www.facebook.com/timur.kocaoglu.1?fref=pb&hc_location=friends_tab

³²⁹ A. Ahat Andican; a.g.e., s.394.

³³⁰ A. Naim Öktem, a.g.m., s.878.

Timur Kocaoğlu’da bu konuyu doğrulamaktadır. O’da; üç tane kılıç ve el yazması Kuran-ı Kerim gönderildiği, bunun politik bir simge olduğunu belirtmekte ve sözlerine devam ederek; *“Buhara 1920’de kurulduğu zaman, kendisini 5 devlet tanıyor. Bunlar; Ankara Hükümeti, Sovyet Rusya, İran, İngiltere ve Afganistan’dır. Bu 5 devlet Buhara’ya elçilerini göndermiştir. Fakat sadece bu hediyeler Türkiye’ye gönderilmiştir. Rusya’ya, İran’a, Afganistan’a ve İngiltere’ye gönderilmemiştir.”* diyerek; çocukluğunda bu kılıçları Anıtkabir’de gördüğünü, ertesı yıl (2012’de) gittiğinde ise *“Atatürk Müzesi”* denilen yerde o kılıçları görmediğini belirtmektedir.³³¹

Kuran-ı Kerim ise Hacı Bayram Cami’ne gönderilmiş, bu kutsal kitap halen TBMM Kütüphanesi’nde muhafaza edilmektedir.³³²

07. 01. 1922 tarihinde Buhara Murahhasları (delegeleri) Recep ve Nazari’ye Beyler, Büyük Millet Meclisi Binası’nda yapılan kabul töreninde şunları söylemişlerdir: *“Buhara ahalisinin, Türkiye’deki Türk ve Müslüman Kardeşlerine hediye olarak gönderdiği Kur’an-ı Kerim ile Türkiye Halk Ordusu’na nişanesini takdir ve tebrik olarak gönderilen kılıç hakkı din ile hakkı hizmet eden kuvveti temsil eden fevkalade muazzam ve kıymetli iki yadigârdır. Bu emanetleri elinizden alırken kalbim heyecan ile doldu. Halkımız ve ordumuz, uzaklardaki kardeşlerimizden gelen teçhizat ve tebrik nişanelerinden şüphesiz çok mütehasıs ve mutlu olacaklardır. Dindaş ve kardeş Buhara halkının arzusunı yerine getirerek, bu Kitab-ı Mukaddesi millete, aziz kılıcı da İzmir fatihine teslim edeceğim. Allah’ın inayeti ile İnönü ve Sakarya muzaferiyetlerini kazanan milli ordumuz, inşallah pek yakında bu kılıcı da kazanmış olacaktır. Heyeti muhtereminize de Türkiye ahalisi ve ordusu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti namına teşekkür ederim.”*³³³ diyerek sözlerini sonlandırmıştır.

Türkistan Türklerinin, Anadolu’nun kurtuluşuna inançlarının bir göstergesi olarak, İzmir’e ilk giren subaya verilmek üzere taktim ettiği kılıcın sahibi de belli oluyor. Yüzbaşı Şerafettin Bey’dir. Yrd. Doç. Dr. Kemal Arı (Dokuz Eylül Üniv. Öğretim Üyesi): *“İşte bu kılıç Buhara Cumhuriyeti’nden gelen kılıç düzenlenen bir törenle bir, iki gün sonra Yüzbaşı Şerafettin Bey’e takdim edilmiştir.”* Ve tarihin bir

³³¹ Haber Türk, Tarihın Arka Odası, a.g.v.

³³² Rasim Bayraktar, a.g.m., s.315.

³³³ Gazi Mustafa Kemal, *“Din Politikası Üzerine Konuşmalar, Konuşmalar”*, Seçen, Giriş Yazısı Yazan ve Yayına Haz. Prof. Dr. Kemal Aytaç, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., No:5, B.1, Ankara Universities Basımevi, Ankara, 1986, s.41.

garip cilvesidir ki, İzmir'e giren ilk subay sıfatıyla, kılıcı teslim alan Yüzbaşı Şerafettin Bey'in ta kendisi olup ailesi de Anadolu dışından Kırım'dan göç eden Türklerdendir.³³⁴

Buhara Hükümeti tarafından, **Resim:20**'de Mustafa Kemal ile İsmet İnönü'ye hediye olarak gönderilen kılıçların fotoğrafları bulunmaktadır.³³⁵

3.1.2.4. Taksim Anıtının Türkistan İle Olan İlişkisi

Timur Kocaoğlu: *"Taksim Anıtı'nda Atatürk'le beraber İstiklal Harbi kahramanlarının, ardında bazı Rus generalleri vardır. İtalyan Heykel Tıraş Pietro Canonica yapmıştır. Başta Bişkek şehrine, daha sonra Rus Generali Frunze'nin adı veriliyor, Frunze, Buhara Emirliği'ni ele geçirip, Buhara Cumhuriyeti'ni yok eden kişidir. O, dönem Türkiye'ye gelmiştir."*³³⁶

*Taksim'deki Atatürk Anıtı'nda General Frunze ve Sovyet Orduları Başkomutanı Vorosilov'un heykelleri vardır. General Frunze; aynı zamanda Enver Paşa ve Osman Hoca'nın karşısında olan, Milli Mücadele'yi yok etmeye çalışan kişidir.³³⁷

Taksim Atatürk Anıtı'nda; Rus General Frunze ile Rus Ordu Başkomutanı Vorosilov'un heykelleri **Resim: 21**'de yer almaktadır.³³⁸

³³⁴ TRT İnt, Abdulhamit Avşar, a.g.v.,

³³⁵ Kemal Arı, İzmir'in Kurtuluşu ve Üçüncü Kılıç, Zeus Yay., İzmir.

³³⁶ Haber Türk, Tarihın Arka Odası, a.g.v.

³³⁷**Taksim Anıtı*; Cumhuriyet anıtının açılışı 1928 yılında gerçekleştirildi. Halktan toplanan bağışlar karşılığında anıtta en büyük bağış Banca Commerciale Italiano 600 Türk Lirası ve Nestle Çikolata Şirketi genel temsilcisi 40 Türk Lirası bağışta bulundu. İtalyan heykeltıraş Pietro Canonica 18 ay içinde anıtı tamamlarsa 16.500 İngiliz sterlini ücret ödenecekti. Dört cepheli kaidenin kuzey yüzünde Kurtuluş Savaşı, güney yüzünde Cumhuriyet Türkiye'si canlandırılmıştır. İki yan cephede sancağı dalgalandıran Türk askeri vardır. Kurtuluş Savaşı'nı canlandıran cephede, başında kalpağı ile savaş giysili askeri üniforması içinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Kocatepe'deki pozu canlandırılmıştır. Yanında piyadesi ile süvarisi ile topçusu ile kahraman askerleri yer alıyor. Bir de savaşın lojistik destekçisi fedakâr Türk kadını yere bağdaş kurmuş savaşı izliyor. Cumhuriyet Türkiye'sini canlandıran cephede, ortada modern sivil giysiler içinde Mustafa Kemal Atatürk, sağ yanında yine sivil giysili İsmet İnönü sol yanında askeri üniforma içinde zamanın Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve iki asker daha var. Arka planda kadın-erkek, köylü-kentli, asker-memur-işçi-çiftçi ve Türk milletinden 8 figür yer alıyor...<http://www.sarrafoglu.com/taksim-anitindaki-iki-rus-general-kim/>,<https://onedio.com/haber/taksim-cumhuriyet-aniti-nin-uzerindeki-heykellerin-ve-imgelerin-sasirtici-hikayesi-723088>

³³⁸ Murat Bardakçı, Enver, Türkiye İş Bankası Yay., B.1., İstanbul, 2015., s.752.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ALAŞ-ORDA VE HAREZM BÖLGELERİNİN GENEL DURUMLARI İLE 1917- 1924 YILLARI ARASINDA GERÇEKLEŞEN SİYASİ VE SOSYAL YAPIDAKİ DEĞİŞİMLER

4.1. Alaş-Orda Adının Anlamı ve Kökeni

Alaş kelimesinin kökü, Orta Asya'daki göçebe Türkler arasında geleneksel savaş narası anlamına gelir. Sözlü geleneğe göre de Alaş adında birinin altı çocuğu olmuştur. Bunlar: Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Başkurd ve Karakalpaklar'dır. Bütün bu topluluklar ortak bir dil, din, gelenek ve yaşantıyı paylaşmışlardır.³³⁹

Mustafa Çokay'a göre de Alaş-Orda adı; *“Kazak Türkçesinde: “Алаш Орда,” şeklinde yazılır ve 1910'lu ile 1920'li yıllar arasında Kazak- Kırgız-Uygur-Tatar ve Özbek Türklerinin ilan ettikleri devletler ve buna bağlı olarak sürdürülen bağımsızlık hareketinin adıdır.”*³⁴⁰

Bütün Kazak halkı kendilerini *“Alaş ya da Alaç”* adlı bir atadan türediklerine inandıklarını hatta kendi sosyal yapılarının belirleyici öğeleri olan; töre ve örf-i hukuk kurallarını da bu büyük ata tarafından oluşturulduğunu kabul etmişlerdir.³⁴¹

Kazakistan resmi kaynaklarca da kabul edilen farklı bir görüşte; *“Alaş”* adı Kazakların efsanevi atası olan *“Alaş Han'dan”* gelmektedir. Alaş adının etrafında birçok efsane olmasına karşın en çok itibar göreni ise şöyledir;

Efsaneye göre, Sir-Derya havzasında 32 boyu idare eden Kızıl Arslan adındaki han, kazandığı bir savaş sonrası elde ettiği ganimetler arasında mevcut olan çok güzel bir kız ile evlenir. Bu kızdan sağlıklı fakat ala tenli bir çocuk sahibi olur. Etrafindakiler bu durumu uğursuzluğa yorarak ondan kurtulması gerektiğine inandırırılar. O da çocuğu bir sepet içinde Sir-Derya nehrine bırakır, çocuğu bulan bir balıkçı alıp onu eve götürür. Adını renginden ötürü Alaş koyarak onu çok akıllı ve yetenekli bir genç olarak büyütür.

Bundan haberdar olan Han onu almak ister fakat vezirler yine karşı çıkar. Bunun yerine ona yüz asker göndermenin daha doğru olacağına Hanı ikna ederler. Han *da*

³³⁹Gulnar Kendirbai, *“Alaş”*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.13, Ankara, 2002, s. 1149.

³⁴⁰Kazak Türkçesinden Çev. Beyaz Arif Akbaş; *“Türkistan'ın Milli Bağımsızlık Hareketi”*, Trakya Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi, beyazarifakbas@hotmail.com, s.4.

³⁴¹T.C. Dışişleri Bakanlığı, Kazakistan Ülke Raporu, TİKA Yay., Ankara, 1993, s.3.

sırasıyla her yıl yüz asker olmak üzere önce baş vezirinin oğlu Üysin, sonra vezirinin oğlu Bolot ve en son olarak küçük oğlu Alaş'ının idaresindeki askerlerden gönderir. Böylece Alaş üç yüz askeri ile güçlenir ve kendi idaresinde güçlü bir ordu oluşturur. Etraf köy ve yerleşim yerlerine baskınlar yaparak hâkimiyet alanlarını genişletirler. En nihayetinde kendilerini “Kazak” olarak adlandırırlar ve Alaş Han'ı da beyaz keçeye oturarak Han ilan ederler. Vezirin çocuklarının idaresinden gelen her bir grup asker de bir Kazak Cüz'ünü oluştururlar. Kazak Türkleri arasında hala söylenen “Atamız Alaş, Adımız Kazak, biz Üç Cüz'ün ahfadıyız” deyiimi de bu durumu ifade etmektedir.³⁴²

4.1.1. Alaş- Orda'nın Coğrafi Yapısı

Özerk Alaş-Orda Devleti'nin kurulduğu sahayı dikkate alırsak; Ural'sk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalatinsk olmak üzere dört step eyaletini içine almıştır. Dolayısıyla bu eyaletlerin coğrafi yapısına bakarsak; Ural Nehri'ni içine alan Ural vilayetinin güney batısında Hazar Denizi ve doğusunda Ural Gölü vardır. Yüz ölçümü hemen hemen 330. 000 km². dir. Vilayet genellikle bozkır ve çöl halinde olup; daha sonra Batı Alaş-Orda Hükümeti'nin merkezi olmuştur. Turgay vilayeti, Aral-Hazar bölgesinin kuzey ve doğu havalisini teşkil eden bu vilayet 420. 000 km². genişliğindedir. Bu vilayet geniş bir bozkır ve çölden ibaret olup yalnız kuzey tarafları Mugaçar (Mugoçar) ve Goberlin Dağlarının kısımlarını içerir. Bu dağlar ise çalılıkları kaplayan müstakil birtakım yığınlardan ibaret olup bunların arasından bazı çaylar akar. Bu kısım adeta sahralardaki vahalara benzer mıntıkları içine aldığından, bu meyanda bazı ormanlar meydana gelmiştir. Vilayetin güney kısımları ise çukur, aynı şekil ve manzarada tuzlu, kumlu büyük bir çölden ibarettir. Büyük ve Küçük Parsuk çölleri bu kısımda bulunur. Kırgız havalisinin en geniş vilayeti olan Akmolinsk ya da Akmola Vilayeti de yaklaşık 550. 000 km². yüzölçüme sahiptir. Düz ve geniş bir bozkırı teşkil eden bu vilayet de üç kısma ayrılmıştır. Kuzey kısmı düz bir ovidan, zengin tuzla ve tuzlu göllerden, kumlu İrtiş Suyu'ndan ibaret olup yer yer ormanlara da sahiptir. Orta kısmı Altay Dağlarının kayalık tepeleri ve parçalarını içine alıp; bu bölge İşim, Nura (Tura) ve Sarı Su nehirleriyle sulanmaktadır. Ayrıca bu bölgede orman yoksa da gayet güzel sulanmış ovaları kapsamaktadır. Güney bölümü Sarı Su'nun başlangıcından, Çu Nehri'ne kadar uzanan çölden ibaret olup Açlık Çölü ismini bur da almaktadır. Buraya yerliler ayrıca

³⁴²Enver Kapağan, “*Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi (The Effect Of Alas Orda Party To The Illumination Of Cossack)*”, ZfWT (Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks) Yay., S.7, No.1, 2015, s.259.

"Pek pak Dala" ismini vermiştir. Semipalatinsk vilayeti, 530. 000 km². yüzölçümünde olup, doğu ve güneydoğu yönünde Çin ile komşudur. Bu vilayetin büyük kısmı çöl halinde olduğundan yalnız Üst Kamenegorsk, Zayşan kazaları içinden Büyük Altay ve Tarbagatay dağları geçmekte, Narın ve Kurçum isimindeki karlı tepeler fevkalade zengin yaylaları içermektedir. Ormanları azdır. Çam ormanları İrtiş Suyu'nun sağ sahilinde yetişmektedir. Vilayetin kuzeyinde dağ vadileri içinde bazı ormanlar bulunur, bu vilayette daha sonra Doğu Alaş-Orda Hükümeti'nin merkezi olmuştur.³⁴³

4.2. Alaş-Orda Hükümet Üyeleri Arasında Ceditçilik Faaliyetleri

Ceditçiler, dünyanın ilerlemiş toplumları arasında layık oldukları yeri alabilmek için, başta eğitim olmak üzere düşünce, ekonomi ve toplum hayatının çoğu alanlarına hâkim olan geleneksel İslami kavram ve kurumların, o güne kadar Müslümanların kazandıkları tecrübeler, fikir ve kültürel değerler ve Avrupa değerlerinin ışığında yeniden yorumlanmaya ve bu yorumların hayata geçirilmesi amaçlanmıştır. Buna karşılık, daha çok Türkistan'daki Çarlık ve hanlık yönetimlerine yakın veya onların resmi görevlileri durumunda olan ulema ise "*Kadimcilik*" diye adlandırılan bir tutum içine girmiştir. Kadimciler, Müslümanların hayatının bütün yönlerine hâkim olan geleneksel düzenin korunmasından yana fikir almışlardır. 1917 Şubat Devrimi ile birlikte, yukarıda değindiğimiz gibi, Türkistan Türklerinden; "*Muhafazakârlar, Milliyetçiler ve Sosyalistler*" olmak üzere üç grup ortaya çıkmıştır. Kendi başlarına bağımsız bir hareket ortaya koyamayan yerli sosyalistler kısa sürede Rus sosyalistlere katılmaktan da geri kalmamışlardır.³⁴⁴ Dünyadaki yerini tanımlamaya çalışan Ceditçiler, İslâmiyet ile modernliğin bağdaşacağını açıkça dile getirmişlerdir.³⁴⁵

Bununla beraber; Çarlık Rusya'sı hâkimiyetindeki Türk aydınlarının üç ayrı kaynaktan beslenerek yetiştiklerini görmekteyiz. Bu kaynaklar; İslâmî esaslara göre eğitim yapan eski usul medreseler, Usul-ü Cedit Okulları ve Rus veya Rus-Türk karışık okullarıdır.³⁴⁶

³⁴³Ali Ahmetbeyoğlu, "*Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat*", SBD., S.22, İstanbul, 2009, s.4-5-6-7.

³⁴⁴Seyfettin Erşahin, "*Türkistan'ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler*", AÜİFD, C.XLIV, S.1, 2003, s.320

³⁴⁵Adeeb Khalid, "*Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1105.

³⁴⁶Vahit Türk, "*Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1157.

Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Türk ve Müslüman halkların tarihinde ilklere imza atmış olan Gaspıralı millî uyanış hareketinin bir numaralı öncüsü olmuştur. Gaspıralı'nın ünlü sloganı “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” bugün de milletler topluluğu içinde şerefle yer almış olan Yeni Türk Cumhuriyetleriyle birlikte diğer Türk topluluklarının ilişkisinde yol gösterici olmuştur.³⁴⁷

Türklüğün birliği için dil birliğini şart koşmuş, bu yüzden her şeyden önce Türk Dünyası'nın ortak bir dili olmasını ve dilin de sadeleştirilmiş İstanbul Lehçesi esasına dayandırılmasını belirtmiştir.³⁴⁸

Türk Tatar Heyeti sorumlusu Yusuf Akçura; I. Dünya Harbi'nin başlarında Amerikan Başkanı Wilson'a bir muhtıra göndererek Rus hükümetini şikâyet ederek Türkistan halkının hürriyetlerinin tanınması için ricada bulunmuştur. Bu muhtırada şu hususlara da yer verilmiştir: “*Biz 25 milyon Rusya Müslümanları, bize yapılmakta olan köle muamelesinden şikâyetçiyiz. Dinimizin uygulanması gayr-i kanuni olarak engellenmektedir. Siyasi baskıya maruz kalıyoruz. Arazimiz, iltimaslı ve nüfuslu Ruslara hediye edilmek üzere gasp ediliyor. Kültürümüzün gelişimi engelleniyor. Savaş başladığından beri her türlü adalet sessiz kaldı. Takip edilmekteyiz ve kötü muamele görmekteyiz. ...*” der.³⁴⁹

Teşkilât-ı Mahsusa'nın, 27-29 Haziran 1916 tarihlerinde İsviçre'nin Lozan Şehrinde gerçekleştirilen “*Üçüncü Milliyetler Konferansı'nda*” Yusuf Akçura'nın da içinde yer aldığı önemli bir grup, ilk defa Batı'da ve uluslararası bir toplantıda Rusya'yı şikâyet etme imkânı bularak seslerini yükseltmesi bakımından önem arz etmiştir. O, propaganda konusunda İsveç'i önemli bir neşriyat alanı olarak görmüş ve Amerikan kamuoyunun da ihmal edilmemesi gerektiğini ayrıca belirtmiştir.³⁵⁰

Aynı şekilde Kazak Ceditçileri arasında yer alan Alaş-Orda Hükümeti'nin Milli Eğitim Bakanı olan Ahmet Baytursun'a göre; “*Kazaklar kültür seviyesini yükseltmezlerse, Rus medeniyeti tarafından yutulacaktır*” diyerek bu konudaki hassasiyetini belirtmiştir. Ayrıca ona göre; “*Kazakların Rus okullarına gitmesinin*

³⁴⁷Zeki Kaymaz, “İsmail Bey Gaspıralı'da Dilde Birlik Fikri”, “*Unity in Language According to İsmail Gaspıralı*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studides, C.V, S.1, İzmir, 2005, s.78.

³⁴⁸Fikret Türkmen, “Gaspıralı İsmail Bey'e Göre “Fikirde Birlik” İdeali”, “*On the Gaspıralı İsmail Bey's Ideal of “The Unity in Ideas*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studides, C.V, S.1, İzmir, 2005, s.109-110.

³⁴⁹Mehmet Saray, Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul, 1993, s.31-32.

³⁵⁰Vahdet Keleşyılmaz; “Teşkilât-ı Mahsusa, Yusuf Akçura ve 1916 Lozan Milliyetler Konferansı”, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.801-802.

*gerekli olduğunu, fakat onların Kazak ruhunun, dilinin ve geleneklerinin Rus hâkimiyetinden de korumaları gerektiğini” de ısrarla belirtmiştir.*³⁵¹

Kasım 1907 tarihinde Karkaralı kasabasında (Kuzey Kazakistan), 17 Ekim 1905 Bildirisi’nin içeriğini halka duyurmak amacıyla büyük bir gösteri düzenlenir; geleceğin Alaş liderlerinden Yakup Akpa bildiri metnini Kazak diline çevirir, sadece Kazaklar değil aynı zamanda Ruslar ve Tatarlar da bu gösteriye katılmaları sağlanmıştır.³⁵²

Kazak Gazetesi’nin 21 Ekim 1917 yılında çıkan 251. Sayısı’nda Alaş Partisi’nin programını yayınlamışlardır. Parti programını hazırlayanlar arasında; Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursun, Eldes Gumarov, Esengali Turmuhametov, Gabdulhamit Jündibayev ve Gazımbek Birimjanov bulunmuştur. Bu programın temel düşüncesi, federasyon isteği ve her federe devletinin iç işlerinde bağımsızlığı şeklinde özetlenebilir. Kazak Gazetesi yaptığı pek çok hizmet yanında Alaş Partisi ve Hükümeti’nin temelini atıldığı yer olarak da tarihe geçmiştir. Bu yıllar bütün Sovyetler Birliği’nde komünist sistemin tam hâkim olduğu ve daha ılımlı politika izleyen Lenin’in ölmesinden sonra Stalin’in başa geçtiği yıllardır. Kazakların ve Ceditçilerin tarihlerinde karşılaştıkları en korkunç soykırımın yaşandığı zamandır. Bu kolhozlaştırma esnasında Kazak nüfusunun yarısından fazlası açlıktan ölmüş, bir kısmı da başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Çeşitli kaynaklarda ve halk rivayetlerinde ölenlerin sayısının 3 milyon civarında olduğu belirtilir ki, bugün Kazakistan’daki Kazak nüfusunun 7 milyon olduğu düşünülürse durumun vahameti ortaya çıkar. O yıllarda yaşanan bu süreç daha yeni yeni açıklanmaya başlanmış bu da bazı hatıratların yayınlanmasıyla gerçekleşmiştir. “*Kişi Oktıyabr*” yani “*Küçük Ekim*” olarak adlandırılan bu siyasete karşı çıkan Kazak aydınları milliyetçilikle suçlanmış ve bir şekilde susturulmuşlardır. Özellikle Ekim ihtilaline kadar yetişmiş olan Kazak aydınlarından önde gelenlerden 30’u hapse atılmış olup, bunlardan biri de “*Milliyetçilerin Ruhani Lideri*” suçlamasıyla tutuklanan Ahmet Baytursun’dur.³⁵³ 8 Aralık 1937’de bazılarına göre de 9 Ekim 1938’de Torgay kasabası, Cangeldi köyünde kurşuna dizilmiştir.³⁵⁴

Bu yıllarda Kazakistan ve Kırgızistan’daki Alaş-Ordacılar ile Özbekistan’daki Münevver Kaari başkanlığındaki tüm Ceditçiler bir araya gelerek İslam Şurası’nı

³⁵¹ Çağatay Koçar, “*Türkistan’da Ceditçilik Hareketinin Başlaması*”, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, S.269, 1985, s.586.

³⁵² Gulnar Kendirbai, a.g.m., s.1133.

³⁵³ Vahit Türk, a.g.e., s.1159, 1161-1162.

³⁵⁴ Nergis Biray, “*Kazak Bozkırında Başkaldırı ve İsyanın Sesi: Ahmet Baytursınulı*”, (The Voice of the Insurrection and Rebellion in Kazakh Stepe: Ahmet Baytursınulı), Gazi Türkiyat Yay., S.16, 2015, s.4.

kurarlar. Tüm temsilcileri Ceditçilik faaliyetlerini destekler. Alaş-Orda üyelerinin büyük çoğunluğunun hedefi de bu yolda ilerleyerek tüm Türkistan'ı tek bir cephe etrafında birleştirmektir. Alaş-Orda Partisi yaşanan her türlü siyasi ve fikri ayrışmalara karşılık, taşıdığı sorumluluğu gereği; sadece doğduğu coğrafya ile sınırlı kalmaz. Cedit hareketinin amacına uygun olarak; tarihi, coğrafi ve siyasi birliği hedef edinir. Kırgızistan'da Ceditçilik faaliyetleri için açılan şube ile Rus Müslümanları toplantısında, diğer Türk toplulukları ile birlikte hareket etmelerinin önemi üzerinde durulur; Alaş-Orda hareketinin sadece Kazak halkını aydınlatmak olmadığını, fakat bunu da tesir ettiğini, ama asıl amacının ise bütün Türk dünyası içerisinde bir milli birliği gerçekleştirme uyanışıdır.

4.2.1. Alaş- Orda Siyasi Partisinin Kuruluşu ve Alaş-Orda Hükümeti ile Devletin Genel Durumu

1905 meşrutiyet yılı ile zayıf düşen Çarlık Rusya, tüm halklarını yatıştırmak için onlara bazı ifade özgürlüğü ve örgütlenme olanağı gibi haklar verdiğini belirtmiştir. Bu süreçte Kazak halkının karşılaştığı sorunları merkeze iletmek isteyen bazı aydınlardan; Ahmet Baytursun ve Alihan Bökeyhan öncülüğünde, “*Semey*” şehrinde hazırlanan “*Karkara Dilekçesini*” yaklaşık 14 bin 500 Kazak vatandaşına imzalatırarak Moskova'ya iletirler. Bu dilekçenin içeriğinde; Rusların iskân ve asimilasyon politikalarından biran önce vazgeçmeleri istenilir. Alihan Bökeyhan, Rusya İmparatorluğu I. Devlet Duması'na Semipalatinsk bölgesinden milletvekili olarak seçilir, “*Vıborgsk Manifestosu*” olarak adlandırılan ve dumanın dağıtılmasını protesto eden belgenin hazırlanmasında yer alır, fakat bu manifestonun imzalanmasında yer aldığı için kendisine siyasi yasak konulur ve 1907'de açılan II. Duma seçimlerine katılmasına bu yüzden izin verilmez. III. Duma'da da tüm Bozkır ve Türkistan seçimleri için yasak konulması sebebiyle 1917 yılına kadar siyasi faaliyetlerini “*Kazak Gazetesi*” üzerinden halkını aydınlatma ve belli bir tarafa yönlendirme şeklinde devam ettirir. Bazı Rus gazetelerinde, Çarlık rejiminin sömürü politikasını ve bölgedeki yerli memurların faaliyetlerini eleştiren yazıları yayınlanır bir nevi kendisi “*Alaş Hükümetinin*” sözcülüğünü yapar. Bu girişimler neticesinde ferdî girişimlerden sonuç

alınamayacağını anlayan Kazak aydınları bir hareket etrafında birleşme düşüncesi ile 1906 yılında “*Kazak Anayasal Demokratik Partisi*” kurulur.³⁵⁵

İslami söylemleri esas olarak alan Muhafazakâr Kazak direnişi, Güney Kazakistan'da tam tersi Alaşçıların siyasi ve fikri tutumundan yana olmadıklarını belirterek; Sir-Derya Kazaklarının 1912'den itibaren yeni arayışlara girmesi gerektiğini savunarak, Taşkend merkezli; Üç Cüz Hareketi'ni başlatırlar, Güney Kazaklar, Kuzey Kazaklarına nazaran İslam kültürü ile daha çok iç içe girmişlerdir. Bu siyasi oluşum başlangıçta dindar ve dini çevrelerce taraftar bulmuşsa da 1914'lerde Semireç, Turgay ve Omsk gibi kuzey kentlerine kadar yayılmış fakat fazla bir varlık göstermeden Bolşevik Devrimi ile birlikte ortadan kaybolmuştur. Bu dönemde Sir-Derya bölgesinde; Güney Kazaklarının önderliğini yapan, Panislamcı ve Pan-Türkçü fikirlere sahip bir başka siyasi oluşum daha “*Birlik Bayrağı Gazetesi*” çevresindeki aydınların hareketiyle ortaya çıkmıştır. Ne yazık ki Türkistan'da dindar çevrelerce etkili olan bu hareket de fazla uzun ömürlü olmamıştır.³⁵⁶

Başkurdistan'da muhtariyetin ilanından on gün sonra, Hokand'a aynı zamanda, 5-13 Aralık 1917 tarihleri arasında, Kazak Alaş Partisi mensupları ile Rus okullarında yüksek tahsil görmüş Ceditçi aydınlar, Orenburg'da III. Kazak Kurultayı'nı toplayarak; Türkistan Türk kavimleri içerisinde sayıca en fazla olan kesim Kazak Türkleri olduğundan; dolayısı ile Türkistan Türklüğünün, Bolşevik ihtilâli ile ortaya çıkan yeni durumunun mukadderatını tayin edecek olanlar da yine Kazaklar olmuştur. Kazak Kurultayı'nın alacağı kararlar, batıda Ural vilayetinden, doğuda Yedisu vilayetine kadar bütün kuzey Türkistan'ı kapsayacak şekilde amaçlanmıştır. Kazakların, Bu sebeple Türkistan'ın istikbâlinde oynayacağı rol, Başkurdistan muhtariyetinden daha çok önem arz etmiştir.³⁵⁷

Kazak Anayasal Demokratik Partisi üyeleri; milli şuuru canlandırarak toprak paylaşımının çözümü noktasında çaba sarf etmişlerdir. Onlar bununla birlikte, 1917'nin 21-26 Temmuzunda Orenburg'da Partinin kongresini tertip ederek; *Kazak Anayasal Demokratik Partisi*'nin ismini³⁵⁸, Türkistan coğrafyasından esinlenerek merkez

³⁵⁵Enver Kapağan, “*Alaş Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi (The Effect Of Alas Orda Party To The Illumination Of Cossack)*”, ZfWT (Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks) Yay., S.7, No.1, 2015, s.263,260.

³⁵⁶Seyfettin Erşahin, *a.g.m.*, s.327.

³⁵⁷Ali Bademci, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa, C.1, Ötüken Yay., İstanbul, 2008, s.147.

³⁵⁸Rasim Bayraktar, “*Türkistan Aydınlarımızın Siyasi Ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu Ve Etrafindakiler*”, AÜİFD, S.39, Erzurum, 2013, s.311.

anlamında kullanılan “*Orda*” kelimesinin başına daha kapsayıcı ve tarihî olmasından hareket ile “*Alaş*” adını ekleyerek, Aralık 1917 yılında “*Alaş-Orda Hükümeti’ni*” kurarlar.³⁵⁹

Her şekilde Alaş-Orda Hükümeti’ni tanımayacağını belirten Moskova, bugünkü diktatör Stalin’in imzası ile Semey’deki Rus Askeri Şuaraları’na; “*Biz şimdilik Dala (Bozkır) Burjuva milliyetçileriyle müzakereye girişmek mecburiyetinde kaldık. Hangi yol ile olursa olsun şehirde dolaşan 20-30 Kazak’ı toplayıp, onlar Alaş-Orda’ya karşı protesto düzenlemenin çaresini bulunuz*” şeklinde telgraf göndermiştir. İş bu kadarla da kalmamış; Moskova ısrarla Alaş-Orda Hükümeti’ni tanımayacağını belirtmişse de ardından Hristiyan Ali Cangeldin’i (İvan Stepnov) Kazak Steplerine “*Olağanüstü Komiser*” olarak tayin etmişlerdir. Yani Bolşevikler, Alaş-Orda Hükümeti’ni resmen tanımaları göz boyamacılıktan öteye gitmemiş, sadece bir aldatmadan ibaret olunmuştur. Gerçekte onlar Alaş-Orda Hükümeti’ni devirerek Kazak steplerinde Rus hükümranlılığını sürdürmek istemişlerdir.³⁶⁰

Hokand’daki Türkistan Milli Hükümeti, Alaş-Orda Hükümeti ile bir birleşme yapmaya veya sıkı bir işbirliği içine girmeye teşebbüs etmemiştir. Bu maksatla, Ocak 1918’de Türkistan’ın Yassa şehrinde, her iki hükümet temsilcilerinin katıldığı bir konferans düzenlenmişse de bir birleşme söz konusu gerçekleşmemiştir.³⁶¹ Ardından da “*Alaş-Orda Özerk Cumhuriyeti’ni*” ilan edilerek;³⁶² *Kazak Anayasal Demokratik Partisi’ni*, yani kendilerini Çarlık Rusya’nın karşıt politikaları ile bilinen “*Kadet Partisi’ne*” benzeterek teşkilatlanmışlardır. Bu teşkilatlanma ve örgütlenme sadece şekil bakımından benzer olup; parti programı ise tamamen millî hedefler gözetilerek oluşturulmuştur. “*Orda Hareketi’nin*” temelini teşkil eden bu parti, politikası gereği bazı taleplerde de bulunmuştur. Bunlar; Kazak topraklarının kendi yurdu olarak tanınmalarını, Rusların bu topraklar üzerindeki yayılmacı politikalarından biran önce vazgeçmelerini, Kazak halkına eşit, adil davranılmasını, özgür ifade ortamının sağlanmasını, Kazak çocuklarının okuması için ilkokuldan başlayarak, yükseköğretimlerini bitirinceye kadar kendilerine; okul, medrese ve üniversitelerin

³⁵⁹ Enver Kapağan, a.g.e., s.261.

³⁶⁰ Çev. A. Ahat Andican; Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yay., İstanbul, 2006, s.164-165.

³⁶¹ Baymirza Hayit, Türkistan Rusya ile Çin Arasında XVIII-XX Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdülkadir Sadak; Otağ Yay., Ankara, s.254.

³⁶² Mehmet Yılmaz-Ferudun Ata, “*Buhara Cumhuriyeti Ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor*”, s.206.

açılmasının sağlanmasını ve buna benzer bazı konular hakkındaki taleplerini içermiştir. Alaş-Orda Partisi, Pan-Türkizm'in merkezi haline gelmiş ve Rusları en çok uğraştıran hareketlerden biri olmuştur.³⁶³

Bökeyhan, 1919'da Kolçak yönetiminin delegelerine açıkça: *"Biz zapadniki ("Batıcı") yız... Gözlerimiz Batı'dadır. Biz oradan Rusya aracılığı ile Rusya yardımıyla kültür alabiliriz"* diyerek Kazak geleneklerinin ve Rus (Avrupa) medeniyeti ile kaynaşmasını savunmuştur.³⁶⁴

Alihan Bökeyhan, 1920-1937 yılları arasında siyasi faaliyetlerinden dolayı üç defa hapsedilmiş ve sonunda 1937 yılında Stalin'in Kazak aydınlarını tasfiye politikası sırasında kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Kısaca Bökeyhan hem siyasi hem de ilmi manada önemli bir Kazak aydını, değerli bir toplum ve devlet adamı, sosyal-demokrat partisi *"Alaş'ın"* kurucusu ve lideri, ilk Kazak Ulusal Hükümeti *"Alaş-Orda'nın"* başkanı, aynı zamanda bilim adamı ve yetenekli bir yazar olup; Kazak halkının bağımsızlığı ve özgürlüğü için çalışan, hatta tüm hayatı boyunca Kazakların özgürlüğü ve bağımsızlığı için mücadele eden ve bu çalışmalarının tamamını bu parti üzerinden yürüten önemli bir şahsiyet olmuştur. Alaş-Orda Hükümeti başkanlığında³⁶⁵ arkadaşları ile beraber bir *"Muhtar Hükümet"* kurduklarını bildirerek³⁶⁶ Rus sömürgeciliğine karşı açıkça tavır koyup şu kararları almışlardır:

1. Rus muhacirlerinin Türkistan'a gönderilmesinin hemen durdurulmasını,
2. Hükümet tarafından zorla alınan ve Rus göçmenlerine dağıtılan toprakların Türklere tekrar geri verilmesini,
3. Türklerin ve Rusların idari işlerinin ayrı olmasını,
4. Türklerin ve Rusların, kendi uluslarından olan hakimler tarafından yargılanmasını,
5. Eğitimin herkesin ana dilinde yapılmasını istemişlerdir.³⁶⁷

Hatta bu süreçte Uyan Kazak şiirinin şairi Mir Yakup Dulat'ın da büyük rolü olmuştur.³⁶⁸

³⁶³Enver Kapağan, a.g.e., s.260-261.

³⁶⁴Tomohiko Uyama, *"Üç Medeniyet Kavşağında Kazak Aydınları"*, Çev. B. Tümen Somuncoğlu, Sapporo, Japonya, http://www.academia.edu/9137618/%C3%9C%C3%87_MEDEN%C4%B0Y_ET_KAV%C5%9EA%C4%9EINDA_KAZAK_AYDINLARI_1, s.591.

³⁶⁵Ali Toraman, a.g.e., s.2,1.

³⁶⁶Mustafa Gökçe, *"Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar Ve Çevresinin Durumu"*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.25.

³⁶⁷Ali Toraman, a.g.e., s.5.

Giderek büyüyen anarşi ve iç savaş tehlikesi Alaş liderlerini, Özerk Alaş- Orda Devleti'nin kurulmasına ve Kazak Milis Ordusu'nun örgütlenmesine, Özerk Alaş- Orda Devleti de yukarıda belirttiğimiz gibi dört step eyaletine (Ural'sk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalatinsk) ayrılmıştır.³⁶⁹

Alaş Partisi; Bolşeviklerin 18 Ocak'ta Orenburg'u almasıyla büyük bir darbe yemiş ve Bolşevikler Orenburg'daki şahıslara ait fabrika ve matbaalara el koyup buraları kendileri işletmeye başlamışlardır. Aralarında A. Bökeyhan, A. Baytursun, M. Dulat'ın da bulunduğu Kazak aydınları Semey'e kaçmak zorunda kalmış, böylelikle Kazak gazetesi de kapanmıştır. Haziran 1918'de Orenburg, Kozak kumandanı tarafından Bolşeviklerden geri alınmış, Aklar ve Kızıllar arasındaki iç savaşta en kızgın zamanlarını yaşamaya başlamıştır.³⁷⁰

Alihan Bökeyhan başkanlığında; Doğu Alaş-Orda, Semipalatinsk yönetimine bırakılmışsa da Kasım 1919' da Semipalatinsk kentinde yapılan olağanüstü toplantıdan sonra Sovyetler tarafında yer almaya karar vermiştir. Batı Alaş-Orda'nın durumu da Ural'sk Kazaklarına bağlı olması nedeniyle biraz daha karmaşık bir yapı içerisinde olup; Ural'sk Kazakları ise Haziran-Ağustos 1918 de Kızılordu tarafından ele geçirilmesine rağmen direnmeye devam etmiştir. Baytursun'un önerisiyle, RVS'nin (Devrimci Sovyet) Kasım 1919 da bir kararname ile Sovyet iktidarını kabul eden tüm Alaş üyeleri için af çıkarılmıştır. Bu süreçte; Bolşevikler pek çok kez Batı Alaş-Orda liderleri ile irtibata geçmeye çalışmıştır.³⁷¹

Sovyet Kızıl Birlikler, Kazakistan'da kurulan yeni hükümeti tanıdıysa da ülkede devam etmekte olan iç harbi de göz önüne alarak; bir şekilde Kazakistan'da çıkabilecek karışıklıkların hem önüne geçmek, hem de memleketi kendi kontrolleri altına almaya çalışmışlardır.³⁷² Alaş-Orda Devleti, o dönemde Beyazordu ve Kızılordu arasında yaşanan mücadelenin tam ortasında kalmışsa da milli bağımsızlıklarını koruma yolunda önemli adımlar atmışlardır. Ancak bu milli egemenlik girişimleri uzun sürmemiş, Bolşevikler bölgede kontrolü, tekrar sağladıktan sonra Orenburg'u başkent yaparak Kazaklar için yeni bir hükümet kurmuşlardır.³⁷³

³⁶⁸Halil Bal, Türkistan Tarihi, Tarih Lisans Programı, İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2010, s.64.

³⁶⁹Gulnar Kendirbai, *a.g.m.*, s.1143.

³⁷⁰Ali Toraman, *a.g.e.*, s.5.

³⁷¹Gulnar Kendirbai; *a.g.m.*, s.1147.

³⁷²Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 40.

³⁷³Mustafa Gökçe, *a.g.t.*, s.43.

Alaş-Orda Muhtariyet Hükümeti Başkanlığına; Bökeyhan, başkan yardımcılığına da Halil Abbas seçilmiştir. Hükümetin diğer bakanları ise şu şekilde oluşturulmuştur: Alimhan Ermek (Harbiye Bakanı), Ahmed Birimcan (Adalet Bakanı), Muhammedcan Tanışbey (Dâhiliye Bakanı), Ahmed Baytursun (Maarif Bakanı), Mustafa Çokay (Hariciye Bakanı), Cihanşah Dostmuhammed ve Halil Dostmuhammed (Alaş-Orda Batı Bölgesi bakanları). Geri kalan bakanlar: Velihan Tanaş, Aydarhan Turkbay, Sadık Amancol, Bakıtkerey Kalman, Yakub Akbay, Bazarbay Mehmed ve Otınşı Alican. Bu onbeş kişilik Bakanlar Kuruluna ayrıca onbeş kişi de yedek üye olarak seçilmiştir. Alaş-Orda Hükümeti'nin yönetiminde bulunan toprakların çok geniş bir coğrafyayı içine alması nedeniyle hükümet yönetimi Batı ve Doğu idaresi olmak şeklinde ikiye ayrılmıştır. Alihan Bökeyhan Başbakanlığın yanı sıra Doğu yönetiminin sorumluluğunu, Halil Dostmuhammedoğlu ise batı yönetiminin sorumluluğunu üstlenmiştir. Alaş-Orda Hükümeti ilk olarak Milli Ordu kurma çalışmalarını başlatmış ve başta Orenburg, Turgay, Kustanay ve Semi'de Kazak Milli Alayları kurmayı başarmıştır, ayrıca Polis Teşkilatını da bir hayli ilerletmişlerdir.³⁷⁴ Ak ve Kızıl Rusların arasındaki savaştan istifade etme yolları da aramışlardır.³⁷⁵

Alaş-Orda Hükümeti'nin Başkurdistan Orenburg askeri teşkilatının başına da Zeki Velidi Togan'ı atamışlardır. Hükümetin askeri ve iktisadi teşkilatının oluşmasında Kazak ve Başkurd liderleri birlikte hareket etme kararı almışlardır. Bu birliktelik (Alaş-Orda Hükümeti'nin Başkurdistan-Orenburg yönetimiyle birlikte hareket etmesi) Moskova Bolşevik liderlerini tedirgin etmiş olacak ki, bir müddet sonra Lenin ve Stalin görüşmeler yapmak üzere Zeki Velidi Togan ve Ahmet Baytursun'u Moskova'ya davet etmişlerdir. Fakat çok geçmeden Moskova Hükümeti Alaş-Orda'ya bir ihtilal komitesi göndererek ve Alaş-Orda Hükümeti ile uzun süren siyasi sürtüşmeler sonucunda Alaş-Orda Hükümeti'nin almış olduğu bütün kararları iptal ederek 1920 Ekim'inde Kırgız-Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir.³⁷⁶

Ruslar, aydınların etkinliğini kırmak için Türkistan coğrafyasında, mahallî Komünist partileri kurarak bu bölgelere yerleşmeye, kendilerini benimsetmeye ve psikolojik destek bulma çabasına girmişlerdir. Komünist partiler; 1917'de 64, 1918'de 228, 1919'da ise 18 bin kişilik bir üyeye ulaşmasına rağmen, ne yazık ki bu üyeler

³⁷⁴Rasim Bayraktar, *a.g.m.*, s.312.

³⁷⁵A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay., C.1, 2.B., İstanbul, 1981, s.369.

³⁷⁶Rasim Bayraktar, *a.g.m.*, s.312.

içinde tek bir Türkistanlı dahi yer almamıştır. Hatta 1920 yılında Kazak Komünist Partisi'nin birinci toplantısına tek bir Kazak dahi katılmamış ve toplantı bu şekilde gerçekleşmiştir.³⁷⁷ 1920 yılı sonuna kadar süren Alaş-Orda Hükümeti, yapılan anlaşma çerçevesinde hükümet liderlerine, asker ve subaylarına dokunulmayacağı teminatı ile Sovyetlere katılmaya mecbur bırakılmıştır.³⁷⁸

1920-1921 yılında Kazakistan'da Sovyet ordularının yaptıkları katliamlar neticesinde, sürgünde bulunan yaklaşık 700 bin, 1 milyon arası Kazak insan öldürülmüştür.³⁷⁹ Bu süreçte; Kazak boy liderlerinin ve atalarının isimleri yasaklı hale getirilmiş, bölgedeki Rus yerleşimlerinde Sovyet kültür ve endüstrileşmesinin olumlu yanları vurgulanarak, halk üzerinde yeni bir strateji uygulanmıştır.³⁸⁰

Rus Komünist Partisi, Türkistan'daki komünist partilerin istekleri doğrultusunda her Türk grubunun ayrı ayrı cumhuriyetler oluşturabileceğini 12 Haziran 1924'de ilân etmiş ve aynı yılın Eylül ayında Merkez Toprak Komitesi bu cumhuriyetlerin sınırlarını tespit ederek bugünkü statüyü gerçekleştirmiş; Ekim 1924 sonunda Moskova'ya bağlı beş sosyalist cumhuriyetin (bunlar; Kazakistan USSR, Özbekistan USSR, Türkmenistan USSR, Kırgızistan USSR, Tacikistan USSR) kuruluşunu tamamlamıştır.³⁸¹

Kızıl-Orda, 1929'da Almata'yı başkent yapıncaya kadar devletin başkenti Orenburg olmuş ve kurulan bu yeni hükümete ve yönetime Bolşeviklerden çok Alaş-Orda liderleri söz sahibi olmuştur, bu durum 1928 yılına kadar devam etmiştir. Alaş-Orda yöneticileri Kazak halkının sosyal yapısını korumaya çalışmışsa da 1927 yılında birçok Türk lider gibi Alaş-Orda politik liderleri de burjuva milliyetçileri olmakla suçlanmış ve ardından tasfiyeler başlamıştır. Bu dönem Komünist parti sekreteryasına Rus Goloscokin, ardından da Ermeni Mirzojan geçmiştir. Kazak halkı açısından, Milli Türkistan Birlik Komitesinin varlığının ne denli önemli olduğunu anlamamız için, Milli Türkistan dergisinde yayınlanan; 700 sayılı tabura, "Timur" adının verilmiş olduğu ve

³⁷⁷Enver Kapağan, a.g.e., s.263.

³⁷⁸Mustafa Öner, "XX. Yüzyıl Türkistan Edebiyatının Anıtı: Muhtar Evezov (1897-1961)", Bilig Yay., Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütvevelli Heyet Başkanlığı, S.37:175-188, 2006, s.178.

³⁷⁹Mustafa Kalkan, "Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri ve Anadolu'da (Altay Köyü'nde) İskânEdilişleri", <http://www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2007BAHAR/kalkan.mustafa.s.123-141.sovyetler%20dnemnde%20kazakların%20g%20hareketler.pdf>, s.128.

³⁸⁰Utku Yapıcı, "Sovyet Sonrası Estonya ve Kazakistan'da Devlet Merkezli Tarih Yazımı Süreçlerinin Milliyetçilik Bağlamında Karşılaştırmalı Analizi", C.4, S.8, 2009, s.12.

³⁸¹Ahmet Gündüz, "1917 Bolşevik Devrimi (1917 Bolshevik Revolution And Its Repurcotion's To The Turkish World)", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, C.6, S.1, 2005, s.4.

bu lejyonda bulunan askerlerin bu isim için kutlama yaptıklarını hatırlatmamız bizler için önemlidir.³⁸²

Belli bir süre sonra başta Alaş-Orda Özerk Devleti, kurulan Karakalpakistan Cumhuriyeti içinde gösterilmeye başlanmış ardından; Akmescid, Evliya-Ata, Mirazçul-Çimkend, Alma-Ata, Carkend, Bişkek, Taldu-Kurgan, Çizak'ın bir kısmı ile tüm Kazak toprakları 5 Aralık 1936'da Özbekistan sınırları içerisine dâhil edilmiştir.³⁸³ Böylece Türkistan'da kurulan bağımsız milli (Harezmi, Hokand, Buhara) devletler gibi Alaş-Orda devleti ve hükümeti de tarihin tozlu rafları arasında yerini almaya başlamıştır.

4.3. Hive-Harezmi Kelimesinin Anlamı, Menşei ve Bu Bölgenin Coğrafi Yapısı

*Kath'ın kuzeybatısındadır. Bu ad Avesta'da ve Persepolis'teki çivi yazılarında dahi adı geçmektedir. Lerch; *“Harezmi adının eski Farsça alçak toprak”* manasına geldiğini söylemektedir. Herodotus; *“M.Ö. V. yüzyılda Qarasmiah adı şeklinde”* zikretmektedir.³⁸⁴

Farsça; *“hâr (huvâr)”* ve *“rizm/rezm”* kelimelerinden meydana gelen *“Hârizm”* isminin menşei üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Rivayete göre; önceleri Balhan Dağları'nda yaşamakta olan Hârizm kavminin, bölgeye gelmesinden sonra bu isim ile anılmıştır. Hârizmler, Şark padişahı veya Türk hükümdarının hizmetinde iken onun gazabına uğrayıp 100 fersah uzaklıktaki Kâs'ta iskân edilmişlerdir. Daha sonra hükümdarın haklarında bilgi edinmek üzere görevlendirdiği kişiler dönüşlerinde onların balık tuttuklarını ve ateşte pişirip yediklerini bildirdiler. Hârizm dilinde ete, *“hâr,”* oduna da *“rizm/rezm”* denildiğinden buraya *“Hâr-rizm”* adı verildiğidir. Zamanla kelime *“Hârizm (Huvârizm)”* şeklini aldığıdır. İbn Fadlân da; *“çok soğuk olan bu bölgenin halkına Allah'ın acıyarak bol odun verdiğini”* söyler. Ayrıca Hârizm'in Farsça;

³⁸² Cabbar Ertürk, *“Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları-Türkistan Lejyonunun Oluşumu”*, Haz. Erol Cihangir, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 2005, s.6.

³⁸³ Halil Bal, a.g.e., s.88.

³⁸⁴ Kürşat Yıldırım, a.g.e., s.401-388.

* Kath; Harezmi'nin güneydoğusunda bulunan bir şehirdir. İstahri ve İbn Havkal X. yüzyılda; Ceyhun'un sağ yani kuzey kısmındaki *“Kath”* şehrinin Harezmi'nin merkezi olduğu tespitinde bulunmuşlardır. Biruni'nin yazdığına göre de XI. yüzyılın ilk yarısında şehir Ceyhun'un güney kısmına yani sol kıyısına taşınmıştır. Bugünkü Rus haritalarında *“Kat”* şehri olarak geçmektedir. Oysa, D'Ohsson'un aktardığı bilgiye göre ise; *“Müslüman müelliflerde “Kath” adı geçmez; ancak Timur'un Harezmi ile savaşında ad devamlı zikredilmekte,”* demektir.

“hûrşîd (güneş)” ve “hürden (yemek)” kelimelerinden türediği veya “Harrîler’in ülkesi” anlamına geldiği de ileri sürülmektedir.³⁸⁵

İbn Havkal; “Kath’dan sonra Harezmi’nin en önemli şehri Ürgenç (Arapça adı Curcaniye) tir. Sıralanan şehirler arasında Hive de geçer. Harezmi’nin merkezi Ürgenç’tir” demektedir. XII. yüzyılın ikinci yarısında yazar İdrisi ve Curcaniye’de; “Ürgenç’in Harezmi’nin merkezi ve Ceyhun’un her iki yakasında kurulduğunu” belirtmektedir. XIV. yüzyılın ilk yarısında Pegolotti ve İbn Batuta’da buraya; “Organci” adını vermişlerdir. XIII. yüzyılda, Hethum ise; “Corasm Devleti, doğuya doğru yüz günlük yolculukta ve batıya doğru, iki yönden Chaspis Denizi’ne kadar uzanır, buranın kuzeyinde; Comania Devleti ile güneyinde; Türkistan yer alır, ülke çok sayıda şehirden meydana gelir ve merkezi yani payitahtı Corasm şehri olduğu” şeklinde ifade eder. Çinliler Harezmi’i; VII. yüzyıldan beri bilmektedirler. T’ang Shu’da, yabancı ülkeler ile ilgili kısımda Harezmi’e; “Hua-sin ya da Kuo-li de denilen bu ülke Ho-li-si-mi adlı şehrin Wu-hu yani Ceyhun Irmağı kıyısında kurulmuştur, güneybatısında; Po-sz (İran), kuzeybatısında; T’u-chüeh (Türk)’lere mensup K’o-sa (Hazar) toprakları ile sınırı olup Harezmi ülkesine; Han devrinde şehre Ao-kien adı verilmiş ve Ho-li-si-mi hükümdarının, sarayı Tsi-topei-che’dedir. VIII. yüzyılda Ho-li-si-mi’den Çin Sarayı’na birkaç elçi seyahat etmiş ve Çinli Budacı keşiş “Hsüan Tsang’ın” 630 yılında Çin’den Hindistan’a giderken Harezmi, “Ho-lisi-mi-kia”den geçmiş, Harezmi devleti “Fo-tsu” (Ceyhun) Irmağı kıyısında kurulmuş olup kuzeyden, güneye 500 ile doğudan, batıya 20 ya da 30 li uzaklıkta yer alır” demektedir. Yüan Shih’de Harezmi adı sadece “Si-peiti’deki listede” geçmekte olup; Moğolların Ürgenç’i ele geçirmesi ile ilgili kayıtlarda ki bu kayıtlar; “Yü-lung-ghie-ch’i, Yüan Chao Pi Shih’de ile Urungechi” şeklinde olduğudur. Ye-lü Ch’u-ts’ai ise şöyle demektedir: “P’u-hua (Buhara)’nın batısında Soli-t’an’ın annesinin (Muhammed Harezmi’nin annesi Türkan Hatun) yaşadığı U-li-ghien şehri bulunmaktadır.”³⁸⁶

“Harezmi, Amu-Derya’nın aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkenin ve bu ülkede, XIII. asra kadar, dilini muhafaza ederek yaşamış olan Şarkî İran kavminin ismidir” denilmektedir.³⁸⁷

³⁸⁵Abdülkerim Özeydin, “Hârizm”, İslam Ansiklopedisi, C.16, TDV., 1998, s.217.

³⁸⁶Kürşat Yıldırım, a.g.e., s.401-402.

³⁸⁷Feridun Tekin; “Hive Hanlığı”, Türkler Ansiklopedisi, C.8, Ankara, 2002, s.1102.

Buna benzer bir ifade de Harezmi'nin, dünyanın en eski kültür merkezlerinden biri oluşu ve Ceyhun (Amu-Derya) Nehri'ne dökülen, Aral Gölü'nün güneyinde yer aldığı, bu nehrin her iki tarafında uzanan topraklara verilen ad olduğudur.³⁸⁸

S.P. Tolstov, Harezmi bölgesine; *“neolitik dönemine Kelteminar Kültürü adı verilmiştir. Ele geçen buluntulardan bu kültürü oluşturan insanların balıkçı ve avcı olduğudur. Bu halk esasında yerleşik bir halktır. Bu çağda henüz koyun ve sığırtı evcilleştirmedikleri anlaşıyor”* demektedir.³⁸⁹

Hive Hanlığı; Aral Gölü'nün güneyinde ve Rusya Devleti'nin himayesinde bir İslam hükümetidir. Kuzeyden Aral Gölü, doğudan Kızıl Kum Çölü ile sınır olup güneydoğu yönünden Amu-Derya ile Buhara Emirliği'nden ayrılır. Güneyinde Türkmen Çölü ve batısında Maverâ-i Bahr-i Hazar Vilayeti vardır. Hanlığın nüfusu 1 milyon kadardır. Hanlık; 60. 000 km². ölçümünde olup bunun 5.000 km². kısmı içerisindeki ahalisi ile birlikte meskûn vahalarda yaşamaktadır. Geri kalan 45.000 km². bölümde de göçebe aşiretlerin yaşamını sürdürdüğü çöl ve ovalardan oluşmuştur. Hive ahalisinin 400 bini yerleşik hayata geçmişken, geriye kalan halk ise göçebe aşiretler, halinde yaşamışlardır.³⁹⁰

Hive Hanlığı'nın ilk ve en eski başşehri *“Kas”* şehri olup, Hive şehrine uzaklığı da bir günlük mesafedir.³⁹¹ Daha sonraki dönemlerde Hive Emirliği'nin başkenti 60 bin nüfuslu Hive şehri olmuştur. Adı geçen bu şehir Amu-Derya'dan ayrılmış olan iki kanal üzerine inşa edilmiştir. Üç kapıyı içine alan sur ile çevrilmiş olan bu şehrin birçok camileri, bir sarayı, pazar ve çarşıları, ipek, halı fabrika ve atölyeleri vardır. Şehir pek güzel bağ ve bahçeler ile çevrilmiştir. Hive şehri; Taşkend'ten 750, Krasnovodsk'dan 640 ve Orenburg'dan 1.160 km. uzaklıkta bulunmaktadır.³⁹²

Harezmi'nin başlıca şehir ve kasabaları; Amu-Derya Nehri'nin sağ tarafında yer alan Kâs, sol tarafında Gürgenç yani Ürgenç (Cürcâniye) ve bölgenin Moğol istilâsından sonraki merkezi olan Hîve ile (Hîvak) Hezâresb, Dergân, Berkan, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver (Sedûr), Kerderânâs, Zerdûh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmîn, Hâmcerd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git'tir.³⁹³

³⁸⁸Füsun Kara; *“Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti”*, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1405.

³⁸⁹Hasan Bahar, *“Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1994, s.237.

³⁹⁰Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.17-18.

³⁹¹V. V. Barthold, a.g.e., s.187.

³⁹²Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.18.

³⁹³Abdülkerim Özeydin, a.g.m., s.217.

Hive, Türkistan'ın en verimli arazilerine sahiptir. Tarihin eski devirlerinden beri bu bölgede sulu ziraat yapılmıştır.³⁹⁴ Bunun sebeplerinden biri Hive'de yağmurun az olmasıdır. Toprak Amu-Derya ile sulanır. Bu ırmaktan pek çok kanallar açılmıştır. İcabında bu suları şişirip istedikleri yerleri sulamışlardır. Her yer bağlık ve bahçelik olup meyveleri bol ve güzeldir. Üzümleri makbuldür. Karpuzu eşsiz olup, hatta Bağdat halifeleri buradan karpuz getirtmişlerdir. Bunun yanında Hive'de demir ile Şeyh Celil Ormanı'nda; altın, gümüş, kurşun, kükürt ve bakır madenleri vardır.³⁹⁵

Hive halkı dört ayrı topluluktan oluşmuştur. Bunlar; Sart, Özbek, Türkmen ve Karakalpaklar'dır. Sartlar, Fas asıllı bir topluluk olup; Belh, Buhara ve Hive'nin asıl yerlileridir. Bunlar kendilerine "*Tacik*" adını vermişlerdir. Moğollar bunlara "*Sirak*" adıyla hitap etmiştir. Sartlar, şehir ve kasabalara yerleşmiş daha çok ticaret ve sarraflıkla uğraşmışlardır. Nüfuslarının yaklaşık 110 bin civarında olduğu tahmin edilmiştir.³⁹⁶

Harezm aynı zamanda önemli bir ticaret merkezidir. Sibiryâ düzlükleri, İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle; Avrupa'da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunması; Çin ve İç Asya devletleri ile Harezm arasındaki ticarî ilişkileri büyük oranda etkilemiştir. Moğollar'ın, Harezm başta olmak üzere bütün Şark İslâm dünyasını istilâ etmelerinin asıl sebebi de bu ticaret yollarını ele geçirmek istemeleridir. Harezm'in gelişmesinde ticaretin önemli bir etkisi olsa da bu etki ne yazık ki aynı şekilde çöküşünü de hızlandırmıştır.³⁹⁷

Kentin kuzey kısımlarında konutlar, eğitim kurumları ve çeşitli hizmet birimleri bulunurken, güneyde ise üretim işletmeleri yer almıştır. Kentin bu iki kısmı köprü ile birbirine bağlanmıştır.³⁹⁸

Amu-Derya ve ona bağlanan kanallar, zaman zaman bentlerin açılmasıyla işgal ordularının geçeceği yerleri sular altında bırakılmış, bu şekilde Harezm'i idare eden valiler kısa sürede bağımsız hanedanlıklarını kurmuşlardır. Etrafının geniş çöllerle kaplı olmasından dolayı ve bazı coğrafi engellerle de karşılaştırıldığında bu valilerin hâkimiyetleri sadece kendi bölgeleri ile sınırlı kalmıştır.

³⁹⁴ Ali Bademci, a.g.e., s.372.

³⁹⁵ Rıza Nur, Türk Tarihi, Haz. E. Kılıç, C.4, Toker Yay., İstanbul, 1979, s.268.

³⁹⁶ Ali Suavi, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, İstanbul, 1977, s.47.

³⁹⁷ Abdülkerim Özeydin, a.g.m., s.217.

³⁹⁸ Özkan Küçük, "*Sovyet Dönemi Özbekistan'ın Ekonomik Durumu*", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006, s.7.

4.3.1. Hive Hanlığı

Harezmi halkı, Perslerin Türkistan'ı işgal etmesi üzerine onlara tâbi olmuş, İskender'in bu bölgeyi fethi sırasında “*Pharasmanes*” adlı Harezmi kralının 1.500 askeriyle birlikte Belh'e gidip, Perslere itaat ettiği ve aralarında bir dostluk, askerî iş birliği antlaşmasının imzalandığı bilinmektedir. Harezmi; devlet teşkilâtında Hazarlar ve Göktürkler'de olduğu gibi çifte krallık yönetimi hâkim olmuştur. Harezmi'de “*Hârizmşah -Harzemşah*” ünvanı ile hüküm süren ilk hanedan ise Afrigoğulları'dır.³⁹⁹

Harezmi hükümdarı Harzad döneminde, Emevi Komutanı olan Kuteybe b. Müslim'in yani İslam egemenliğini kabul etmişlerdir. Kuteybe kardeşi Abdullah'ı Harezmi'e “*Emir*” olarak atamış bu da ilk defa Harezmi'n, Arap'tan bir Emir tarafından idare edildiğini bizlere göstermektedir.⁴⁰⁰

Çin kaynaklarında, “*Harezmişah*” ünvanı ile hüküm süren hanlardan biri de Şavuşfer'dir. 751 yılında Müslüman Araplar'a karşı yardım istediğinde bulunmak için bir elçisini Çin İmparatorluk sarayına gönderdiği söylenir. Abbâsî Halifesi Me'mûn devrinde Harezmişah yani Şavuşfer'in İslamiyet'i kabul edip, “*Abdullah*” adını aldığı ve Samani hükümdarı I. Nuh'a karşı isyan ettiği'dir. XI. yüzyılın başlarında Harezmi'de iç karışıklıklar artınca; 995-1017 yıllarında Me'mûnîler adıyla anılan ve başşehirleri Gürgenç olan yeni bir hanedanlık kurulur. Gazneli Sultan Mahmut, cesaretini ve kabiliyetini takdir ettiği Altuntaş el- Hacib'i, “*Harizmişah*” ünvanı ile buraya vali tayin eder.⁴⁰¹

Selçuklular tarafından; Türk soyundan gelen Nuştekin'i Harezmi ülkesine hükümdar olarak atarlar. Bunun soyu, bu topraklar üzerinde yaklaşık 138 yıl saltanat sürmüştür.⁴⁰²

Yüksek ve zengin bir medeniyete sahip bu coğrafyada bilim dünyasının üstün şahsiyetleri; *Ebu Abdullah El Harezmi*, *Muhammed Musa El Harezmi*, *Biruni* ve *Zamahşeri* gibi âlimler, şairler, tarihçiler ve edipler yetişmişlerdir. Fakat Harezmi'de yaratılan bu zengin ve yüksek medeniyet, Cengiz Han'ın bu coğrafyayı istilasıyla yok edilmiş ve bu durum ülkede merkezi bir otoritenin kurulmasına kadar devam etmiştir.⁴⁰³

³⁹⁹ Özeydin, a.g.m., s.217.

⁴⁰⁰ Ali Suavi, a.g.e., s.56.

⁴⁰¹ Abdülkerim Özeydin, a.g.m., s.217-218.

⁴⁰² Ali Suavi, a.g.e., s.58-59.

⁴⁰³ Feridun Tekin, “19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehi, Beyani)”, Akademik Bakış, C.2, S.3, 2008, s.200.

Cengiz Han 1219 yılında ölümünden sonra dört oğlu tarafından yapılan taksimde bu topraklar, en büyük oğlu Cuci'nin payına düşmüştür. Ancak kendisi daha önce ölmüş olduğu için onun oğlu Batu Han'a intikal etmiştir. Tâki, 1256 yılında Hülaguhan tarafından İlhanlı Devleti'ni kuruncaya kadar Horasan ve İran valileri tarafından Harezmi yönetilmiştir. Daha sonraki ulus taksimatında ise Kuzey ve Batı Harezmi; Cuci ulusuna, Kâs ve Hive şehirleri Çağatay ulusuna bırakılmıştır. Cuci ulusu, ayrıca Harezmîler, arasında İslâmiyet'in yayılmasında çok önemli bir rol oynamışlardır. İlhanlıların yıkılmasından sonra bu bölgenin yönetimi Kongrat Türklerinin eline geçmiş, bunlarda “*Süfîler*” adıyla bilinen bir hanlık kurmuşlardır. Hanedanlığa; Nüküz, Hıtay, Mangıt ve Bilgüvüt... gibi boylar da yerleşmeye başlamıştır. Timur, zamanla buranın eskiden Çağatay ulusuna ait olduğunu bildirerek geri verilmesini istemiştir. Harezmi’i alarak vergiye bağlamışsa da 1405’te Timur’un ölümünden sonra Özbekler’in yani Şeybanilerin hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁰⁴

Şeybani hanedanlığı Harezmi’de 1512’den 1920’ye kadar egemen olmuştur. Kurucusu İlbarshan’tan sonraları Harezmi tahtına geçen hanlardan Hacı Muhammed Han döneminde Buhara hanı II. Abdullah Emiri, kısa bir süreliğine Harezmi’i işgal etmiştir. Arap Muhammed Han, döneminde Ürgenç üzerine yürüyen 1.000 kişilik Rus müfrezesi etkisiz hale getirilmiştir. Amu-Derya’nın sol kısmı bu dönemde kurduğundan başkent Ürgenç yerine Hive’ye taşınmıştır. En parlak zamanı Ebul Gazi Bahadır Han dönemidir. Bu dönemde Koşot Kalmukları geri püskürtülmeye çalışılmıştır. II. İlbars Han döneminde İranlı Nadir Şah’ın göndermiş olduğu elçileri öldürmesi üzerine, Nadir Şah, Harezmi’e yürümüştür.⁴⁰⁵

1740 yılında Harezmi ile İranlı Nadir Şah arasındaki saldırıyı fırsat bilen Küçük Cüz Hanı, Rusya’nın desteği ile Hive’yi işgal etmiştir. 1747’de Gaib, Harezmi Hanı olarak başa geçmiştir. Mangıt, Kıpçak ve Kongrat boyları arasında bu dönem saltanat kavgaları devam etmiştir. Kongrat boyu galip gelerek Mangıt hanedanlığının devrini bitirmiştir.⁴⁰⁶

Muhammed Emin İnak, yönetimde etkinliğini korumak ve Türkmen isyanlarını bastırmak için Buhara Emirliği’nden yardım istemiş ancak Buhara hükümdarı Danyal Atalık kendisini reddetmiştir. O da isyanı bastırmak için kendi kabilesi Kongrat, tüccarlar, din adamları ve diğer bazı Türkmen kabilelerinin yardımını almıştır.

⁴⁰⁴ Abdülkerim Özeydin, *a.g.m.*, s.218-219.

⁴⁰⁵ Rene Grousset, *a.g.e.*, s.525.

⁴⁰⁶ Baymirza Hayit, *a.g.e.*, s.29.

Böylelikle Kongrat kabilesinin hanlıkta konumunu güçlendirerek isyanları kısa sürede bastırmıştır. Muhammed Emin İnak'tan sonra ise yerine oğlu,⁴⁰⁷ Avaz Bey, “hanlığını” ilan ederek Harezm Hanlığı'nın başına geçmesiyle yaklaşık on bir Kongrat hanedan üyeleri, Harezm'i idare etmiştir.⁴⁰⁸

Şir Muhammed Mirab Münis ve Muhammed Rıza Agehi adlı bu iki tarihçinin kaleme aldığı “*Firdevs-ü'l-ikbal*” adlı vakayiname şeklinde yazıldığıdır. Hive tarihçiliğinin XVII. yüzyılın başlarından, 1872 yılına kadar devam etmiştir. Münis, Hive hanı Eltuzer'in yakınında olup, hanların yaptıkları seferleri ve kazandıkları zaferleri Firdevsi'nin “*Şeyhname*” adlı eserine benzer şekilde yazılmasını istediğini belirtmişlerdir. Kendisi 1829'da ölünce onun talebesi ve yeğeni olan Agehi, 1826 yılına kadar getirilen bu eseri ancak 1842 yılı öncesinde tamamlamıştır. Agehi'nin bu eserde genelde Hive hükümdarı Allah-Kulu Han'ın seferleri ve Karakalpaklar ile olan mücadelesini işlemiştir.⁴⁰⁹

1919 yılının sonlarında Rus himayesi altında bulunan Kongrat kabilesinden İsfendiyar Hanın, hanlığı yönetmesinden rahatsız olan başta, ulema zümresi ve gençler; Cüneyt Han önderliğinde, ayaklanmıştır. İsfendiyar Han öldürülmüş, yerine Abdullah Han başa geçirilmiştir.⁴¹⁰

4.3.2. Hive Hanlığının Osmanlı, Rusya ve İngiltere Devletleri İle Olan Siyaseti ve Dostluk İlişkileri

XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı-Özbek ittifakı, İran'ı zayıflatınca Rusya'nın güçlenmesine imkân vermiştir.⁴¹¹

Rusların Hive'ye ilk saldırıları 1839 yılında Orenburg valisi V. A. Perovski, tarafından Rus çarı I. Nikolay'a bir mektup yazarak başlamıştır. Hive Hanlığı'nı ele geçirmenin kendilerine büyük bir zenginlik getireceğine dikkat çekmiş ve Perovski, 1840 Şubatında büyük kayıplar vererek Hive'den geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴¹²

Rusların, Hive'yi ele geçirme nedenlerinden biri de Rus esirlerinin köle pazarlarında satılmasını önlemektir. Çünkü Hive'de halen kölelik düzeninin devam

⁴⁰⁷M. Bilal Çelik, “*Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği*”, Akademik İncelemeler, C.2, S.1, s.181.

⁴⁰⁸Hayit, a. g. e., s.29.

⁴⁰⁹Salih Yılmaz, “*Münis ve Agehi'nin “Firdevs-ü'l İkbal” Adlı Eserlerinde Geçen Karakalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar*”, TDA. Dergisi, S.145, 2003, s. 151-153.

⁴¹⁰Abdullah Recep Baysun Türkistanlı, Türkistan Milli Hareketleri, İstanbul, 1943, s.9-10.

⁴¹¹Halil Bal - Muhammet Erat, Türk Dünyasına Bakışlar, Da Yay., İstanbul, 2003, s.194.

⁴¹²Hamid Ziyayev, a.g.e., s.61-63.

ettiğini, üstelik kendi tebaasının esir edilerek köle pazarlarında satıldığını bu maksatla Hive Hanlığı'nı cezalandırmanın medeniyetin bir gereği olduğu üzerinde durmuşlardır.⁴¹³

Ruslar için Hive'nin alınması iki açıdan yine önemlidir. Birincisi, Türkistan'ı ele geçirmek ikincisi de Hive'de yapacakları askeri tesisat yardımı ile Türkmen bölgelerini tamamen istila etme düşüncesidir. İngilizler'in tehlikeyi hissetmeleri, onları İran ile pazarlığa sevk etmiş, İngiliz devleti artık diplomasi yoluyla Rusya'yla anlaşmayacağını ve Merv Bölgesi'ni, Rus işgalinden korumak için İran ile işbirliğine girmenin önemini anlamıştır. Çünkü Merv, Afganistan'ın giriş kapısı sayılırdı.⁴¹⁴

Ruslar, Türkistan ticaretinin tamamını kendi kontrolleri altına almak istediğinden, Hazar'ın doğu sahillerinden Türkistan şehirlerine ulaşan ticaret yollarının tamamı Hive Hanlığı'ndan geçmesi nedeniyle bu bölgenin alınması Ruslar için zaruri olmuştur. Muhammed Rahim Han, Hindistan İngiliz Valiliğine ve İstanbul'a derhal elçiler göndererek Rus istilâsına karşılık yardım istemiştir. İngilizler, Hive elçisini eli boş bir şekilde geri göndermişse de bazı diplomatik faaliyetlerde bulunmaktan geri kalmıştır. Ruslar, İngilizleri oyalamak için ikiyüzlü siyasetlerini tekrar uygulamaya baş vurmuş ve Kont Şuvalov'u Londra'ya yollayarak, Hive'yi zapt etmek niyetinde olmadıklarını belirterek, İngiliz Hükümeti'ne teminat vermişlerdir. Rus askeri birlikleri, buna rağmen Hive'nin işgali hazırlığına çoktan başlamıştır.⁴¹⁵

Hanlık zaten I. Peter devrinden beri Rusya'nın istilacılık siyaset merkezi durağı olmuştur.⁴¹⁶ 1840 Sonbaharında Afganistan, Hive ve Buhara'yı ziyaret etmiş olan Yüzbaşı Conolly'i; Türkistan hanlıklarının meselelerini açık bir kalplilikle ortaya koymaya çalışmış, Hive'ye varışında Han'ı ziyaret etmiş ve ona: *"Türkistan'daki Özbek devletlerinin kendilerini yabancı işgalinden korumak için bir tek çıkış yolu vardır. O da birbirleriyle iyi geçinmek ve birbirlerini desteklemektedir. Bunu yapmak için aranızdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp bir daha bozulmamak üzere sağlam işbirliği yapmalısınız. Bu işi kendi kendinize yapmak mecburiyetindesiniz. Şayet birebirinizi zayıflatmaya, aranızdaki köprüleri yıkmaya devam ederseniz, kuzeydeki hakiki düşmanınız sizleri mahvedecek yolları daha kolay bulacaktır ki, bu sonunda hepinizi*

⁴¹³Alâeddin Yalçinkaya, a.g.e., s.82,85.

⁴¹⁴Forouzan Moein, *"Türkmenistan-İran İlişkileri ve 19. Yüzyılda Bölge Üzerinde Rusya-B. Britanya Mücadelesi"*, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 2005, s.23.

⁴¹⁵Mehmet Saray, a.g.e., s.97-98.

⁴¹⁶Baymirza Hayit, Milli Türkistan Hürriyet Davası, ATMB Yay., Ankara, 2004, s.521.

üzecektir". Yüzbaşı Conolly'nin bu mantıkî konuşması hanı son derece etkilemiş ve kendisine birlik için elinden geleni yapacağına söz vermiştir.⁴¹⁷

Muhammed Emin Han ile Buhara Hanları arasında yapılan savaşlar her iki hanlığın daha da güçsüzleşmesine neden olmuştur. Bu durumda Rusya Devleti açısından faydalı olmuştur. 1847 yılında Orenburg Genel Valisi Obruçev'in komutasında yine bir askeri istihkâmın kurulmasına başlanılmış ve bu askeri birlikler; Sir-Derya'nın, Aral Denizi'ne döküldüğü, "*Raim*" isimli bir yere yerleşmişlerdir. Rus ordusu hiçbir karşılık görmeden 200 asker, 2 topla birlikte; Canhoca'nın komutasındaki Kazak beylerinden oluşan 700 kişiyle vatan müdafaacılarına karşı Yarbay Yerofeyev komutasında hücumla geçmiştir. 6 Mart 1848 yılında Sir-Derya'nın sağ kıyısında 1.500 kişilik bir Hive ordusu oluşturulmuştur. Bu ordunun içinde; Türkmenlerin Yavmit kabilesi temsilcileri aynı şekilde, Kazak sultanı Cangazi'nin komutasındaki müdafaacılar da yer almıştır. Onlara da Yavmit kabilesinin Serdarı Abdulhalık ve Hive başkomutanı Hoca Niyaz komuta etmişlerdir. Her iki taraf arasında sadece küçük çatışmalar olmuş, Hive hanlığı, ayrıca Aral Denizi civarındaki Kazakları, Rus Devleti'ne karşı birlikte mücadele etmeye çağırmıştır. Muhammed Han Batır, Canhoca Narmuhammedov'a bir mektup göndermiş ve onu, Müslümanlık borcuna sadakat göstererek kâfirlere karşı isyan etmeye davet etmiştir. Ama o, Han'ın mektubunu Rus askeri idaresine vererek bir nevi onları satmıştır.⁴¹⁸

Muhammed Emin Han, başlangıçta iyi yürüttüğü idaresini, 1850'lerden itibaren bozmaya başlamış ve Türkmenlere karşı hatalı bir siyaset izlemiştir. Türkmenlerden aldığı yıllık vergiyi de iki misline çıkarınca, Türkmenlerde hana karşı isyan etmeye başlamıştır.⁴¹⁹

1850 yılında da Hive elçisi Hüdaynazar, Peterburg'da imparatorla buluştuğunda, Ruslara, hanlarının kendileri ile dostluk ilişkileri kurma taraftarı olduğunu söylemiştir. Rus hükümet temsilcileri, elçinin Peterburg'a gitmesine izin vererek onu Orenburg Genel Valisi ile görüştürmüşlerdir. Bu kişi üst makam yöneticilerin talimatları doğrultusunda hanın mektubuna cevap vermiş ve Hive elçisine, Rus hükümetinin her zaman Hive Hanlığı ile dostluk ilişkileri kurmak isteğini vurgulayarak bütün gücüyle işgal faaliyetlerini durdurmaya çalışmışlardır. Hanlıkta Rusya'ya bağlı Kazak kabilelerinin talan edilmemesini talep etmiş, ayrıca Hive elçisi Hüdaynazar, Perovski

⁴¹⁷ Mehmet Saray, a.g.e., s.44-45.

⁴¹⁸ Hamid Ziyayev, a.g.e., s.260-261, 263.

⁴¹⁹ Mehmet Saray, a.g.e, s.62.

ile görüşmesinde bir de Muhammed Emin Han'ın; Rusların Sir-Derya'yı geçmeyeceklerine dair Rusya hükümetinin yazılı bir onay almak istediğini de bildirmiştir. Eğer bu taleplerinin kabul edilmemesi durumunda ise hanlıklarının Rusya'ya elçi göndermeyeceğini, Hive ve Sir-Derya arasındaki bölgelerin askeri istihkâmlar kurmaları için Osmanlı Devleti'ne ya da İngiltere'ye verileceklerini bildirmiştir. Hive Hanlığı'nın şiddetle karşı çıkmasına rağmen, Rus hükümeti, Aral Denizi ve Sir-Derya'nın her açıdan araştırılmasını ve bilgilerin toplanmasını istemiştir. Albay B. Blaramberg'in komutasında 400 askeri bu topraklara göndererek, araştırmalarını sürdürmüşlerdir. Hokand Hanlığı'nın bu çalışmalara karşı çıkması durumunda gerekirse Albay B. Blaramberg'e savaşması talimatını da vermiştir.⁴²⁰

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Hive Hanlığı oldukça karmaşık bir duruma girmiş, bünyesinde bulunan; Karakalpak, Kazak ve Türkmen kabileleri arasında sürtüşmeler devam ettikçe, bu boylar düştükleri bu zor durumda sadece Hive hanlarını sorumlu tutmuşlardır. Rusların da kışkırtmasıyla bazı beyler Hive hanlarına karşı isyan etmeye başlamıştır.⁴²¹

Sonunda, taraflar arasında 1855'de Merv yakınlarında gerçekleşen savaşta, Muhammed Emin, bir grup Türkmen fedaisi tarafından öldürülünce hem hayatını, hem de muharebeyi kaybetmiştir. Muhammed Emin'in yerine Hive tahtına çıkan Abdullah Han üç ay sonra Türkmenlerden intikam almak için onların üzerlerine yürümüş ise de, mağlup olup geri dönmüştür. Bu zaferden sonra Türkmenler istiklâllerine kavuşurken, mağlup olan Hive Hanlığı büyük yaralar almış ve bir daha Türkmenler üzerinde hâkimiyet kuramamıştır. Türkmenlerin mağlubiyetinden sonra Hive hanlığı tam bir karışıklığın içine girmiştir. Hanlığı oluşturan; Özbekler, Yamud Türkmenleri ve Karakalpaklar kıyasıyla birbirleriyle mücadeleye girişmeye başlamış bu da hem kendilerini, hem de ülkelerini perişan bir duruma düşürmüştür. Nihayet Seyyid Muhammed Han'ın başa geçmesiyle memleket huzura kavuşmuşsa da 15 Mayıs 1858'de Orenburg'dan, Hive'ye doğru yola çıkan İgnatiyev başkanlığındaki heyette bulunan; 16'sı coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere toplam 82 kişiden oluşan ekip, Hive topraklarına girer girmez, daha önce Han ile arası açılmış olan Yamud Türkmenlerinin lideri Ata Murad Bey ile gizlice temasa geçerek onun yeniden isyan etmesi halinde kendisine yardım edeceklerini beyan etmişlerdir. Rusların bu

⁴²⁰ Hamid Ziyayev, a.g.e., s.265-267.

⁴²¹ Salih Yılmaz, "Mûnis ve Agehi'nin "Firdevs-ül İkbâl" Adlı Eserlerinde Geçen Karkalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar", Türk Dünyası Araştırmaları, S.145, Ağustos, 2003, s.2.

hareketini öğrenen Hive hanı Seyyid Muhammed, 18 Temmuz'da İgnatiyev'i huzuruna kabul ederek, kendisine gayet soğuk davranmış ve Rusya ile herhangi bir anlaşma imzalamayı reddetmiştir.⁴²²

Hive hanı Sait Muhammed Rahim zamanında yani 29 Mayıs 1873 yılında ülke Rus işgaline uğramaya ve bu tarihten sonra kukla hanların ülkeyi idare etmeye başlandığı sürece girmiştir.⁴²³

1878 yılı Sonbaharında, İngiltere'nin Afganistan'a askeri harekâtını başlatması, Rusya'yı cesaretlendirmiş, kendisinin de Türkmen bölgesini işgal edebileceği yönündeki hevesine bir meşruiyet kazandırmıştır.⁴²⁴ İki devlet 1878 yılında yaptıkları antlaşma ile Türkmenistan bölgesinin Ruslara, Afganistan topraklarını da İngilizler'e bırakılması konusunda hem fikir olmuşlardır.⁴²⁵

Rusya'nın bir vassalı durumuna gelen Hive, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini de sürdürmeye devam etmiş, iki yıl sonra Muhammed Rahim Han, kardeşi ve veliahdı olan Atacan Han'ı İstanbul'a göndermiş ve Atacan Han, yaşanan gelişmeler ile ilgili bilgi vermiş, Osmanlı Devleti ile Hive Hanlığı arasındaki dostluk ilişkilerini sürdürmek konusunda ağabeyinin arzularını iletmiştir. On yıl sonrada Hive hanı bir diğer kardeşi olan İsa Töre'yi İstanbul'a göndermiştir. Yetkililer ile görüşmeler yapan İsa Töre, Tersane-i Amire'deki bazı gemilerde incelemelerde bulunmuş, sonrasında ülkesine dönmüştür.⁴²⁶

3 Kasım 1919 yılında Türkistan Merkez İcra Komitesi, Dışişlerinden Sorumlu Komiser Tursun Hoca'nın teklifi üzerine Hive'de yaşananları yakından takip etmek için Azimbayev, Soldatov ve Şeyhuddin Hasanov adlı kişiler Hive'ye gönderilmiştir.⁴²⁷

Hive Hanlığı, 26 Nisan 1920'de Harezmi Halk Cumhuriyeti haline gelir ve toprakları dört sene sonra Özbekistan, Karakalpakistan, Türkmenistan ve Harezmi arasında paylaştırılır.⁴²⁸

⁴²²Mehmet Saray, a.g.e, s.62-64.

⁴²³Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.297.

⁴²⁴A. Ahat Andican, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2009, s.246.

⁴²⁵Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.24, Ankara, 2011, s.63.

⁴²⁶A. Ahat Andican, a.g.e., s.235.

⁴²⁷Baymirza Hayit, a.g.e., s.105.

⁴²⁸Murat Bardakçı, a.g.e., s.298.

4.4. Hive Bölgesinde Ceditçilik ve Genç Hive Hareketi

Ceditçilik faaliyetleri Hive’de Buhara’dan çok evvel önce başlamıştır. Hemen hemen “*Osmanlı Jön Türkleri*” ile aynı zamanda ortaya çıkmıştır.⁴²⁹

Muhammed Rahim Han’ın 1910 yılında ölmesinden sonra tahta geçen İsfendiyar Han’ın uyguladığı politikalar, hem Yamud Türkmenleri’ni hem de yenilik taraftarı olan “*Cedit*” kesiminin faaliyete geçmesine neden olmuştur.⁴³⁰ Bu yüzyılda Cüneyt Han önderliğindeki Türkmenler ile Murtaza Bey önderliğindeki Özbekler arasında nüfus çekişmeleri başlamıştır. 26 Nisan 1917’de beyler ve “*Yaş Hivelilerden*” yani Ceditçilerden oluşan 32 üyeli meclislerini hanın desteği ile açmışlardır.⁴³¹

XIX. yüzyıl sonundan itibaren Ceditçilik Hareketi ilerleme kaydetmeye devam etmiştir. Bolşevik ihtilalinden sonra Han, “*Genç Hivelilerin*” hükümet idaresinde reform yapmasını kabul etmiş ve 1919 yılında Cüneyt Han’ın yaptığı ihtilâl sonunda İsfendiyar Han öldürülerek yerine Abdullah Han geçirilmiştir.⁴³²

Bolşevikler 4 Kasım 1919’da Tortköl’deki, Türkistan Komünist Partisi’nin Taşkend’teki Rus Komünist Partisi Müslümanlar Teşkilatına, çektiği telgraf ile Hive halkını Cüneyt Han’a karşı ayaklanmasını istemiştir. Fakat Rusya’nın Hive hanlığında unuttuğu önemli bir nokta vardı. O da Hive’de işçi bir sınıfın olmadığıdır. Burada bahsi geçen herhalde Rusların desteğine inanan küçük bir zümreyi kastetmiştir. Bolşevikler, Genç Hiveliler’e yardım etme amacıyla askeri hareketine başlamıştır. Neticede bu da Hanlık rejimin ortadan kaldırılmasının fitilini yakmıştır.⁴³³

1 Şubat 1920’de Abdullah Han, tahtın feragat ettiğini bildirmek zorunda kalır, Moskova’ya gönderilen Han, orada açlıktan ölmüştür. Ne zaman öldüğü belli değildir. Cüneyt Han, bundan sonra direnişine tek başına devam etmiştir. 1922’de Rus hapisanesinden kaçan devlet başkanı Ata Mahdum ve onun ardından içişleri bakanı Niyaz Bey, Cüneyt Han ile birlikte 10-15 bin kişinin katılımı ile Ruslara karşı ayaklanmışlardır. 10 Ocak 1924’te Cüneyt Han, Hive’yi kuşatmıştır. Rusya Devleti, derhal buraya askeri birlikler gönderilmiş ve ayaklanma bastırılarak ve kuşatma geri püskürtülmüştür.⁴³⁴

⁴²⁹ Ali Bedemci, a.g.e., s.389-390.

⁴³⁰ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.298.

⁴³¹ Seyfettin Erşahin, a.g.m., s.319.

⁴³² Füsün Kara, a.g.m., s.1406-1407.

⁴³³ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.299.

⁴³⁴ Baymirza Hayit, a.g.e., s.272-273.

1924 yılında Stalin, tarafından yapılan bir düzenleme ile Türkistan, Türkçenin sadece şive farklarına dayanan “*milli devletlere*” ayrılmıştır.⁴³⁵

4.5. Harezmi Halk Cumhuriyeti

Bağımsız Hive Hanlığı, topraklarının ülkedeki mevcut rejimden hoşnut olmayan bazı Hivelilerin iç ayaklanmaları, ardından da Sovyet işgaline uğramış Ocak 1920’de Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır. HSHC yıkılma kadar, cumhuriyetçi rejim ile işgalci Sovyet güçleri arasında çatışmalara ve yerel direnme güçlerinin alanı haline gelmiş, siyasi ve ekonomik krizler neticesinde Ocak 1924’te ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun katılımıyla çıkan isyanlar neticesinde devlet çökmenin eşiğine gelmiştir.⁴³⁶

Cüneyt Han, bu süreçte HSHC’ye karşı mücadelesini askeri ve siyasi olmak üzere iki yönden idare etmeye çalışmıştır. 1921 yılı sonlarına gelindiğinde Harezmi topraklarının % 80’i Cüneyt Han’ın hâkimiyetine geçmişse de Rus askerleri, Harezmi Devleti’ne karşı toplam 23 saldırı düzenlemiştir. Cüneyt Han’ın bu iki yönlü faaliyetlerine karşılık Rusya’da aynı şekilde Harezmi Devleti üzerine hem askeri hem de siyasi baskısını devam ettirmiştir. Cüneyt Han, Rus kuvvetlerini Karakum’dan uzaklaştırmaya ve bölgeyi kendisine karargâh alanı olarak kullanmaya başlamış, 70 yaşında olmasına rağmen azmi hiç azalmamıştır. 1931 yılına kadar Rus askeri birliklerine saldırıp ara ara Karakum’a çekilmeye devam etmiştir. Bu tarihten sonra İran’a çekilmek zorunda kalır ve 1938 yılında burada vefat eder, kendisi, “*Karakum Kartalı*” olarak anılmaya ve yarattığı milli mücadele ruhu, destanı ise halk arasında etkisini sürdürmeye devam etmiştir.⁴³⁷

27-30 Nisan 1920 tarihinde Hive şehrinde ülke çapında I. Halk Kongresi toplanılmış ve kongre kararı ile Harezmi Halk Cumhuriyet Hükûmeti ve heyeti resmen kurulmuştur. Bu heyet içerisinde; Hacı Yusuf Pehlivanlıyaz; Cumhurbaşkanı, Baba Ahund Selimoğlu; Başbakan, Molla Oraz Hoca Muhammed; Dışişleri Bakanı, Cuma Niyaz Sultanmurat; İçişleri Bakanı, Molla Begcan; Eğitim Bakanı, Hasanoğlu; Millî Savunma Bakanı, Nur Muhammed Babaoğlu; İktisat Bakanı ve Mirşerefoğlu,

⁴³⁵ Erşahin, a.g.m., s.319.

⁴³⁶ Yaroshevski, “*Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti (1920-1924): Kazanılmış Kimlik, Sorunlu Meşruiyet*”, Türkler Ansiklopedisi, C.18, Ankara, 2002, s.1413.

⁴³⁷ Nurettin Hatunoğlu, a.g.e., s.301-302.

Başkumandan olarak seçilmiştir. Harezmi Halk Cumhuriyeti, hükümet üyeleri ağırlıklı olarak Genç Hivelilerden oluşmuştur.⁴³⁸

Hükümet 30 Nisan 1920’de yeni anayasasını kabul ederek, bu anayasa ile “*Rus emperyalizmin baskısından kurtuluşun hatırasına*” kurdukları bu yeni devlete “*Harezmi*” adını vermişlerdir. Bu isim ile açıkça Rus emperyalizmin yeni bir maşası olmayacaklarını ve komünizme iltifat etmeyeceklerini belirtmişlerdir. Nitekim hükümet mensupları arasında bugünkü manada bir tek komünist dahi olmamış, aksine Hacı Yusuf Pehlivanniyaz ya da Pehlivan Niyaz Hacı hem komünist hem de Rus düşmanı olan bir kimliğe sahiptir. Fakat Eğitim Bakanı Molla Begcan, bugünkü Türkiye’de olduğu gibi “*zamanın modası*” anlamında “*solcu*” bir zihniyete sahip olmuştur. 20 ay kadar varlığına devam ettiren Harezmi Halk Cumhuriyeti, bu kısa ömrüne çok büyük başarılar eklemiştir. Bu başarılardan bazıları ise;

1. 1873’den beri her Hiveli’nin rüyası olan istiklallerini gerçekleştirmede,
2. Milli ve müstakil bir ordunun kurulmasında,
3. Osmanlı zabitlerinden, Rıdvan ve Hüseyin beylerle bir harbiye mektebi açılmasında ve bu mektepte birkaç yüz gencin talimli asker olarak yetiştirilmesinde,
4. 20 yıldan beri Hive Hanlığı’nın kaybettiği “*para basma hakkını*” yeniden elde ederek, kumaş üzerine milli paralarını tekrar basmada
5. Cüneyt Han’a, Harbiye Nazırı Muavini Omsa Terigulav ve Zeki Velidi’nin aracılığı ile küçük miktarlarda gizlice silah ve malzeme temin edilmesinde önemli roller üstlenmesidir.⁴³⁹

Bu antlaşmanın giriş kısmının ilk fıkrasında belirtildiği gibi Hive’nin istiklâlini Sovyet Rusya tanımıştır. Rusların, Hive’de sahip oldukları eski şirket ve müesseselerinin tüm imtiyaz hakları ortadan kaldırılarak, bunlara ait mal ve mülklerin tamamı doğrudan Hive Hükümeti’ne devredilmiştir. Bu antlaşmanın yanı sıra 15 maddelik ayrı bir antlaşma daha imzalanmıştır. Bu antlaşma ile de Hive Hükümeti, Sovyet Rusya’nın gümrük sınırları içerisinde bırakılmış ve ekonomisi Rusya’nın iktisadî planına tabi kılınarak ülke, dış ülkelere tamamiyle tecrit edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Hive’nin iktisadî problemleri, Taşkent Sovyet Merkezi’nin idaresindeki, Türkistan Sovyet Cumhuriyeti ile ortak olarak planlanmasına karar

⁴³⁸Fusun Kara, *a.g.m.*, s.1407.

⁴³⁹Ali Bademci, *a.g.e.*, s.398,400-401.

verilmiş ve Sovyet Rusya, Harezmi Halk Cumhuriyeti ile yaptığı bu antlaşmalarla Harezmi'nin bütün kaderini elinde tutmayı muvaffak olmuştur. Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni sıkı takibe almıştır.⁴⁴⁰

Harezmi'de II. Halk Kongresi yapılmadan önce, Fergana'daki Sovyet ordularının kumandanı olan M. W. Sofonov, Mart 1921'de Harezmi Halk Cumhuriyeti'ne askeri diktatör olarak atanmıştır. İlk yaptığı icraatı ise; devlet başkanı Pehlivan Niyaz'ı ve hükümet üyelerini tutuklatmasıdır. 1921 yılı Mayısında toplanan II. Halk Kongresinin kararı ile yeni bir hükümet daha kurulmuş bu yeni hükümetin başkanı; Ata Mahdum, başbakanı; Temmun Hoca, İçişleri bakanı; Ermetoğlu seçilmiştir. Safanov'un yerine de Bik, R.S.F.S.C'nin temsilcisi olarak atanmıştır. Bik yönetimiyle artık Harezmi Hükümeti, Türkistanlıların elinden çıkmış ve tamamen Rusların kontrolü altına girmiştir.⁴⁴¹

1923 yılında ünlü Sovyet anayasası uzmanlarının fikrine göre, HSHC bir nevi “*dönüşüme dönüşüm*” yaşamıştır. Sovyet siyasi sözlüğünde ise “*Sovyet Halk Cumhuriyeti*” olarak nitelendirilen, HSHC'nin, sosyalist bir cumhuriyete dönüşmesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile birleşme yolunda atılan bir adımdır. Fakat HSHC'ye uygulanan politikaya baktığımızda bu kimliğin zorla uygulanılmaya çalışıldığıdır. HSHC'nin bu uygulatılmak istenilen kimlik problemini ve meşruiyet krizini, 4 ana referans noktasına bakmamız gerekmektedir. Bunlardan ilki, HSHC'nin kuruluşunun eski bir rejimden gelen bir mutluluk, siyasi sembolik ve sosyal açının gerçeğidir. Bu da monarşinin yıkılmasına, Hanlık ailesinin Sovyet Rusya'ya sürgün edilmesine, biraz korkuyla olmasına rağmen alt sınıfın güçlenmesine ve Batı kurumlarının; yönetim şekillerinin Sovyet kisvesi altında imrendirilerek uygulanmasıdır. İkinci referans noktası, 1910-1924 yılları arasında gerçekleşen ve Hive'nin siyasi, sosyal haritasının dönüşümüne önemli ölçüde katkısı olan yaptırımlardır. Ülkenin sosyo-politik merkezîyetçiliğinde en önemli etken, 1915-1919 yılları arasında göçebe Türkmen toplumlarının Hive yönetimine karşı çıkardıkları ayaklanmalar olup bu ayaklanmanın şaşırtıcı başarısıyla 1918-1919 yıllarında bu isyanın lideri olan Cüneyd Han'ın ülkesinde ki yükselişi ve iktidara yürüyüşüdür. Ruslar, 1918-1919 yılları arasında tekrar eski ayrıcalıklı konumlarına geri dönmüşlerdir. Hive'nin Sovyet güçleri tarafından işgali ile Türkmenlerin durumu tekrar kötüleşmiştir.

⁴⁴⁰ Füsün Kara, *a.g.m.*, s.1407-1408.

⁴⁴¹ Füsün Kara, *a.g.t.*, s.62.

1918-1924 yılları arasında Harezmi'e emperyalist Sovyet devrimcilerinin müdahalesi kendine özgü bir karakter sergilemiştir bu da de üçüncü referans noktası olmuştur. Ve son, dördüncü referans noktası da, Harezmi'in kuruluşu sırasında cumhuriyet kavramı hakkındaki yaklaşımların özgünlüğü olmuştur. Hive modernistlerine göre bu fikir, ilk ve öncelikli olarak monarşik despotizmin bitişine, egemenliğin halkın eline geçmesine, meclisin toplanmasına, seçim ve kamu haklarından ülkenin bütün nüfusunun faydalanmasına işaret şeklinde olmasıdır.⁴⁴²

Harezmi V. Halk Kongresi ve R. S. F. S. C. temsilcisi Bik'in ortak kararı ile 29 Eylül 1924'te Harezmi Halk Cumhuriyeti'ni lağvedilmesine karar verilmiştir. Harezmi halkının % 70'i Özbek S. S. C.'ne, % 30'u Türkmen S. S. C.'ne bağlanarak, yabancı bir devlet tarafından Harezmi Devleti'ne son verilmiş ve Harezmi, Özbekistan S. S. C.'nin bir eyaleti yapılarak merkezi, Ürgenç olmuştur. 1924'te Buhara ve Harezmi'in mevcudiyetlerinin ortadan kalkmasıyla, Türkistan geleneksel, tarihi ve milli varlığının çağı ortadan kaldırılmıştır.⁴⁴³

⁴⁴²Yaroshevski, *a.g.m.*, s.1413-1414.

⁴⁴³Baymirza Hayit, *a.g.e.*, s.274.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. XVIII. VE XX. YÜZYILDA HOAKAND HANLIĞININ GENEL DURUMU

5.1. Hokand Kelimesinin Anlamı

Hokand kelimesine İslam coğrafyacıları; “*Huvâkand, Huvâkend ve Hokand (Hukand) adı ile halk arasında aslının hûk-kand yani yaban domuzu şehri olduğu*” şeklinde ifade etmişlerdir. A. Vambéry ise bu adın Farsça; “*iyi, güzel şehir anlamında “hobkanddan” (hûbkand) geldiğini ve halk dilinde zamanla Hokand'a dönüştüğü*”dür. Kelime Özbek Türkçesi’nde “*Kokan*” şeklinde telaffuz edilmektedir.⁴⁴⁴

Hokand hakanlarından önce şehir olmadığı dönemde, bu mevkiî ormanlık, kamışlık yerler imiş; o vakitte Çadık hocaları, Taciklere sorduklarında onlar bu ormanda her cins domuzun yürüdüklerini; “*Bu çukur ne? Kimler çevrelemiş?*” dediklerinde ise Tacikler cevap olarak; “*huk kand*” dedikleridir. Hukkand’ı söylemekte zorluk çektiklerinden, bizim Türkçedeki “*k*” (kaf) harfi muhkem olduğundan “*Hukand*” olmuş, Farsça “*kaf*’ı” Türkçe “*kaf*’a” karşılık kılınmıştır. Rusça’da “*kaf*” yoktur, “*Xokand*” olmuştur. Buna benzer söyleyişler; her vakitte, her kabile lisansları yer değiştirip, şiveler değiştiğinden, ismin telaffuzunda da değişimler ortaya çıkmıştır. Buna bazı Hokandlılar güzel bir tevîl ile “*Hukkand*” demesi gelir.⁴⁴⁵

“*Hocend*” şehri, 712’de Kuteybe tarafından ele geçirilen yerler arasında yer almış ve Arap tarihçi Ebulfeda; “*bu şehri Hu-djan = Hocend’e, Khodjanda*” olarak belirtmiştir. Moğol orduları 1220’de Batı Asya’yı istilâ ederken Timur Melik; Hocend’i tek başına müdafaa etmiştir. Sultan Babür; “*Hocend, çok eski bir şehirdir ve lezzetli meyveleri bilhassa da narları çok meşhur*” olduğunu belirtmiştir. Ye-lü Ch’u-ts’ai de K’u-djan hakkında konuşurken o da bu narlardan bahsetmektedir. Cengiz Han’ın generallerinden; Sie-t’a-la-hai’in Yüan Shih, 151’deki biyografisinde Hocend’i; “*Hu-ch’an*” olarak göstermiştir. Çinli Orta Çağ seyyahları; “*Ho-ch’an, Hu-k’ien şehri, Seyhun Irmağının kuzey kıyısında yer alır*” şeklinde belirtmişlerdir. Arapların ise Seyhun’a genelde; “*nahar Hocend, Hocend Irmağı*” dedikleridir. Belki de 1813’te Rus Hükümeti tarafından Hokand Hanı’na gönderilen Philippe Nazarov, Hocend’i gören ilk

⁴⁴⁴Catherine Poujol, “*Hokand*”, TDV, İslâm Ansiklopedisi, C.18, Ankara, 1998, s.214.

⁴⁴⁵Üçler Bulduk, Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi, Berikan Yay., 1.B., Ankara, 2006, s.53.

Avrupalı olmuştur. Ardından Rusya, 1866'da burayı kendi topraklarına katmıştır.⁴⁴⁶ Daha sonraki devirlerde bazen Fergana'ya bağlı kabul edilen "Hocend (Hucende)" şehri, X. yüzyılda müstakil bir bölge durumuna gelmiş ve Maverâünnehir'in büyük şehirlerinden olan Hocend; kale, şehristan, ve ribad bölümlerinden oluşmuştur.⁴⁴⁷

5.1.1. Hokand Bölgesinin Menşei ve Coğrafi Yapısı

Fergana Vadisi; jeopolitik özelliği, su kaynakları ve tarıma elverişli toprakları ile tarihte ve günümüzde Orta Asya coğrafyasının en önemli bölgelerinden biri olma özelliğini korumuştur ve korumaktadır. Dört tarafı dağlarla çevrili olan bu saha, dış istilalara karşı doğal bir set oluşturduğu için Orta Asya'da ilk çağlardan itibaren medeni bir "vaha" olarak kalmıştır. Bu "vaha'yı" ellerinde bulunduranlar siyasi ve iktisadi bakımdan güç kazandıkları gibi Asya jeopolitiğinde de söz sahibi olmuşlardır. Bölgenin tarihi kaynaklarında yedi önemli yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Bunlar; Andican, Oş, Merginan, İsfara, Hocend, Ahsi, ve Kasan'dır. İlk devirlerde var olan Kuba gibi bazı yerler eski önemini yitirip yok olurken, hanlığa ve bölgeye ismini veren Hokand ve Fergana (Skobolev) gibi şehirler ise daha yakın dönemlerde kurulmuşlardır. Firdevsi'nin Şehnamesi'nde; Fergana'yı ilk önce inşa ettiren kişinin filozof Fergana olduğu ve kendisinin Turan şahı Afrasiyab'ın da ümeralarından olduğudur. Cabbar, Lügat-ı Pehlevi'de; *"Kubad ve Afrasiyab vaktinde Fergana bina kılınmış ise de hazreti Süleyman çağındadır. Hazreti Süleyman, Âdem'in yaratılışından 5 bin yıl sonrasındır. O durumda Âdem'in yaratılışından 7 bin 4 yüz yıldan daha fazla geçtiğidir. Bu hesapla Fergana'nın inşası 2 bin 500'e yakın olsa gerektiğidir. Herhalde bu Fergana'nın; Kubad, Nuşirvan, Afrasiyab ve İskender'den kalan eski bir şehir olduğudur."* Bundan dolayı; Oğuz vakıasında Tarih-i Kutadgu'da yazar; Fergana'nın o vakitte olamadığını belirtir.⁴⁴⁸

Fergana'nın Çin kaynaklarında adı Ta-wan, olarak ilk kez Chang Ch'ien'in seyahatnamesinde yer almıştır. F. Hirth bu ismi; *"okunuşu Ta-yüan'dır ve bu halkı Ta (Büyük) Yavan, Grekler olup, kelime benzerliğinden başka hiçbir ortak noktası yoktur"* ifadelerini kullanmıştır. Pulleyblank ise ismin; *"okunuşu Dai-iwan'dır, Toharistan adı öne sürmüştü de bu zayıf bir ihtimaldir"*. Chavannes bu yeri; Uratepe olarak tespit

⁴⁴⁶ Kürşat Yıldırım, Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Ötüken Yay., İstanbul, 2013, s.382.

⁴⁴⁷ V. V. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yay., İstanbul, 1981, s.212.

⁴⁴⁸ Üçler Bulduk, a.g.e., s.7,40-41.

etmiş ve Hirth de onu takip etmiştir. Barthold ise; Uratepe'nin Arap kaynaklarında geçen "*Uşrûsana*" olduğunu tespit etmiştir. Kaşgarlı Mahmut'a göre; "*Türkler, Fergana'ya Özkend adı vermiştir ki kendimizin şehri*" demektir. Wylie'nin ise; "*Ta-wan'ın başkenti olarak kaydedilen Er-shih şehrini neden Özkend ile özdeşleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır*" diyerek, uzaklık ölçüleri ve konum bilgisine göre bu ülkenin bugünkü Fergana bölgesi olduğu açıktır. Fergana adına atıfla Çin kaynaklarında; "*Pa-han-na gibi adların geçmesi ise ancak V. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Ta-wan, Po-han, Pa-han-na, Uratepe, Uşrûsana gibi şehirlerin hep Fergana bölgesi ile ilgili olduğu görülmektedir. Ning-yüan ülkesi; Pa-han-na ve P'o-han'dır. Yüan Wei zamanında adı P'o-lo-na idir. Başkenten 8.000'li mesafede olup; Kral, Çen-çu (Amu-Derya) Nehri'nin kuzeyindeki Si-kian (Ahsiket) şehrinde yaşamıştır, ülkenin 6 şehri ve 100 kasabası ve insanların genelde uzun ömürlü olduğudur. Çeng-kuan döneminde (627-649) Kral K'i-pi, Batı T'u-küe (Türk)'lerinden K'an mo-ho-tu (Bagatur) tarafından öldürülmüş ve A-şi-na, Şu-ni şehri ele geçirmiştir. Şu-ni'nin ölümünden sonra oğlu O-po-çi iktidarı ele alır, O-po-çi'nin başkenti K'o-sai'dir. Hien-k'ing dönemi (656-660) ile K'o-sai şehri, Hiu-siun Hükümeti'nin yönetim merkezi (658) olur. Hsüan-tsung yönetimi zamanında (739) Arslan Tarkan, T'u-ho-sien'i ülkenin kralına anası tarafından ecdadının adı olan Tu, soyadını vermiştir. Kral Çung-tsie, oğlu Sie-yü'yü (754) bağlılık bildirmek üzere saraya gönderir ve oğlu, Çin geleneklerini öğrenmek için muhafız alayında görev ister, bu isteği yerine getirilir ve kendisine; Sol Askeri Muhafızlar Generali ünvanı verilerek, canla başla T'ang'lara hizmet etmeye başlar*" şeklinde olduğudur.⁴⁴⁹

Türkistan'ın güneyinde bulunan vilayet; Çin, Afganistan ve Buhara ile sınır olup; 140.000 km². yüzölçümüne sahiptir. Vilayetin kuzeyinde Sir-Derya Nehri bulunmaktadır ki üç tarafı; Çatkal, Fergan, Alay dağları ile çevrilidir. Dağların yüksekliği 5.000 m. kadar çıkar. Bu bölgede; dağlar, nehirler ve çayırlar yer almaktadır. Ancak vilayetin alt kısımlarında suyun azlığından dolayı toprağı kumlu ve tuzludur.⁴⁵⁰ Fergana, doğuda Kaşgar (Doğu Türkistan), batıda Semerkand, güneyde Bedaşan (bugün Afganistan ve Hindistan arasındadır) ile hududu olan dağlarla çevrili olup kuzeyde Almalık, Almatu, Yangı (Otrar) şehirleri bulunmaktadır. Fergana Havzası'nın,

⁴⁴⁹Kürşat Yıldırım, a.g.e., s.97-98,172-173.

⁴⁵⁰Kafkasya Asya Üstü ve Türkistan Vilayetleri Buhara ve Hive Hanlıkları Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistik Mücmel Malumatı, Der-saadet-Matba-yı Askeriye 1334 Harbiye, Milli Kütüphane, Ankara, 1946, s.52.

uzunluğu 300 km. ortalama genişliği 100 km. olup, yüzölçümü 22.000 km². civarındadır.⁴⁵¹

Bölgede sanayi, yönetim merkezi Fergana kentinde, Hokand'da ve ipek üretim merkezi Margilan'da yoğunlaşmıştır. Fergana vadisinde Hokand-Fergana-Andican-Namangan-Hokand arasında bir halka teşkil eden Türkistan demir hattı birkaç kol ile kömür madenlerine uzatılmıştır.⁴⁵²

Fergana bölgesinde suni sulamanın gelişmesi ile çiftçilik ve buna paralel olarak üretimde gelişmeler sağlanmıştır. Hokand Hanlığı'nın kurulmasıyla da birçok göçmen kabile yerleşik hayata geçerek ilerlemeye olumlu etkide bulunmuştur. Çiftçiliğin gelişmesine uygun olarak zanaatkarlık, özellikle; dokumacılık, dericilik, çömlekçilik, terzilik, boyacılık, bakırcılık, demircilik, marangozluk... vb. türleri gelişme göstermiştir.⁴⁵³

Pei-şi adlı bir seyyah milattan sonra V. yüzyıl Fergana'sı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Ona göre; *"1,5 km. lik çevresi olan başşehir Kâsân'da koç şeklindeki altın bir taht üzerinde oturan hükümdarın, çok kalabalık bir ordusu vardı; III. yüzyıldan itibaren aralıksız bir şekilde ülkeyi yöneten hanedanın son hükümdarı 649 yılında Göktürkler ile yapılan bir savaşta ölür, hükümdarın kardeşi ülkenin küçük bir bölgesine bir süre daha hüküm sürer ardından toprakların hemen hepsi Göktürkler'in ve zamanla da bu bölgenin tamamı Batı Göktürk Devleti'nin eline geçer, bu devletin ortadan kalkması ile (658) de Çin'in bir eyaleti haline gelir"* ifadesini kullanmıştır.⁴⁵⁴

Fergana her devirde büyük Türk merkezlerinden biri olmuştur. Emevilerin ilk devirlerinden başlayarak, Abbasilerin gelişme devri olan El- Mütevekkil zamanında (846-861) gerek hilafet ülkelerine gerekse de halifenin özel muhafız gücü için gerekli paralı asker ihtiyacını (Türklerin büyük bir kısmını) Fergana bölgesinden karşılamıştır. Ferganalı Türklerin, İslam dini ve Müslümanlarla ilk trajik temasları, Halife Raşidin devrine kadar uzanmaktadır.⁴⁵⁵

⁴⁵¹Ali Bademci, a.g.e., s.167.

⁴⁵²Fusun Kara, *"Özbekistan Tarihi (1917-1991)"*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Elazığ, 1999, s.27-28.

⁴⁵³Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII-XX. Asır Başları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, Ankara, 2007, s.28-29.

⁴⁵⁴Tahsin Yazıcı, *"Fergana"* TDV, İslâm Ansiklopedisi, C.12, Ankara, 1995, s.375-376.

⁴⁵⁵Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler (İslamiyet'in Türkistan'da İlk Yayılış Yılları ve İlk Müslüman Türklerin Mücadeleleri Orta Asya'da İslam Kültür ve Medeniyetine Giden Yol)*, I.B., Konya, 1988, s.163-164.

Daha sonra bölge Samanilerin egemenliği altına girmiştir. 940-1040 yılları arasında Müslüman-Türk devletinin yurdu olmuştur. Karahanlıların, “*Büyük Kağanlar Devri’nin*” kapanması üzerine, Karahanlı toprakları üzerinde kurulan dört hanlıklardan biri de Fergana Hanlığı olmuştur.⁴⁵⁶

1141’de burası Karahıtaylar’ın hâkimiyeti altına girmiş, 1212’den 1217’ye kadar Harizmşah Alâeddin Muhammed ile Karahıtaylar topraklarında hâkimiyet kuran Nayman Hükümdarı Küçlüğ Han arasında mücadele alanı haline gelmiş; bu mücadelenin sonunda Küçlüğ Han’dan korkan Alâeddin Muhammed Şâş, bu yerleri Naymanlar’ın eline geçeceği endişesiyle tamamen tahrip ettirmiştir. Moğollar’ın, hâkimiyeti bölgeye egemen olmuştur. Bölge XIII. yüzyıldan uzun süre Mahmud ve onun oğlu Mesud Yalvaç tarafından yönetilmiştir. Çağatay ulusu XIV. yüzyılda batı ve doğu olarak iki düşman cepheye ayrılınca bölge Timurlular’ın hâkimiyeti altına girer. Bu dönemde de bölge Şahruh ve oğlu Uluğ Bey’in hâkimiyet alanı olan Horasan’a bağlanır. 1469-1494 yılları arasında Timur’un torunlarından Ömer Şeyh’in yönetimi altına girer; Ömer Şeyh’in oğlu ve halefi Bâbü, Özbek (Şeybani) hükümdarı Muhammed Şeybani Han’la yaptığı savaşlardan sonra 1504’te bölgeyi Özbekler’e bırakarak Kâbil’e gitmek zorunda kalır ve bölge Şeybâniler’in eline geçer.⁴⁵⁷

1512 yılında Fergana’yı terk etmek zorunda kalan Babür, oğlu ve iki hanımı ile birlikte Alay Dağları’nı aşarak Hindistan’a yönelir. Hocend ve Kanıbadem’den geçerken, karısı Seydafak bir erkek çocuk doğurur. Babür, düşmanları tarafından izlendiği endişesi ile yeni doğan çocuğunu kıymetli eşyalar ve “*altın beşik*” ile beraber yolda bırakmak zorunda kalır. Tarih-i Şahruhi’de bu nedenden dolayı Hokand hanlarını “*Altın Beşik*” olarak adlandırır. Efsanevi anlatıma göre; “*Tirgav, Cıncat ve Saray köylüleri yeni doğmuş çocuğa sahip çıkarlar. Tirgavlılar bu çocuğa “Altın Beşik” adını verip büyütürlerken, Cıncatlılar çocuğun örtülerini, Saraylılar da beşiğini alırlar. Diğer bir görüşe göre de Özbek Ming boyundan bir kadın çocuğa bakmakla mükellef kılınır, çocuk büyüdüğü zamanda onu 4 farklı kabileden hanım ile evlendirirler, evlendirildiği bu hanımlar ise Kırgız, Kıpçak, Cüz ve Ming boylarına mensupturlar. Altın Beşik, Aksı’da Ming boyunun lideri olarak yaşamını sürdürmüştü ve boydan evlendiği bir hanımdan olma, Tengircar/Tanrıyar isminde bir erkek çocuğu olmuştur. Hoca Mağzum-ı Azam’ın müridi olan Altın Beşik, oğlunu da Aksı’ya gelen Mağzum-ı*

⁴⁵⁶Ali Bademci, a.g.e., s.175-176.

⁴⁵⁷Tahsin Yazıcı, a.g.m., s.376-377.

Azam'ın akrabası Hoca Nizam adlı birine teslim ederek onun yanında yetişmesini sağlamıştır. Tengircar babasının ölümünden sonra hocalarında yardımı ile Fergana'ya Bey olur, onun ölümünden sonra da Tengircar'ın soyundan gelen kişiler Fergan'da, Bey olmaya devam ederler."⁴⁵⁸

1599'da Şeybaniler'in de ortadan kalkmasından sonra bölge nüfuslu birçok hoca ailesi tarafından; paylaşılmaya ve bölünmeye başlar ardından da Buhara'ya bağlanır. XVII. yüzyılda vadiyi saran dağlardan gelen Kazaklar ve Kırgızlar'ın eline geçer, 1710 yılında hoca aileleri arasında paylaşılan Fergana toprakları; Özbekler'in "Ming" kabilesine mensup olan "Şahrüh" tarafından, Bi Hocalar'ın hâkimiyetine son verilerek, bağımsız bir Özbek devleti kurar. Devletin merkezi de Hokand olduğu için bu devlete zamanla "Hokand Hanlığı" adı verilir. Ruslar ta ki bu bölgeyi ilhak edinceye kadar devlet bağımsızlığını devam ettirir.⁴⁵⁹

5.1.2. Hokand Hanlığı

Ming kabilesi, Şeybani Hanı Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını terk ederek, Fergana'ya göç edip, Şahrüh tarafından merkezi Hokand şehri olan bu hanlığı kurmuşlardır.⁴⁶⁰ Hanlığın, ekseriyete nüfusunu Özbekler meydana getirmiştir. Fakat Kırgız Türklerinin Hokand Hanlığı'na katılması ile nüfus oranı değişmiş ve Kırgızlar, hanlıkta en kalabalık grubu oluşturmaya başlamış ve Hokand Ordusu'nun çekirdeğini oluşturmalarıyla da devlet idaresinde birinci derecede söz sahibi olmuşlardır.⁴⁶¹

Şahrüh, yaklaşık oniki yıl beyliğini sürdürmüştür. Abdurrahim Bik, Abdulkерim Bik ve Şadibek (Şadeyibek) adların da üç oğlu olmuştur. Babasının yerine Abdurrahim Bik, geçmiş ve oda babası gibi oniki yıl tahtında kalmıştır. Babasının ölümüne kadar Abdurrahim, Hocend hâkimi olan Akboto, tarafından gözetilmiş ve desteklenmiştir. Şahrüh'un ölümü ile araları açılmış; sebebi ise Abdurrahim'in, Hocend'in bir kısmını hâkimiyeti altına almasının kendisi açısından iyi olmayacağını düşünmesi ve Abdurrahim, tarafından öldürülebilmesinden duyduğu endişedir. Bu süreçte Akboto, Abdurrahim'e karşı bir plan hazırlığında bulunmuşsa da, bu planı öğrenen Abdurrahim, kaçarak baba toprağına sığınır, ta ki 1725'te Akboto ve iki oğlunu birlikte yakalayıp

⁴⁵⁸ Üçler Buldak, a.g.e., s.15-16.

⁴⁵⁹ Tahsin Yazıcı, a.g.m., s.376-377.

⁴⁶⁰ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", TDV. İslâm Ansiklopedisi, C.18, Ankara, 1998, s.215.

⁴⁶¹ Çetin Pekacar, "Pamir Kırgız Türkleri", Yeni Türkiye Dergisi, C.3, S.16, 1997, s.1301.

öldürtene kadar devam etmiştir. 1729'da Buhara hanlığına karşı mücadele veren “*Keneges*” kabilesinden “*Hakim Bi'nin*” kız kardeşi “*Ayçüçük*” ile evlenerek bir dizi siyasi anlaşma imzalamıştır. Abdurrahim Bik'in ölümünden sonra yerine kardeşi Abdulkirim (1734-1747) geçmiştir. Devletin güçlenmesi ve halkın zenginleşmesi için büyük bir gayret göstermiş, ancak 1741-1750 yılları arasında Hokandlılar ve Kalmuklar arasında çetin bir mücadele yaşanmıştır. Zor durumda kalmalarına karşın, özellikle “*Batur*” isimli bir Kıpçak'ın kahramanlığı, Hokandlıları cesaretlendirmiş ve Kalmuklar Fergana Vadisi'nden çekilmek zorunda kalmıştır. Abdulkirim Bik'in 1747 yılında ölümünden sonra yerine oğlu; tek oğlu olan Abdurrahman bölgenin diğer beylerinin desteğini alarak Hokand'ın yeni hanı ilan edilmişse de yaşı küçük olan Abdurrahman henüz hanlıkta bir yılını doldurmadan, amcası Abdurrahim Bey'in genç oğlu Erdana (İrdana) tarafından tahtan indirilmiştir. Erdana tahta yaklaşık ondört yıl kalmıştır.⁴⁶²

Hokand Hanlığı'nın güçlenmesi Çinlileri kaygılandırmıştır.⁴⁶³ Erdana 1758'de sınırlarına dayanan Çin ordusunun baskısı üzerine Çin'in tabiliğini tanımaya mecbur kalmıştır. Çinlilere karşı Afganistan kralı “*Ahmed Durrani*” ile bir ortak harekete girmeye çalışmış, ancak Durrani'nin, Hokand ve Taşkend arasında 1763 yılında yaptığı gösteri sonuçsuz kalmıştır.⁴⁶⁴ XVII. yüzyılda sahanın idari hâkimiyeti Çinlilere geçince bir kısım yerli Türk kitlesi zorla İli havzasına, göç ettirilirmiş ve burada “*Tarançi*” kavim adını almıştır. Sahanın asil Türk halklarından olan bu kavme Tarançi yani “*ekinci*” adı Cunganlar tarafından verilmiştir.⁴⁶⁵

Erdana Bek'in beş kızı vardı ancak erkek çocuğu bulunmadığından; ölümünün ardından toplanan Özbek ve Sartlar artık Şahrüh'un üçüncü oğlu Şadibek soyundan gelenlerin hanlık sırasına sahip olduklarını ileri sürerek Şadibek'in oğlu, Süleyman Bek'i tahta geçirip sultan ilan etmişlerse de ne yazık ki Süleyman Bek, tahttaki üçüncü ayında bir suikast sonucunda öldürülmüştür. Erdana'nın henüz yaşarken destek verdiği bu nedenle de Kara Töbö'den getirttiği Narbuta, Hokand hanı olmuştur. Abdurrahman Bey'in oğlu olan Narbuta'nın hükümdarlığı da 1770-1799 yılları arasında olup; ilk zamanları iç karışıklıklar içinde geçmiştir. Narbuta'nın bir hatundan Alim Bek ve Ömer

⁴⁶²Üçler Bulduk, a.g.e., s.17-19.

⁴⁶³İhsan Güneş, Türk Cumhuriyetleri, Anadolu Üniversitesi, 8.Ünite, <https://slidex.tips/downloadFile/trk-cumhuriyetleri-nte-amalar-indekiler-yazar-profdr-hsan-gne?preview=1>, s.169.

⁴⁶⁴ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., 6.B., Ankara, s.526.

⁴⁶⁵Ahmet Caferoğlu, Türk Kavimleri, Enderun Yay., 2.B., İstanbul, 1988, s.17.

Bek ile bir de başka bir hatundan Rüstem Bek adlı üç oğlu olmuştur. Hacı Bik adında bir de biraderi bulunmaktadır. Bu dört kişiden kimin han olacağı hususunda Fergana ahalisi arasında ihtilaf çıkmış netice de Ming kabilelerinin desteği ile Alim Bek, 1800’de tahta geçmiştir. Alim Bek, kardeşi Kanı-badem hakimi Rüstembek’i öldürmüştür. Onun bu sert ve acımasız tutumu halk arasında “*Zalim*” lakabıyla anılmasına neden olmuştur. Güçlü bir merkezi devlet oluşturma çabası içinde bulunan Alim Bek, aldığı sert önlemler neticesinde içte ve dışta huzursuzlukların artmasına neden olmuştur. Nitekim, Çüst hakimi Büzürük Hoca’nın 1803’te isyan etmesine, ardından da Taşkend hakimi Yunus’un Fergana’yı, Cüz kabilesi’nin de Hocend’i kısa bir süreliğine de olsa ele geçirmeleri ile neticelenmiştir. Alim Bek, 1805’e kadar sürecektir mücadeleyi kazanarak tahtını sağlamlaştırmış ve devletinin adını resmen “*Hokand Hanlığı*” olarak ilan edip, kendisi de “*Han*” unvanı alarak “*Alimhan*” ismini almıştır. Muhafızlar, Alimhan’ın, Taşkend’te öldüğü dedikodusunu yayarak yerine ağabeyi Ömer’i tahta geçirmişlerdir. Bu durumu öğrenen Alimhan, Hokkand’a doğru yola çıkmış, ancak Sir-Derya yolunda Altıkuş denilen mevkiide Andicanlı Kamber Mirza’nın adamları tarafından 1810’da öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra tahta kardeşi Ömerhan (1810-1822) geçmiş ve ağabeyi Alimhan’ın siyasetini devam ettirmiştir.⁴⁶⁶

Ömerhan, 1812’de bir elçisini Rusya’ya göndererek diplomatik bir ilişki başlatmıştır. 1813 yılında Rus elçisi, Hokand’a gelmiştir. Böylece hanlığın kuzey sınırları batıda Sir-Derya’nın aşağı mecrasından, doğuda İli’ye kadar uzanmıştır. 1822’de Hokand tahtına Ömerhan’ın oniki yaşındaki oğlu Muhammed Alihan (Madali) geçmiş ve Çin’e karşı aktif bir siyaset izleyen, Kaşgar Hocaları’nı desteklemiştir. Ancak Oratepe yüzünden Buhara ile ihtilaf devam etmiştir.⁴⁶⁷

Aslında Hokand ve Buhara arasındaki ezeli çekişme bu dönemde Aşgar Kalesi’nin el değiştirme bahanesiyle başlamış, Buhara emiri Nasrullah Han karşısında ordusu hezimete uğrayan Muhammed Alihan, Oş tarafındaki dağlık bölgeye kaçarsa da kendi adamları tarafından bağlanıp Emire teslim edilmiştir. 1841’de tahtından feragat etmek zorunda kalır, yerine kardeşi Mahmudhan geçmiştir. Fakat altı ay aradan sonra Buhara emiri Nasrullah Han, Hokand’ı basıp şehri ele geçirmiş ve Muhammed Alihan, Sultan Mahmudhan ve annesi Mahlar Ayım’ı (Nadire Hanım’ı) katletmiştir. Emir

⁴⁶⁶ Üçler Bulduk, a.g.e., s.19-22.

⁴⁶⁷ Enver Konukçu, a.g.m., s.215.

Nasrullah Han, kuklası durumundaki İbrahim Hayal'i Hokand hâkimi yaparak; bu şekilde hanlığı elinde tutmak istemişse de Kırgız beyleri hanlığa uygun bir varis arayışına girmişler ve Alimhan'ın elli yaşlarında olan oğlu Şirali'yi han ilan etmişlerdir. Şiralihan, Müselmankul adlı bir Kıpçak liderini “*binbaşı*” olarak görevlendirerek, bir nevi kendisi onun himayesinde bulunmuştur. 1845 yılında Oş şehrinde çıkan isyanı bastırmak için harekete geçen Müselmankul, Şiralihan'ı yalnız bırakması neticesinde hanın yakın arkadaşları tarafından Şiralihan katledilmiştir. Şiralihan'ın iki Kırgız hatunundan olma beş oğlu bulunmaktadır. Bunlar; Sarımsak Bik, Sultanmurad Bik, Hüdayarhan, Mallahan ve Sofi Bik'tir. Müselmankul Oş'taki isyanı bastırıp Nemengan'a gelerek Şiralihan'ın oniki yaşındaki oğlu Hüdayar'a kızını nikâhlayıp, ardından Hokand'a yürüyüp Sultanmuradhan'ı öldürüp Hüdayar'ı han ilan etmiştir. Hüdayarhan'ın henüz çocuk yaşta olmasından dolayı devletin dizginlerini eline almasıyla Kıpçakların, Hokand üzerindeki hâkimiyeti de artmıştır. Bu dönemde devlet hazinesi için toplanan vergiler de halka ağır bir yük getirmesiyle, halktan gelen şikâyetler neticesinde Müselmankul'un yetkileri kısıtlanmıştır. Gücünü yeniden kazanmak isteyen Müselmankul, Ruslar ile ilişki kurarak Velyaminov-Zernov ile gizlice haberleşmiştir. Rus kumandan vekili ile haberleştiğini ve gücünü artırmaya çalıştığını öğrenen; Özbek ve Kırgız beyleri canlarını kurtarmak için Kıpçaklardan önce davranarak saldırmışlardır. Neticede; 20 bin Kıpçak öldürülmüş ve 1852'de Müselmankul idam edilmiştir. Kıpçaklara ait topraklar müsadere edilerek bu topraklar ucuz fiyata satışa çıkarılmıştır. Bu durumdan faydalanan Ruslar, 1853'te Akmesicid'i işgal etmişlerdir. Hüdayarhan, halk üzerinde otorite kurmak için çeşitli tedbirlere başvurmuşsa da memleketi idare edebilecek kabiliyette olmadığından bu tedbirler ters tepmiş ve yer yer isyanlar çıkmıştır.⁴⁶⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hokand Hanlığı'nın sınırları; Pamir'den İli Nehrine ve Altay Dağları'ndan, Sir-Derya'nın aşağı mecrasına kadar uzanması, Buhara Emirliği ile arasının bozulmasına ve arada kanlı savaşların yapılmasına neden olmuştur.⁴⁶⁹ Hüdayarhan, 1843'te kardeşi Malla Bey, komutanlığı altında Taşkend'i, Buhara'dan geri almıştır. Hokand ve Buhara arasındaki bu düşmanlık ta ki 1865'e kadar devam etmiştir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ Üçler Bulduk, a.g.e., s.23-26.

⁴⁶⁹ Nadir Devlet, a.g.e., s.300.

⁴⁷⁰ Baymirza Hayit, a.g.e., s.37.

1862 yılında “*Adigine*” boyundan olan Alimbek’in de bulunduğu Kırgız beylerinin de başını çektiği isyanda Malla Han güç duruma düşmüştür. İsyancılar Mallahan’ı öldürtüp; onbeş yaşındaki Şah Murad’ı tahta çıkartmışlardır. Şah Murad, Mallahan’ın yeğeni olup, Sarımsak Bey’in oğludur. Alimbek de Şah Murad’ın veziri olmuştur. Ancak Hokand hanlığının başına Hüdayarhan’ın getirilmesini isteyen muhalifler Kanaat Şah ve Rüstem Bey’in başkanlığında gittikçe güçlenmeye başlamışlardır. Ardından Hüdayarhan’ı, Taşkend’e davet ederek onu han ilan etmişlerdir. 1863 yılında isyancıların hareketini bastıramayan Hüdayarhan’ın ordusu bozguna uğramıştır. “*Buhara Emiri Muzaffer*”, Hüdayarhan’a yardım amacıyla 12 bin kişilik bir orduyla Hokand’a gelmiş ve Oş bölgesine doğru harekete geçtiği sırada Molla Alimkul, Hokand’ı kuşatıp Hüdayarhan’ı bozguna uğratmıştır. Hüdayarhan bir kez daha kaçmak zorunda kalmıştır. Mallahan’ın oniki yaşındaki oğlu Sultan Seyid tahta geçirilmiş, Alimkul da hanın “*atalık’ı*” yani; vasisi, babası yapılmıştır. Bu şekilde Hokand’ın asıl iktidarı Alimkul’un eline geçmiştir. 1865 yılında Molla Alimkul, Ruslarla yapılan savaşı kaybetmiş ve Taşkend’e öldürülmüştür. Buhara Emirinin desteği ile Hüdayarhan, bir kez daha Hokand Hanlığı’nın başına getirilmiştir. 1873 yılında artan hoşnutsuzluklar isyana dönüşmüş, farklı eyaletlerde halk ayaklanmaları ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlisi de tarihte “*Polathan İsyanı*” olarak bilinen isyan olup; Molla İshak Hasan (Polathan) önderliğinde hem hanlığa hem de Ruslara karşı aynı anda yürütülmüş ve yaklaşık dört yıl sürmüştür. Polathan büyük bir başarı elde etmiştir.⁴⁷¹

Hokand tahtına üç defa oturan Hüdayarhan, 1875’teki son iktidar döneminde iç isyanlarla başedememesi üzerine Ruslar’dan yardım istemiş ama hâkimiyetini sağlamlaştırmak maksadı ile Ruslar’a yanaşması kurduğu hayallerin tam tersini yaşamasına neden olmuştur.⁴⁷²

1875’teki son yenilgisinden sonra Hüdayarhan, Taşkend’e kaçmak zorunda kalmış ve tahtını da oğlu Nasriddinbek’e bırakmıştır. Han, Rusların karargâhı durumunda olan Orenburg’da gözetim altında tutulmuşsa da Türkistan’ın hiçbir yerinde gideceği yeri olmadığından; İran ve Afganistan üzerinden Bombay’a gelir ve bir gemi ile Cidde’ye geçerek hayatını, burada idame ettirmeye çalışmıştır. Ardından Rus generali Kaufman 1875 Eylülünde, Nasriddinbek ile 22 maddeden oluşan ağır bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre; Hokand Hanlığı’na bağlı Sir-Derya’nın sağ

⁴⁷¹ Üçler Bulduk, a.g.e., s.27-33.

⁴⁷² Murat Bardakçı, Enver, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015, s.297.

kıyısında bulunan şehir ve köylerin Türkistan Genel Valiliğine bağlanması, Hokand Hanlığı'nın her yıl 500 bin som/ruble vergi vermesi, Mergilan vilayeti halkına ek olarak 125 bin altın tenge (500 bin som) verme şartı konulmuştur. Bu vergileri ödeme de zorluk çeken ve sabrı taşan halk yeniden ayaklanmış. Nasriddinbek bu süreçte ortaya çıkmamış ve halk Polathan'ı "han" olarak ilan etmiştir. 19 Şubat 1876 yılında otuzüç yaşındaki özgürlük hareketinin cesur önderi Polathan, Merginan'da Ruslar tarafından asılmıştır. Böylece Hokand Hanlığı tamamen Rus sömürgesi haline getirilmişse de Rus istilasına karşı Fergana'da verilen mücadele hiç bitmemiştir.⁴⁷³

5.2. Rusya'nın Hokand ve Fergana Bölgesini Ele Geçirme Aşaması

Kazak lideri, Ruslar tarafından idam edilmeden sonra Çu Irmağı çevresinde yaşayan yaklaşık 20 bine yakın kişiyi; Yurt, Türkistan ve Karatau şehirlerine göç edip Hokand Hanlığı vatandaşı olmuştur. Hatta Kenasara'nın oğlu; Sultan Sadık Hokand ordusuna katılıp Rusların sınır ihlallerine karşı bizzat savaşmıştır.⁴⁷⁴

Orenburg Askeri Üssün'den hareket eden Rus birlikleri, önce Kazakların merkezi yerleşme bölgelerinden olan; Turgay'ı ve 1846 sonbaharında da Sir-Derya'nın, Aral'a döküldüğü yerde Hokandlılar tarafından kurulan ve stratejik önemi büyük olan Kazalinks Kalesi'ni işgal etmişlerdir.⁴⁷⁵

1846-1847 yıllarında Ulu Cüz Kazaklarından kalan kısımları da Rus Devleti'nin egemenliğine geçmesiyle Rusya'nın etki alanını daha da genişlemiştir. Rus orduları, 2-4 Temmuz 1853 yılının günlerinde Akmesid'e girmişlerdir. General Perovski, Akmesid'in sözde "Rus Toprağında" kurulmuş olmasına dikkat çekip askeri işgalini aklamaya çalışmıştır. Hatta barış niyetiyle geldiğine inandırmak istemiştir. O, Kazakları Hokand Hanlığının sözde zulmünden kurtarmak istemiştir. Buna istinaden; Rus askerleri düşmanları olan; "Akmesid Müdafaaacılarının" cesaretleri ve savaşçılık niteliklerini kabul etmişlerdir. Ayrıca Hokand Hanlığı tarafından Akmesid'e hiçbir yardımın yapılmamasına, kalenin kendi haline bırakılmasına, Ruslar dahi şaşırmışlardır. Akmesid'i ele geçiren Rusların bu konuda söylediklerini Molla Niyaz Muhammed şöyle belirtir: ".... Akmesid, bütün Müslüman topraklarını kapısı ve Deşt-i Kıpçak'ın göbek bağıdır. Denilebilir ki, kim bu kaleyi zapt ederse, bütün Deşt-i Kıpçak'a sahiplik

⁴⁷³Üçler Bulduk, a.g.e., s.33-35.

⁴⁷⁴Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1995, s.187.

⁴⁷⁵Mehmet Saray, a.g.e., s.58.

eder. Onların bize işte bu kalede darbe vurmaları gerekirdi. Eğer Buharalılar, Hiveliler ve Hokandlılar aralarındaki ihtilâfları bir kenara bırakıp anlaşarak birleşseydiler ve üç yandan bu tarafa gelseydiler, bizi bertaraf etmek çok kolay olurdu. Çünkü bizde bir ordunun ihtiyacı olan ne bir yiyecek, ne de bir giyecek vardı." ⁴⁷⁶

Rus, Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864'de Türkistan ile Evliya ve Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplemiştir. Bu Rus seferleri Hokand Hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ve Hokand arasında savaş başlamıştır. Rus generallerinden Çernyayev, 15 bin kişilik kuvvetiyle Çimkend'i müdafaa eden Molla Alimkul kumandasındaki Hokand, kuvvetlerine başlangıçta yenilmiştir. ⁴⁷⁷

Molla Alimkul, bir anda Buhara birliklerinin Hokand'a doğru yürüdüğü haberini alarak, Hanlığın başkenti Hokand'ı müdafaa etmek için, kuvvetlerinden bir kısmını alarak Çimkend'i terk etmiştir. Bu sırada Hokand ordusu, Hocend ve Ora Tepe için, Buhara ile savaşa girişmiştir. Bu yüzden, Hokand ordusu iki cepheden birden çarpışmak zorunda kalmış ve Rus birlikleri, Hokand ve Buhara arasındaki savaş durumundan istifade ederek Çimkend'e saldırmıştır. 18 gün, aralıksız kanlı savaş devam etmiş ve Ruslar, savaşı kazanarak 22 Eylül'de şehri işgal etmişlerdir. ⁴⁷⁸

Böylece mühim bir kısmı Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Hokand Hanlığı'nın geri kalanı da Buhara'nın vassalı durumuna gelir. ⁴⁷⁹ Sultan Said Han'dan izin aldıktan sonra; Molla Alimkul askerleri ile Serov'un komutasındaki Rus askeri birlikleri İkan köyüne 4 km. mesafedeki bir yerde Alim Kul'un komutasındaki vatan müdafaacıları tarafından kuşatılmıştır. Sultan Said Han ve Molla Alimkul, İkan savaşından sonra Taşkend'e döndükleri zaman Taşkendliler, Hokand hanlığının tarafını tutup vatan savunması için hazırlanmışlardır. ⁴⁸⁰

1876'da Hokand Hanlığı kaldırılmasıyla; Kırgız toprakları olarak bilinen bölgenin büyük bir kısmı, 1886'dan 1917'ye kadar Türkistan İli olarak kalan; Türkistan Umumi Valiliği altında farklı idari birimlere; Oblast yani vilayet, Uezd yani kaza ve Volost yani bucak bölümlerinden oluşmuştur. Kırgızistan olarak bilinen toprakların büyük bir kısmı dört vilayete ayrılmıştır; Fergana (Andican, Namangan ve Oş kazabası), Yedisu (Tokmak, Prievalsk ve Bişkek kasabası), Sir-Derya (Seyhun) ve Semerkand

⁴⁷⁶Hamid Ziyayev, a.g.e., s.82,87-88,91.

⁴⁷⁷Mehmet Saray, a.g.e., s.21.

⁴⁷⁸Baymirza Hayit, a.g.e., s.78.

⁴⁷⁹Mehmet Saray, a.g.e., s.71.

⁴⁸⁰Hamid Ziyayev, a.g.e., s.130-131,133-134.

bölgeleridir. Ayrıca; Çarlık Yönetimi, İslami inançlara hoşgörü göstererek, geleneksel yasal sistemin büyük bir bölümünü de değiştirmeden bırakmıştır; böylelikle yerel suç davaları ile ilgilenilecek ve şeriatın adetlerine göre bu sorunlar çözülecektir. İdari reformlarla birlikte Çarlık Yönetimi, büyük bir yerleşim programını destekleyerek büyük bir bölümünde etnik Rusların ve diğer Slav milletlerinin oluşturduğu binlerce insanı Türkistan'a getirerek; Çarlık Yönetimi, binlerce çiftçi ailesinin Orta Rusya'dan ve Ukrayna'dan Türkistan'a göç etmesini desteklemiştir. Küçük Hokand kaleleri, büyük oranda karışık nüfusun bulunduğu önemli şehirler haline gelmiş ve bu şehir merkezleri sadece ticaretin oluşmasını sağlamamış, aynı zamanda da eski tarım aletlerini ve diğer araç gereçlerini de tamir eden ve yenilerini üreten yerler olarak oluşturulmuş ve yerel halkın sanayi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Yeni gelenlerin birçoğu, buğday ve diğer hububatın ticari üretiminde ve aynı zamanda; patates, sebze ve diğer ürünlerin yetiştirilmesinde uzmanlaşarak orta büyüklükte çiftlikler kurmuşlardır. Yine bu şehir merkezleri, yaygın hastalıklara karşı ilk defa aşılamaı başlatan ilk sağlık merkezlerine de ev sahipliği yapmıştır.⁴⁸¹

Ruslar, Türkistan'a hırsızlık, rüşvet ve ahlaksızlığın cirit attığı bir sömürü düzeni götürmüşlerdir. Rusların bu yolsuzluk ve zulüm dolu idare tarzı, Hokand halkını yeniden mücadeleye sevk etmiştir. Daha önce 1876'da Abdurrahman Abtabacı, önderliğinde başlayan milli ayaklanmaya katılanlar; Rusların aldıkları acımasız tedbirlere rağmen, tekrar teşkilatlanarak yeniden mücadeleye girişmişlerdir. Hokand Devleti'ni yeniden kurmak için harekete geçen halk, Hokand'ın başına geçmesini istediği Han namzetlerini Rusların üst üste reddetmeleri üzerine isyan etmişlerdir. 1885'de Oş şehrinde başlayan bu ayaklanmanın liderliğini "*Derviş Han Tora*" yapmıştır. Rus birlikleri komutanı General Bryantsev, Fergana halkını bir daha ayaklanmasın diye ayaklanmaya katılanları acımasızca katlettirmiştir. Fakat Rusların bu katı tutumu halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Kızgın halk kitlelerinin ayaklanmasına ve bütün Hokand'a yayılmasına vesile olmuştur. Hokand halkının bu milli direnişi 1898 yılına kadar devam etmiştir.

⁴⁸¹Rafis Abazov, "*Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar*", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1059-1061.

5.2.1. Dükçi İşan İsyanı ve Çin Devletinin Hokand'daki Faaliyetleri

Bundan önceki tüm ayaklanmaların maksadı tamamen Hokand Devleti'ni yeniden kurmaya yönelik iken; Andıcan ayaklanması ise; dinî bir nitelik arz eder, özellikle; “*Dükçi İşan*” olarak ün yapan İşan Muhammed Sabıroğlu, arkadaşları ile birlikte kurdukları 2.000 kişilik bir kuvvet ile Rusya'nın Orta Asya'da takip ettiği Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine karşı mücadeleye girişmişlerdir.⁴⁸²

Bu ayaklanmanın sebeplerini özellikle pamuk ziraatında ortaya çıkan suiistimaller, Kırgızlara ait topraklara Rus göçmenlerinin yerleştirilmesi ve Çarlık idaresinin Türkistan'da genel anlamda takip ettirdiği sömürü siyaseti oluşturmuştur. Ayaklanma ezilen Türkistan halkının, Rus idaresine karşı bir başkaldırısıdır.⁴⁸³

Bir din adamının önderliğinde başlayan bu yeni mücadele Rusları oldukça telaşlandırmıştır. İsyen kısa zamanda Margilan ve Oş şehirlerine yayılmıştır. Fakat isyana katılanların ellerinde modern silahlar olmadığı için mücadelelerini gece baskınları şeklinde yürütmeye çalışmışlardır. Ne var ki, Ruslar onların bu durumunu çok geçmeden öğrenmiş ve tedbirlerini alarak, 17 ya da 18 Mayıs 1898 gecesi Rus garnizonuna yapılacak baskını, Rusların haber alarak hazır bir durumda beklediği ortaya çıkmışsa da iş çoktan geçmiştir. Türkistan halkı büyük bir mağlubiyet ve ağır bir kayıp vermiştir. Ruslar, elde ettikleri zaferle yetinmeyerek ayaklanmaya katılanları askerî mahkemede ölüme mahkûm ederek 380 kişiyi idam ettirmiştir. Bu hadiselerden sonra bölgeyi ziyaret için gelen Rusların Türkistan Genel Valisi; Duhovskiy'i diz çökerek selamlamaları için halka baskı yapmaları, diz çökertip valiyi selamlamaya zorlamalarına karşılık yaklaşık 208 kişilik bir grup bunu reddedince Sibiry'a sürülmüşlerdir. 1898 ayaklanmasının etkileri Rus yetkililerinde büyük yankılar uyandırmıştır. Hokand halkının dini ve devleti için seve seve ölüme gittiğini gören Ruslar, bir taraftan askerî birliklerini takviye ederken diğer taraftan da bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenlerini silahlandırmaya başlamışlardır. Mesela, Yedi Su eyaleti valisi Baron Von Taube, Müslüman Kırgız Türklerinin yapacakları muhtemel bir ayaklanmaya karşı koymak maksadıyla o bölgeye gayri hukuki olarak yerleştirdiği yedi bin Rus göçmenine silah ve mermi dağıtmıştır. Bu tedbirlerle Ruslar, devletlerarası hukuka aykırı olarak işgal

⁴⁸²Mehmet Saray, “*Rusya'nın Türkistan'da Yayılması*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.988.

⁴⁸³Ercan Çelebi, “*Türkistan'da Rus Sömürü İdaresine Karşı İsyenlar: Abtabaçı Abdurrahman Bek ve Dükçi İşan İsyenları*”, S.146, İstanbul, Ekim 2003, s.188.

ettikleri Hokand'ı geçici olarak kontrol etme imkânı bulmuştur.⁴⁸⁴ Ayaklanma önderi İşan Muhammed Sabiroğlu (Fergana'da dindarlığıyla geniş halk kitleleri üzerinde nüfuz sahibi olan ve halk arasında *Dükçi (İğçi) İşan* adıyla tanınan *Şeyh Mehmet Ali'nin* çıkardığı isyan da halkın yabancı istilâsına karşı hissiyatını belirtmesi bakımından önemli tarihi vak'alardan biridir.) ve arkadaşları ile birlikte bu mücadele uğruna şehit olmuştur.⁴⁸⁵

Çin hükümeti 1820 yılında Hokand'a bir heyet göndererek Hocaların Doğu Türkistan'a dönmelerine mani olması halinde Hokand hükümetine yıllık 330 bin akçe vergi vermeyi ve Hokandlı tüccarların da serbestçe Doğu Türkistan şehirlerinde ticaret yapmaları hakkını teklif etmiş ve bu teklif de Hokand hükümdarı Ömer Han tarafından kabul edilmiştir. Bu antlaşma 1822'de Ömer Han'ın ani ölümü üzerine fazla uzamadan sona ermiştir. Yeni Hokand hükümdarı Mehmet Ali Han, babasının devrinde Hocalar üzerinde uygulanan bu baskıyı kaldırmış ve Doğu Türkistan Müslümanlarına yardım yapmaya başlamıştır. Yeni Hokand hükümdarının hoşgörülü tutumunu iyi değerlendiren Cihangir Hoca da kurmayı düşündüğü yeni ordusu için Kırgızlardan asker toplamaya çalışmıştır. Cihangir Hoca'nın ölümünden sonra ağabeyi olan Yusuf Hoca, Doğu Türkistan Müslümanları'na yardım için Hokand Hükümdarı Mehmet Ali Han'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Hokand Hükümdarı Mehmet Ali Han, 1830'da bir ordu hazırlatarak Doğu Türkistan'ın Çin işgalinden kurtuluşu için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Bu ordunun başına da Hokand ordu komutanı Hak Kuli ile Yusuf Hoca'yı geçirtmiştir.⁴⁸⁶

5.3. Hokand Hanlığının Osmanlı ve İngiltere Devletleri İle Olan Siyasi İlişkileri

1864 yılında Molla Alimkul, kuzeyde Ruslarla mücadele ederken Buhara Emiri Muzaffer, güneyden Hokand'a saldırınca iki ateş arasında kalmıştır. Bu durumda dış yardım almaksızın devletin kurtulması mümkün görünmediğinden; hem Osmanlı Devleti'ne hem de İngiltere'ye başvurmuştur. Hindistan'a gönderdiği Hacı Beg İshak isimli elçi aracılığıyla Hokand hanı, ülkesinin iki taraftan saldırıya uğradığını bildirerek ülkeleri arasındaki dostluğun hatırına, İngilizlerden silah ve askeri eğitmen ile bu

⁴⁸⁴Mehmet Saray, *a.g.m.*,s.989.

⁴⁸⁵İbrahim Yarkın, "*Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar*", Türk Kültürü Dergisi, S.87, Ocak 1970, s.217.

⁴⁸⁶Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Tarihi (Başlangıçtan 1878'e Kadar)*, İstanbul, 1997, s.117-119,121,123,125-127.

saldırıları durdurması konusunda aracılık yapmasını talep etmiştir. Fakat İngiltere tarafından bu istekleri olumlu karşılanmamıştır. Hokand hanı diğer elçisi Yakup Han Töre'yi de İstanbul'a göndermiştir. Hanın mektubu ve talepleri Osmanlı bürokrasi koridorlarında tartışılırken, Molla Alimkul'un Ruslar ile giriştiği çarpışmada öldüğü haberi gelmiştir. Osmanlı Devleti, hanlıkların kendi aralarındaki bu olumsuz mücadelesinden duyduğu üzüntü ve endişeye belirtmiş ve Buhara Emirine, Müslümanlar arasındaki dayanışmaya saygılı olması yönünde bir mektup yollamıştır.⁴⁸⁷

1860'ların sonuna doğru artan Rus saldırıları karşısında Osmanlı'dan yardım isteyen Hokand Hanı;⁴⁸⁸ Seyyid Muhammed Ömer Han, İstanbul'a gönderdiği elçisi Elhac Seyyid Kurban Efendi vasıtasıyla biat etmek istediğini bildirmiştir.⁴⁸⁹

Osmanlı Devleti, tarafından Türkistan'ın birliğini bozacağı endişesiyle önceleri hoş karşılanmamıştır. Ayrıca bölgeye dair Osmanlı başşehirine ulaşan haberler daha çok Buharalı elçiler vasıtası ile geldiğinden Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'nı tanımaktan kaçınmıştır.⁴⁹⁰

Buhara Emirliği, Hive ve Hokand hanlıklarını kendisine rakip olarak gördüğü için İstanbul'dan gönderilen “*nâme-i hümayunlardan*” umumiyetle onlara bahsetmediği, belki de kendi menfaatine daha uygun bulmuş olması da mümkündür. Bu süreçte Osmanlı Devleti de başlangıçtan beri Buhara Emirliğini, kendine muhatap edindiği için diğer hanlıkları pek nazar-ı dikkate almaması; Türkistan hanlıkları arasında bazı şikâyetlerin doğmasına neden olmuştur.⁴⁹¹

Nitekim Osmanlı Devleti'nin kabul etmediği Ömer Han'a gelince: “*O Türkistan hanları içinde belki de en liyakatlisi idi. Kaşgar'da hüküm süren "Hocalar" ı Çinlilerin tasallutundan kurtarmış, Kazak bozkırlarında Türkistan'a adım adım ilerleyen Ruslara karşı müstahkem Akmesjid kalesini yaptırmış, halkı tarafından çok sevilmiş ve hatta kendisi Müslümanların "Emirü'l-Mü'minin'i" ilan edilmiş ve çeşitli meziyetleri olan bir hükümdardır. O, cesur bir asker, dini bütün bir Müslüman ve iyi bir şair olup; "Azadi" mahlası ile yazdığı şiirlerini, bir antolojide toplamış ve 1822'de bir hastalık neticesinde vefat etmiş*” önemli bir şahsiyettir. Yerine ise, kabiliyetli bir genç olan oğlu Muhammed

⁴⁸⁷A. Ahat Andican, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, DK. Yay., 1.B., İstanbul, 2009, s.228-229.

⁴⁸⁸Alâeddin Yalçınkaya, Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze), Timaş Yay., İstanbul, 1997, s.91.

⁴⁸⁹Mehmet Saray, a.g.e., s.34.

⁴⁹⁰Enver Konukçu, a.g.m., s.216.

⁴⁹¹Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1775-1875), TTK. Yay., Ankara, 1994, s.31-32.

Ali geçmiştir. Bu dönemde de Hive, Hokand ve Buhara hanları İstanbul ile münasebetlerini dostane bir şekilde yürütmeye gayret etmişlerdir. Fakat gönderdikleri mektuplarla Padişaha bağlılıkların bildirirlerken, hiçbir zaman birbirleriyle yaptıkları mücadeleden bahsetmemişlerdir. Muhammed Ali Han, 1837 baharında İstanbul'a gönderdiği elçisi Zâhid Hoca vasıtasıyla Osmanlı hükûmetine ülkesinde vuku bulan gelişmeleri arz ettikten sonra, ordusunun eğitimi için bazı öğretmenler ile eğitim malzemesi rica etmişti.⁴⁹²

Osmanlı Devleti, askeri kitapların gönderilmesine ve askerlikten emekli olmuş gönüllü subayların Hokand'a öğretmen olarak gidebileceklerine dair bir de “*irade-i seniyesiye*” yayınlamıştır. Osmanlı kaynaklarında, padişahın bu “*irade-i seniyesinden*” sonra Hokand'a öğretmen veya uzman gönderilip gönderilmediği konusunda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu olay Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki son siyasi ilişki olmuştur.⁴⁹³

5.4. Hokand'da Basmacılık Faaliyetleri

1910 yılına gidilirken Ceditçilerin profili yavaş yavaş değişmeye başlamış özellikle; Genç Ceditçiler hâlâ geleneksel olarak eğitilmiş ailelerden gelirken, medrese eğitimleri de azalmaya başlamıştır. Tüm Ceditçilerin ortak noktası gibi Hokandlı İshak Han da bir ulema ailesinden gelmiştir.⁴⁹⁴

Bu yüzyılda Türkistan ve Hokand'da muhafazakâr ulemanın da desteğiyle “*Basmacılık*” adı altında yaklaşık on yıl sürecek olan Müslüman direnişini de meşrutiyet kazanmıştır. Bölgenin önemli bir kesiminde kurulan “*Türkistan Muhtar Hükümeti*”, Sovyet yetkilileri ve aydınları tarafından içeriği daima; coğrafi, sosyal ve siyasi bakımlardan kendi yaptıkları hareketlerine marjinal bir imaj vermek için yapıldığı bunun için “*Hokand Muhtariyeti*” ve “*Burjuva Demokratik Muhtariyeti*” adı altında bu teşkilatların kurulmasına imkan verildiğidir. Türkistan Muhtariyeti'nin kuruluşu ile ilgili haberleri Taşkend Sovyetlerinin de yayın organlarından olan; “*Naşa Gazeta*” ve “*Türkistanski Vedomosti*” gazeteleri şu şekilde vermişlerdir: “*Hokand'da ilan edilen muhtariyet bir kısım zenginler tarafından İşçi, Köylü ve Asker Hükümeti'ne karşı ortaya çıkan bir silahtır. Kongrede asker ve işçiler tarafından vekil yoktur. Bu karar yalnız*

⁴⁹²Mehmet Saray, a.g.e., s.3, 40-41.

⁴⁹³A. Ahat Andican, a.g.e., s.229-230.

⁴⁹⁴Adeeb Khalid, a.g.m., s.1105.

ulema ve zenginlerin kararı olduğundan demokrasi bunu onaylamayacaktır." demeçlerini vermeleri de manidardır.⁴⁹⁵

Hokand şehrinin işgali ile başlayan "*Basmacılık Hareketi*", Ruslara bir tepki olarak ortaya çıkmışsa da programsız, bir birliktelikten yoksun şekilde gelişmesi, silah bakımından düşmanları ile kıyaslanamayacak derecede zayıf olması bu hareketin en büyük eksikleri olmuş ve bu olumsuz etkenler beraberinde; başarısızlığı getirmiştir. Aynı şekilde; farklı siyasi bölgelerden beslenmesi bu hareketin bir çatı altında toplanmasını engellemiştir. Eğer bu olumsuz şartlar ortadan kalkmış olsaydı belki de Türkistan toprakları için tarihin seyrinin değişmesi işten bile olmayacaktır.⁴⁹⁶

Yine 1926'da Özbekistan Halk Komiserleri başkanlığına; getirilen Feyzullah Hocayev de Naşa Gazeta ile Türkistanski Vedomosti gazetelerine benzer fikirler ileri sürmüştür. Ona göre; *"Emekçiler kitlelerinin devrimi kurmak için canla başla silahlı mücadele yaptığı yıllarda, burjuvasının, Dutav ile monarşistler ile anlaşıp, Orta Asya'da en kara gerici mollalar ile ittifak yapıp "Hokand Muhtariyeti" kurduklarını köylüler iyi bilir. ... Bu muhtariyet burjuvasının ve sadece mahalli Özbek burjuvasının değil belki Bütün Rusya burjuvası sınıfının menfaatlerini korumak silahından başka ne idi?"*⁴⁹⁷ diyerek bu konuya tekrar atıfta bulunmuştur.

Hokand Basmacı Hareketi'nin, ilk askeri lideri, aynı şekilde Sibiry'a sürgünü olan ve kısa bir süre önce Hokand belediyesi tarafından Müslümanların müdafaasını yönetmek için seçilen kişi Ergeş Korbaşı yani Küçük Ergeş'tir. Hokand savunmasında sağ kurtulan adamları ile beraber Hokand şehri yakınlarında bulunan "*Baçır*" köyüne sığınmışsa da Ruslar tarafından 27 Şubat günü şehit edilmiştir. Onun ölümü üzerine Kette Ergeş, Basmacı Hareketi'nin lideri olmuştur. Margilan civarının sorumlu lideri olan Muhammed Emin Bek ile aralarının açılması neticesiyle 1919 başlarında Basmacı Hareketi iki büyük parçaya bölünmüştür.⁴⁹⁸

Bunların dışında; Oş şehrinde Hal Hoca, Andicanda Parpi Bek, Navkat civarında Muhiddin Bek, Nemenganda Aman Pehlivan, Mergilanda Kürşimet ve onun biraderi Nur Mehmet Bek, Özkend civarında Canıbek Kadı ile Nemengan Gaşabe Köyünde ise Rahman Kul Bek, diğer önemli Basmacı liderleridir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵Seyfettin Erşahin, *a.g.m.*, s.326.

⁴⁹⁶Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Yay., İstanbul, 2011, s.294.

⁴⁹⁷Seyfettin Erşahin, *a.g.m.*, s.326.

⁴⁹⁸Nurettin Hatunoğlu, *a.g.e.*, s.291-292.

⁴⁹⁹A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s.388.

1918 yılında “*Demokratik İhtilalci*” ve “*Meşrutiyetçi Demokrat*” gruplarının meşru güçlere karşı birlikte baş gösterdikleri olumlu tavır ne yazık ki yerini yaklaşık iki ay devam edecek olan düşman ve siyasi iktidar kavgasının içine Türkistan’ı çekecektir. Bu iki grubun olumsuz tavır ve kavgaları arasında kalan yerel halk üzerinde ise olumsuz etkiler bırakacaktır. Hokand’a yaşanan bu olaylarından sonra Basmacılar hızlı bir olumlu gelişme göstermiştir. Bu olumlu gelişmenin sebebi “*Geçici Türkistan Özerk Hükümeti’nin*” görevden alınması değil tam aksine bu olaylarla birlikte halka karşı yapılan zorbalıkların derecesinin artmış olmasıdır. Halkın haksızlığa ve zulme karşı tepkilerinin ortaya çıkmasıyla Basmacıların saflarına geniş bir katılım olmuştur. 1918 yılı yazına kadar Fergana’daki basmacı grupları, özellikle de büyük bir bölümü gönüllü olarak Hokand bölgesinde Irgas, yönetimi altında toplanmaya ve burada gerçek bir güç faktörünü oluşturmaya muvaffak olmuştur. Artık Fergana bölgesel olarak sınırlandırılmış askeri çatışmaların olduğu bir saha alanı haline dönüşmüştür. Bu çatışmalar da bir intikam ve nihayetinde ölüm kalım meselesi haline gelmiştir. Bunda Sovyet yönetiminin eksiklikleri ile halk üzerinde uyguladıkları olgunlaşmamış siyasi yaklaşımlar ile Basmacıların da heterojen yapıya ve geleneklerine bağlı kalması etken olmuştur. Sonuç itibariyle Fergana sahasına Basmacılar kendilerine özgü bir damga vurmayı başarmıştır.⁵⁰⁰

Basmacılar; en ağır şartlarda; kış günü ve sıcaklarda giyecek bulamamalarına, yetersiz yiyecek, yetersiz silah, parasızlık, barınacak yerin olmayışına, ilaç bulmamalarına... vs. ihtiyaçlarına rağmen yaşadıkları tüm bu zorluklara teslim olmamış ve silahlarını bırakıp Rus saflarına geçmemeleri de hayrete şayandır.⁵⁰¹

Fergana’daki bu cepheler, sadece olayın yayılmasıyla yaşanan; siyasi ve ideolojik problemlerle ilişkili olmayıp, askeri güçlerin bir kısmının da buraya aktarılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ferga’nın, Taşkend’e yakın bir mesafede bulunması ve tren yolu bağlantısının olması, Fergana Vadisi’ndeki ekonomik potansiyelin yeterli derecede kullanılmadığının da bir göstergesi olmuştur.⁵⁰² 1924’te Türkistan birçok cumhuriyete bölünürken; “*Hokand*”, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde bırakılmıştır.⁵⁰³

⁵⁰⁰Reinhard Eisener, “*Fergana Basmacılarının Ortaya Çıkması*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002, s.1384-1385.

⁵⁰¹Baymirza Hayit, Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), TDV Yay. , Ankara, 1997, s.185.

⁵⁰²Reinhard Eisener, a.g.m., s.1385-1386.

⁵⁰³Abdulkadir Macit, “*Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri*”, İLEM Yıllık, S.4, 2009, s.69.

5.5. Türkistan ve Hokand Milli Muhtariyetinin İlanı İle Hokand Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu

Rus General İgnatiyev'in "*Asya Masası*" başına geçmesinden sonra yapılan plan çerçevesi ile 1864 yılında Hokand Hanlığı'na ait Yese yani; Türkistan ve Hazret-i Sultan ile Evliya-Ata ve Çimkend'i işgal faaliyetlerini başlatmıştır. Aynı yıl yayınlanan "*Gorçakof Deklarasyonu*", bu işgallerle ilgili diplomatik prosedürün bir parçası olarak devam etmiş ve bu deklarasyon ile endişelerini dile getiren bu durumu protesto eden ve etmesi beklenen diğer ülkelere karşı, Rusya'nın cevabı ise sert olmuştur. Rusya, bir taraftan Taşkend'te çıkartılan oyunları sürdürerek iç karışıklıkları devam ettirmiş, diğer taraftan ise Rus askerlerinin şehri kuşatmasını desteklemiştir.⁵⁰⁴

Ruslar tarafından kurulan; Geçici Hükümet ile Bolşevik İşçi Partisi almış olduğu karar neticesinde; Türk ve Müslümanların bağımsızlık meselesini kendi programlarına almamaları, siyasetini de Mustafa Çokay kabul etmemiştir. 27 Kasım 1917 tarihinde "*Türkistan Otonomisi'ni*" yani "*Türkistan Birliği'nin*" kurulmasında görev almış ve bu teşkilatın başkanlığına yapılan seçim ile Muhammedcan Otınışbayoğlu, seçilmiştir. Mustafa Çokay, Kazan şehrinde beraber kurdukları "*Türkistan Birliği*" adlı bu gizli derneğin hesabındaki paraları Omsk şehrindeki bankadan almak için Sibiry'a gizlice giderken; Rus Kolçak askerleri tarafından tutuklanarak, hapse atılır ve kendisine ölüm cezası verilir. Sadrisk şehrinin hapishanesine mahkûmların nakli sırasında trenden kaçmayı başarır ve Krasnoviski'ye gelip oradan da Gürcistan'a geçer ve Bolşeviklerin Gürcistan'ı işgal etmesi üzerine de İstanbul'a, oradan da Batı Avrupa'ya geçerek Paris'e ulaşır.⁵⁰⁵

Genç Türkistan; anlamına gelen ve Türkistan milli istiklal fikrine hizmet edici aylık mecmuasını, *Yaş Türkistan Dergisi'nin* 1929 Aralık ayında çıkan birinci sayısında Mustafa Çokay, "*Bizim Yol*" adlı yazısının önsözünde o dönemdeki milli mücadele noktasında şu ifadeleri kullanır: "... Biz Türkistan'ın bağımsızlığını isteyenler milletimizin bağımsızlığı ve yurdumuz Türkistan'ın kurtuluşu için mücadele

⁵⁰⁴Orta Asya ve Kafkaslarda Siyaset Kısa Özet Kalayaof: <http://docplayer.biz.tr/31109002-Orta-asya-ve-kafkaslarda-siyaset.html>, s.5.

⁵⁰⁵İbrahim Kara, "*Büyük Türkistan Davasında Önemli Bir İsim Mustafa Çokayoğlu (1890-1941)*", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.119, İstanbul, 1996, s.30-31-32.

etmekteyiz... Türkistanlıların bunda başka yolu yok, olamaz ve olmasın” diyerek Türkistan Milli Meclisi’ni de desteklemiştir.⁵⁰⁶

Ekim İhtilâlinden sonra Lenin tarafından kaleme alınan; Rusya Amele ve Askeri Sovyetler Kongresi’nde tasdik olunarak yayınlanan Sulh Beyannamesi’nde, Milletler Hukuku hususundaki esaslara dayanılarak, 28 Kasım 1917’de toplanılan III. Türkistan Müslümanları Kurultayı’nda, Türkistan’ın Muhtariyeti ilan edilmiştir. Muhtariyeti, ilan eden bu Kurultay’da milletin her tabakasına mensup temsilciler yer almıştır. Kurultaya katılan üyelerin çoğunun amacı; Türkistan Müslümanları’nı bir merkezde toplayarak meşru bir yönetim altına aldıktan sonra, milli bir bütçe oluşturup ve milis kuvveti adı altında bir ordu kurmaktır. Ardından Osmanlı Devleti ve müttefikleriyle gizlice ilişkiye girerek kendilerine yapılacak yardımlarla Türkistan’ı; Rus istilasından kurtarmayı amaçlamıştır. Bu hazırlıkları tamamlandıktan sonra Türkistan Kurucu Meclisi’ni toplantıya çağırarak Türkistan’ın bağımsızlığı sürecini başlatmayı hedeflemiştir. Muhtariyet’in ilanı, bütün Türkistan halkını büyük sevince boğmuş, şehir ve kasabalarda büyük kutlama ve törenler yapılmış, halk Geçici Hükümete maddi ve manevi yardımda bulunmuştur. Türkistan Milli Meclisi, ülkede kültür düzeyinin düşük olması yüzünden işleri yürütebilecek kalifiye eleman bulmakta güçlük çektiğinden, hükümet işlerinde çalıştırılmak üzere Türk dünyasının en önemli kültür merkezlerinden biri olan Kazan ve Kafkasya’dan kişiler getirtmeyi ve Hazar Denizi’nde “*Nargen Adası’nda*” bulunan Osmanlı esirlerini dahi kaçırtıp Hokand’a getirmeyi planlamıştır. Bu maksatla da Bakü’ye özel bir heyet göndermiştir.⁵⁰⁷

Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 25 Kasım 1917’de Orta Asya’nın Bolşeviklere karşı politikasını tespit etmek üzere Hokand’a toplanan IV. Türkistan Müslümanları Kongresi ardından, Türkistan Millî Muhtariyeti’ni resmen ilan etmiştir.⁵⁰⁸

Taşkend Sovyet Komiserliği, 1917 başlarında Türkistan Müslümanları Kongresi’nin almış olduğu karar ile “*memleketi bizzat idare etme*” yetkisini reddetmiştir. Sovyet Komiserliği ile Milli Merkez arasında, memleketin ileride idare şekli üzerinde yapılan müzakerede olumlu sonuçlar alamayınca, Milli Merkez mümkün olduğunca çabuk davranarak, Türkistan’ın “*devlet*” olarak varlığını devam ettirmesi için bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Milli Merkez iki teşkilattan oluşmuştur.

⁵⁰⁶Ercan Çelebi, “*Türkistan Basın Tarihinde Önemli Bir Mecmua Yaş Türkistan Dergisi (Aralık 1929-Ağustos 1939)*”, Yeni Türkiye Dergisi, C.8, S.43, 2002, s.556.

⁵⁰⁷İsrafil Kurtcephe, Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilali Sırasında Türkistan, s.399-400.

⁵⁰⁸Abdulkadir Macit, *a.g.m.*, s.69.

Bunlardan birincisi; 17 Mart 1917’de Münevver Kari başkanlığında kurulmuş olan “İslam Şurası”, diğeri de Haziran 1917’de Şir Ali Lapin önderliğinde kurulmuş olan; “Ulema Cemiyeti’dir.” Fakat bu iki kuruluş arasında anlaşmazlık devam etmiştir. İslam Şurası; reformistlerin yani Ceditçilerin çoğunlukla olduğu teşkilat iken, Ulema Cemiyeti ise; çoğunlukla muhafazakâr çevrelerden meydana gelmiştir. Birinciler, Nisan 1917’den beri Türkistan için Muhtariyet idaresini isterken; İkinciler ise, Rus Parlamentosu’nun Türkistan’la ilgili planına göre bir “İslam Adliyesi’nin” kurulmasını istemişlerdir. Türkistan’daki bu iki teşkilat kendi arasında anlaşmazlığı devam ettirirken Sovyetler ise, bu coğrafyada ilerlemeye başlamıştır. Sovyetler, Türkistan Muhtariyetini tanımayı çıkarlarına ters gördüğünden; Türkistan Milli gruplarını, Taşkend’i terk etmeye mecbur bırakmıştır. “Türkistan Milli Merkezi”, Taşkend’i terk etme kararı alır ve milli davanın merkezi olarak Fergana Vadisi’ndeki Kokand yani Hokand şehrini seçerler. Bunun üzerine Kasım 1917’de İslam Şurası ve Ulema Cemiyeti derhal bir Türkistan Kongresi’ni toplama kararı alırlar. Meydana gelen bu ümitsiz vaziyet, her iki teşkilatı da aniden birleşmeye zorlamıştır. Toplanan kongre 180 delegenin katılımı ile açılmış ve şu kararlar alınmıştır:

1. Türkistan’ın hükümet şekli,
2. Türkistan’ın Güney-Doğu Federasyonu’na girmesi meselesi,
3. Bir İcra Komitesi’nin seçilmesi,
4. Türkistan’da bir Anayasa Meclisi’nin kurulmasıdır.

10 Aralık 1917’de vekiller, Demokratik ve Federatif Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde, Türkistan’ın “Mahalli Muhtar Cumhuriyeti” olarak kurulmasına karar vermişlerdir.⁵⁰⁹

Bu oluşuma Sosyalist Türkistanlılar da destek vermişlerdir. Bolşevik yanlısı Türkistan İşçi ve Köylü Birliği 27 Aralık 1917’de Petersburg’da Geçici Hükümeti’ne bir telgraf çekerek Hokand Hükümeti’nin Türkistan’ın tek meşru yönetimi olarak tanınmasını ve Taşkend Sovyetleri’nin tasfiye edilmesini istemiştir. Hatta Stalin’in 5 Ocak 1918’de; “eğer Türkistan işçi kitleleri böyle bir güce sahipse onları güç kullanarak dağıtmalıyız....” diyerek fikrini açıkça belirtmiştir. Ulema Cemiyeti, Ocak 1918’de bütün Rusları kâfir ve zalim olarak nitelendirip “Uluğ Türkistan Bildirisi’ni”

⁵⁰⁹ Baymirza Hayit, a.g.e., s.245-247.

yayınlayarak milli marşları ile kendi bağımsız federasyonlarını kurma kararlılığını tekrar göstermiştir.

Hokand Kurultay'ı 54 kişiden meydana gelen Halk Şurası, üyelerini seçmiştir. Bu Halk Şurasın da; 36 Türk, 18 Rus ve 1 Yahudi azadan oluşmuştur.⁵¹⁰ Şura, geçici bir parlamento vazifesini üzerine alarak, Şir Ali Lapin başkanlığında 11 Aralık 1918'de İcra Komitesi'ni yani on üyeden oluşan hükümetini seçmiştir.⁵¹¹

Hokand Geçici Milli Muhtariyet Hükümeti üyeleri ise; Mehmedcan Tınışbay; Hükümet Reisi ve Dâhiliye Nazırı (Mühendis, Sabık Rusya Devlet Duması üyesi), Mustafa Çokay; Türkistan Halk Şurası Reisi ve Hariciye Nazırı (Hukukçu), Ubeydullah Hoca; Harbiye Nazırı (Dava Vekili Hukukçu), Hidayet Beğ Yorgiliağaoğlu; Ziraat Nazırı (Ziraat Mühendis), İslam Şahinahmedoğlu; Maliye Nazırı, Mahmudoğlu Abidcan; İaşe Nazırı (Hokand Belediye Reisi Muavini), Mir Âdil; Nafia (Bayındırlık) Nazırı (Mergilan Belediye Reisi Muavini ve Fergana Vilayet Milli Şurası Reisi), Nasır Han Töre; Maarif Nazırı (Nemangânlı ulemâdan), Salamon Herzfeld; Yahudi Cemaati temsilcisi (Dâva vekili-Musevi), Abdurrahman Bek Urazay (Hukukçu) adlı kişilerden oluşmuştur.⁵¹²

Hokand ve Alaş-Orda hükümetlerinin birleşip kaynaşmaları ihtimaline karşılıklıta üç sandalye boş bırakılmıştır. Kongrede özellikle Türkistan'ın "*Güney-Doğu Federasyonu'na*" girmesi meselesi etraflıca görüşülmüştür. Devlet Federasyonu'nun kurulması fikrini ilk defa Ural Kazakları lideri anti Bolşevik Ataman Dutov'a aittir. Başkurdların önderi Zeki Velidi Togan'da bu planı onaylamıştır. Bu federasyon; 15.673.680 nüfuslu ki %82'si Müslüman olan ve 4.010.139 km². bir araziye içine almıştır. Bu federasyon; eski Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, eski Kazak Ordalarını yani Cüz'lerini ve Başkurdlar ile Orenburg Kazaklarının bölgelerinden meydana gelmesi amaçlanmıştır. "*Muhtar Türkistan Hükümeti'nin*" hâkimiyet sahası ise; 5 milyon 363 bin 941 nüfusu ile 1.524.765 km². araziye içine alacak şekilde hesaplanmıştır. Milli Hükümet, "*Milli Muhtariyeti'nin*" varlığını korumaya ve dış siyasetinin temellerini atmaya çalışmıştır. Bu süreçte 26 Aralık 1917'de Dışişleri Bakanı Çokay, Türkistan'da Alaş-Orda Hükümeti ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmeler de olumlu bir netice vermemiştir. Alaş-Orda Hükümeti, "*Rusya Kanun Yapıcı Meclisi'nin*" toplanmasını beklemiştir. Hâlbuki her iki hükümetin

⁵¹⁰ Ali Bademci, a.g.e., s.142.

⁵¹¹ Baymirza Hayit, a.g.e., s.247.

⁵¹² Ali Bademci, a.g.e., s.143.

birleşmesi için gereken şartlar teşkilatın temelinde zaten mevcut iken; Hokand Hükümeti'nin Reisicumhuru ve İçişleri Bakanı ile Alaş-Orda Hükümeti'nin İçişleri Bakanlığı görevleri Tınışbay ile her iki hükümetin Dışişleri Bakanlığı görevleri de Çokay'ın ellerinde bulunmasına rağmen iki hükümet uzlaşıp bir türlü bir araya gelememiştir. Hokand Hükümeti, Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin varlığını güven altında tutmaya çalışmışsa da mali güçlükler ile karşılaşmıştır. Bu sorun üzerine Maliye Bakanı Şah İslam, 15 Ocak 1918'de bu mali sıkıntıları gidermek için Halk Şurası toplantısında halktan 30 milyon som/rubleyle kısa vade ile kredi şeklinde alınmasını teklif etmiş ve bu teklif Halk Şurası onayından geçerek kabul edilmiştir. Bunun üzerine, Tınışbay istifa etmiştir. Halk Şurası; Ubeydullah Hoca'nın devlet başkanı olmasını teklif etmişse de Ubeydullah Hoca bunu kabul etmemiştir. Halk Şurası bu sefer; Mustafa Çokay'ı devlet başkanı, Ubeydullah Hoca'yı da onun yardımcısı olarak seçmiştir.⁵¹³

1918 yılı Ocak ayında, Muhtariyet Hükümeti; Hokand'a teşkil edilmek için Rusya tarafından gönderilen 600 kişilik milis kuvvetleri yerleştirmek adına “*Hokand Kalesi'nin*” Bolşevikler için boşaltılmasını talep etmişse de Hokand halkı ve “*Türk Milli Kuvvetleri*”, sahip oldukları muhtariyeti ellerinden kaçırmamak için Bolşevikler ile 14 gün sürecek olan savaşı başlatmıştır. Türk safhalarında çarpışmalara katılanların ellerinde sadece 600 tüfek varken, geriye kalanların ellerinde ise kılıç, kama, bıçak, çakı, taş ve sopalar olup savaşa bu şekilde katılmışlardır. Çar ordusu her türlü silahlarla desteklediği, Bolşevik askerleri de silahsız halka karşı; makinalı tüfek, top ve hatta zırhlı otomobiller yani tankları kullanmıştır. 14 gün süren bu kanlı savaştan sonra Türkler mağlup olmuş, 10 bin kayıp vermişlerdir. Hokand şehrinde Müslümanların yaşadığı kısmı; Ermeni ve Bolşevik güçler; baştanbaşa yakıp, yıkmış ve yağma etmiştir. Bu kanlı olaydan sonra Bolşevikler, Türkistan'ın bütün milli teşkilâtlarını ve gazetelerini kapatarak, matbaalarına el koymuş ve Milli Meclis üyelerinin çoğunu yakalayıp hapsedmiş geri kalanları da idam ettirmiştir.⁵¹⁴

1918 Şubatında Taşkend'ten yollanan Rus askeri birlikleri, Hokand Müslümanları'nın Mustafa Çokay başkanlığında kurdukları bu yeni hükümetini de devirmiştir.⁵¹⁵ Hükümetin elinde, ordusunda görev alan askerleri için yeterli silahı ve

⁵¹³Baymirza Hayit, a.g.e., s.247-249.

⁵¹⁴İsrafil Kurtcephe, a.g.m., s.401-402.

⁵¹⁵Yeşim Doğan, “1990 Sonrası Türk Dış Politikasında Dış Türkler Faktörü”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.45.

cephanesinin olmaması ayrıca bu silahları satın alacak mali bir kudrete de sahip olmaması da etken olmuştur.⁵¹⁶

Hükümet, Beyaz-Kızıl mücadelesi ve onların zıtlaşmalarından faydalanmış; hatta Beyazlardan bir grup Kafkasya cephesinde boşalan Rus askerlerinin ellerinde bulunan 25 bin kadar silahın temini için bizzat Harbiye Nazırı; Ubeydullah Hoca'yı görevlendirmişlerdir. Bütün bu gayretlere rağmen son anda Beyazların, Kızılar ile anlaşması dengeleri bozmuş ve Rus devleti güç kazanmıştır.⁵¹⁷

Taşkend'teki Rus İşçi, Asker ve Köylüler Şurası 31 Ocak 1918 yılında şu kararları almıştır:

1. Hokand Muhtar Hükümeti feshedilmeli ve üyeleri tutuklanmalıdır.
2. Hokand Hükümeti tüm idarelerini Sovyetlere teslim etmelidir.
3. Sovyet Çanişev, derhal Hokand Milis Şefliği'ne getirilmelidir.

14 Şubat 1918'de şehir, Kızılordu tarafından tamamen tahrip edilerek katliamlara maruz bırakılmıştır.⁵¹⁸

Hokand Hükümeti, Hokand Kalesi'ne kapanmış olan yaklaşık 45 Bolşevik askerinin bile hakkından gelememiş, sonunda Sovyet Harp Komiseri, Ossipov tarafından bu askerler kurtarılmış bu da Hokand Hükümeti'nin giderek zayıfladığını ve güç kaybettiğini göstermiştir. Hokand Devleti'nin bir kaç haftalık canlanışı başlamışsa da pek uzun vadeli olmamış,⁵¹⁹ Rus Kızıl Muhafız Birlikleri; Eski Hokand'ı kuşatarak, yaklaşık 14 bin kişiyi öldürüp Hokand Hükümeti'ne son vermiştir.⁵²⁰

Türkistan Milli Kurtuluş, mücadelesinde bu sefer “*Basmacı*” hareketinin ilham kaynağı ortaya çıkmıştır. Basmacılar'dan, gerek milli ordunun gerekse de polis teşkilatının kurulmasında bu süreçte geniş ölçüde faydalanılmış ve Çarlık idaresinin bu barışmaz düşmanı, kahraman mücahidlerden; Ergeş Korbaşı Hokand, M. Emin Bek Margilan... gibi Basmacılar, Jandarma Komutanlığı ve Polis Müdürlüğüne getirilerek mücadelenin başka bir boyutuna geçilmiştir.⁵²¹

⁵¹⁶Abdulvahap Kara, “*Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*”, DA Yay., İstanbul, 2002, s.128.

⁵¹⁷Ali Bademci, a.g.e., s.144-145.

⁵¹⁸Fazlur Rahman, “*Rusya'daki Türkler'e Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi (1917-1965)*”, Çev. Hakan Kırımlı, Türk Dünyası Araştırma Dergisi, İstanbul, 1983, s.146.

⁵¹⁹Sir Olaf Carof, Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., C.1., B.2., 1967, s.167.

⁵²⁰Seyfettin Erşahin, a.g.m., s.325.

⁵²¹Ali Bademci, a.g.e., s.145.

SONUÇ

Buhara, Harezmi (Hive), Hokand hanlık ve devletleri ile Kazak Alaş-Orda Özerk Devleti'nin birer bağımsız milli devletlerini oluşturmaya çalışırken, büyük bir hüsrana uğramış oldukları görülmektedir. Bunda Bolşevik Rusya Devleti'nin hanlıkları birbirine düşüren bir siyaset izlemesi kardeşi kardeşe yani Müslümanları birbirine kırdırması bu siyasetini uygularken de dostane bir hava içerisinde bunu gerçekleştirmeyi amaçlamasıdır. Bunun için ilk önce bu hanlık ve devletlerin güvenliğini sağlamış ardından bu hanlık ve devletleri bünyesine kendi “Komünist” rejiminin siyasi partilerini kurdurarak bu partiler aracılığı ile bu hanlık ve devletleri kendi istediği doğrultusunda dolaylıda olsa idame ettirmeye çalışmıştır. Hanlıkların ve devletlerin bu duruma düşmesinin en büyük nedeni ise birlikte ortak hareket edememeleri, yani başlarında duran ve kendi geleceklerinin devamında en büyük tehdit olan Rus emperyalizmini önemsememeleri, önemine vakıf olduktan sonra da artık çok geç kalmış olduklarıdır. Netice de bu saha ve alanlar artık Rusya, İngiltere, Çin devletlerinin ellerine geçme sürecine girmiştir.

Hanlıklar ve devletlerin bünyesinde emperyalizme karşı başlayan Rusya tarafından ise bir başkaldırı şeklinde aksettirilen “Basmacı Hareketi” ile Türkistan Coğrafyası farklı bir sürece girmiş ve ne yazık ki tıpkı modern eğitim sistemini ülkeye getirmeyi hedefleyen “Usul-i Cedit” okullarına karşılık sadece dini eğitimin devam etmesini ve eski sistemin devamı olan “Kadimcilik Hareketi” arasındaki iç sürtüşmeler Basmacı Hareketi'nde de ortaya çıkmıştır. Her seferinde yaşadıkları bu olumsuzluklara rağmen ders çıkartıp, birlikte hareket etmeleri gerekirken ne yazık ki ısrarla aynı hatalarını devam ettirmeleri bu hanlık ve devletlerin yıkılmasında en büyük faktör olmuştur.

Bu hareketlerin içinde yer alan önemli konum ve görevlerde bulunan kişi ve grupların birbirleri arasındaki yanlış anlaşılmalara, üstünlük ifadeleri, yanlış politikaları ve en önemlisi de Bolşevik Rusya ile ikili ilişkiler kurmaları olumsuz meyvesini vermeye başlamıştır. Özellikle bölgeye, Enver Paşa'nın katılmasıyla, halk arasında büyük bir sevgiyle karşılanmasına, “Emir ve Hanlardan” daha fazla taraftarının olmasına, bu durumun da hazmedilememesine ve neticesinde de Basmacı Hareketi'nin içinde yer alan İbrahim Lakay tarafından, Enver Paşa ve arkadaşlarının kısa sürelide olsa silahlarına el konulup, hapsedilmesine yine aynı duygular yer almaktadır.

Buna mukabil, Kurtuluş Savaşını sırasında Ankara Hükümeti'ne yapmış oldukları maddi yardım da azımsanmayacak kadar önemlidir. Fakat bu yapılan maddi yardımın ne kadarı Türkiye'ye ulaştığı da muammadır. Bir de bu yapılan yardımın sanki Rusya Devleti tarafından yapılmış gibi iç ve dış basında yanlış yansıtılmasının farkına varılması da bu süreçte önemlidir. İlk defa bu bilginin doğruluğunu ortaya çıkartan kişi ise 4 Mayıs 1970 tarihli "*Akşam Gazetesi'nde*" beyanda bulunan eski Dışışleri Bakanımız; Yusuf Kemal Tengirşenk'tir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgesi

Kafkasya, Asya Üstü ve Türkistan Vilayetleri Buhara ve Hive Hanlıkları, Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistik Mücmel Malumat, Der- Saadet-i Matbaay-ı Askeriye 1334 Harbi, Milli Kütüphane, Ankara, 2902/9090 Evrakı, s.43,5-8-59,52,54,56.

2. Kitaplar

ALBAYRAK, Recep: Afganistan Türkleri, Berikan Elektronik Basım Yay., Ankara.

ALPARGU, Mehmet: Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-1 Özbek ve Kazak Hanları, Ankara, 1994.

ANDİCAN, A. Ahat: Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Yay., İstanbul, 2009.

ANDİCAN, A. Ahat: Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler, Ayaz Tahir Türkistan İdi-Ural Vakfı Yay., İstanbul, 2006.

ARI, Kemal: İzmir'in Kurtuluşu ve Üçüncü Kılıç, Zeus Yay., İzmir.

AYAZ, Tahir: Türkistan İdil- Ural Vakfı, Proje Sorumlusu ve Yay. Editörü: Tülay Duran- A. Ahat Andican, Mustafa Çokayoğlu; "Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları", İstanbul, 2006.

BADEMCI, Ali: 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa, C.1., Ötüken Yay., İstanbul, 2008.

BADEMCI, Ali: 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa, C.2., Ötüken Yay., İstanbul, 2008.

BAL, Halil-ERAT, Muhammet: Türk Dünyasına Bakışlar, Da Yay., İstanbul, 2003.

BARDAKÇI, Murat; Enver, B.1., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015.

BARTHOLD. V. V. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yay., İstanbul, 1981.

BARTHOLD. V. V.: Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK. Yay., IV. Dizi, Seri 16., Ankara, 2006.

BAYKARA, Tuncer- TOGAN, Z. V. : Kültür Bakanlığı Yay., No: 1042., B.1., İzmir, 1988.

BENNIGSEN A.- QELQUEJAY, Lemercier C.: Stepte Ezan Seleri Rus Egemenliği Altındaki İslam'ın 400 Yılı, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yay., B.5., İstanbul,1997.

- BULDUK, Üçler: Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi, Berikan Yay., B.1., Ankara, 2006.
- C. QUELQUEJAY, LEMERCIER, A. Bennıgsen: Step'te Ezan Sesleri Rus Egemenliği Altında İslam'ın 400 Yılı, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yay., B.5., İstanbul, 1997.
- CAFEROĞLU, Ahmet: Türk Kavimleri, Enderum Kitapevi Yay., B.2., İstanbul, 1988.
- CAROF, Sir Olaf: Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar, Çev. Zerhan Yüksel, C.1., Tercüman 1001 Temel Eser 66 Yay., 1967.
- CUMABAY, Magcan: Türkistan İki Dünya Esigi Goy, Türkistan Er Türkün Beşıği Goy, Çev. Hasan BAHAR Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi,
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: Özgürlük Yolu Nurgocay Batur'un Anılarıyla Batur, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul, 2006.
- ÇELEBİ, Ercan: Türkistan'da Rus Sömürü İdaresine Karşı İsyandar: Abtabacı Abdurrahman Bek ve Dükçi İşan İsyandarları, Seri No.146., İstanbul, Ekim 2003.
- DEVLET, Nadir: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yay., İstanbul, 1993.
- FITRAT, Abdurrauf: Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası, Haz. Seyfettin Erşahin, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.
- GEDİKLİ, Yusuf: Bakırağa Bölüğünden Türkistana Enver Paşanın Yaveri Muhiddin Bey, Paraf Yay., B.1., İstanbul, 2011.
- GÖMEÇ, Saadettin: Kırgız Türkleri Tarihi, Berikan Yay., B.2., Ankara, 2009.
- GÖMEÇ, Saadettin: Osmanlı Devleti'nin Türkistan ve Doğu Politikası, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2000.
- GROUSSER, Rene: Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur, Çev. M. Resat Uzmen, Ötüken Yay., B.6., İstanbul, 2010.
- HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIğI Yay., Orta Asya'nın Dünu Bugünü- Yarını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1993.
- HATUNOĞLU, Nurettin: Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emirliği ve Âlim Han, Ötüken Yay., İstanbul, 2011.
- HAYİT, Barmirza: Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Yayın No: 261, Tarih ve Kültür Serisi: 6, Ankara, 1997.

- HAYİT, Barmirza: Türkistan Rusya ile Çin Arasında XVIII-XX. Asırda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdulkadir Sadak, Otağ Yay., Hollanda, 1971.
- HAYİT, Baymirza: Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Çev. Abdülkadir Sadak, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., VII. Dizi-Sa.161, Ankara, 1995.
- HAYİT, Baymirza: Milli Türkistan Hürriyet Davası “Milli Türkistan” Mecmuasından Bildirilgan Fikirler, Atatürk Yüksek kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.: 304., Ankara, 2004.
- KALKAN, Mustafa: Kırgızlar ve Kazaklar, Selenge Yay., İstanbul, 2006.
- KANLIDERE, Ahmet: Orta Asya Türk Tarihi, T. C. Anadolu Ünüv. Yay. No: 2288, Açık Öğretim Fakültesi Yay., No: 1285, B.4., Eskişehir, 2013.
- KİTAPÇI, Zekeriya: Türkistanda İslamiyet ve Türkler (İslamiyet’in Türkistanda İlk Yayılış Yılları ve İlk Müslüman Türklerin Mücadeleleri Orta Asya’da İslam Kültür ve Medeniyetine Giden Yol), B.1., Konya, Ocak 1998.
- KİTAPÇI, Zekeriya: Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, B.1., İstanbul, 1986.
- KLYASHTORNY G.S. – SUTANOV İ. T.: Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı, Rusçadan, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., 2.B., İstanbul, 2004.
- KÖÇER, Mehmet: Emanullah Dönemi Afganistan (1919-1929), Manas Yay., Elazığ, Nisan 2009.
- MACİT, Abdulkadir: Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri, İLEM Yıllık Yay., Seri 4., 2009.
- NELSON, Frye Richard: Orta Çağın Başarısı Buhârâ, Çev. Hasan Kurt, Bilig Yay., Ankara, 1998.
- NUR, Rıza: Türk Tarihi, Haz. E. Kılıç. C.4., Toker Yay., İstanbul, 1979.
- ÖZTUNA, Yılmaz: Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi Türkiye’nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi, Ötüken Yay., C.2, İstanbul, 1983.
- RADLOF, W: Sibirya’dan Seçmeler (Aus Sibirien), Çev. Ahmet Temir, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1976.
- RAŞİD, Ahmed: Orta Asya’nın Dirilişi (İslâm mı Milliyetçilik mi?), Çev. Osman Ç. Denitekin, Cep Kitapları Yay., B.1., İstanbul, 1996.

- ROY, Olivier: Yeni Orta Asya da Ulusların İmal Edilişi, Çev. Mehmet Morali, Metis Yay., B.3., İstanbul, 2009.
- SARAY, Mehmet: Doğu Türkistan Tarihi (Başlangıçtan 1878'e Kadar), İstanbul, 1997.
- SARAY, Mehmet: Özbek Türkleri Tarihi, Nesil Matbaacılık ve Yay., İstanbul, 1993.
- SARAY, Mehmet: Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1775-1875), TTK. Yay., Ankara, 1994.
- SARAY, Mehmet: Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri, Veli Yay., İstanbul, 1984.
- SCHUYLER, Eugene: Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Çev. Firdevs Çetin- Halil Çetin, Paradigma Yay., İstanbul, 2007.
- SUAVİ, Ali: Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, İstanbul, 1977.
- T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, Kazakistan Ülke Raporu, TİKA Yay., Ankara, 1993.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yay. 8., C.1, B.2., İstanbul, 1981.
- TÜRKİSTANLI, Abdullah Recep Baysun: Türkistan Milli Hareketleri, İstanbul, 1943.
- YALÇINKAYA, Alâeddin: Sömürgecilik- Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze), Timaş Yay., İstanbul, 1997.
- YENGİN, Naci: Atayurt'tan Anadolu'ya Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa, İstanbul, 2010.
- YILDIRIM, Kürşat: Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Ötüken Yay., İstanbul, 2013.
- ZARCONI, Thierry: Boukhara l'interdite 1830-1888 L'Occident moderne a la conquête d'une legend, Yasak Kent Buhara 1830-1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı, Çeviren; Ali Berkay, B.1., İstanbul, 2001.
- ZİYAYEV, Hamid: Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII-XX. Asır Başları), Çev. Ayhan Çelikbay, Ankara, 2007.

3. Makaleler

- ABAZOV, Rafis: “*Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002.
- AÇIK, Fatma: “*Özbekistan’da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti*”, Türk Yurdu, C.25., Ankara, 2005.
- AHMETOĞLU, Ali: “*Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat*”, SBD., S.22., İstanbul, 2009.
- ALPARGU, Mehmet: “*Türkistan Hanlıkları*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.8., Ankara, 2002.
- ARIKAN, Metin: “*Gaspıralı’nın Türk Dünyasına Tesirleri*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.5., S.1., İzmir, 2005.
- AYDOĞDUYEV, Muhammet: “*Türkmenistan*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.19., Ankara, 2002.
- AYTAÇ, Kemal: “*Gazi Mustafa Kemal, Din Politikası Üzerine Konuşmalar*”, Ankara Üniv., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay. No:5., B.1., Ankara, 1986.
- BABACAN, Hasan: “*Enver Paşa*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.13., Ankara, 2002.
- BABAYAR, Gaybullah: “*Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.2., Ankara, 2002.
- BAHAR, Hasan: “*Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi*”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1994.
- BAUMANN, Robert F.: “*Rusya’nın Türk Bölgesinde Yayılması*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- BAYRAKTAR, Rasim: “*Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler*”, Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.39., Erzurum.
- BİRAY, Nergis: “*Kazak Bozkırında Başkaldırı ve İsyanın Sesi: Ahmet Baytursınlı*”, Gazi Türkiyat Yay., S.16., 2015.
- ÇAPRAZ, Hayri: “*Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hakimiyet Kurması*”, SDÜ., Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.24., Aralık 2011.
- ÇELEBİ, Ercan: “*Türkistan Basın Tarihinde Önemli Bir Yaş Türkistan Dergisi (Aralık 1929-Ağustos 1939)*”, Yeni Türkiye Dergisi, C.8., S.43., 2002.

- ÇELEBİ, Ercan: “*Türkistan Basın Tarihinin Boyutları*”, Türk Dünyası Araştırmaları, S.170, İstanbul, 2007.
- ÇELİK, M. Bilal: “*Cengizli Hakimiyet Anlayışını Değiştirmeleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği*”, Akademik İncelemeler Dergisi, C.2., S.1.
- ÇİĞİR, Erman: “*Rusya’nın Batı Türkistan’da Yayılma Politikası (19. Yüzyıl-21. Yüzyıl Karşılaştırılması)*”, Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi, Yıl:1, S.1. Konya, 2009.
- DALKILIÇ, Mehmet: “*Buhara’nın İslamlaşmasında Kuteybe Bin Müslim’in Rolü*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.5., S.23.
- DONUK, Abdülkadir: “*Basmacı Hareketi*”, İslam Ansiklopedisi, TDV. Yay., C.V, Ankara, 1992.
- EİSNER, Reinhard: “*Fergana Basmacılarının Ortaya Çıkması*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002.
- ERŞAHİN, Seyfettin: “*Buhara’da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)*”, Dini Araştırmaları Dergisi, C.1, S.3., Ankara, 1999.
- ERŞAHİN, Seyfettin: “*Türkistan’ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığı Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler*”, AÜİFD, C.XLIV, S.1., 2003.
- ERTÜRK, Cabbar: “*Kızılordu’dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk’ün II. Dünya Harbi Hatıraları Türkistan Lejyonunun Oluşumu*”, Haz. Erol Cihangir, Turan Kültür Vakfı Yay., İstanbul, 2005
- GÜNDÜZ, Ahmet: “*1917 Bolşevik Devrimi*”, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, C.6., S.1., 2005.
- HATUNOĞLU, Nurettin: “*Buhara Hanlığı’nın Son Emiri Âlim Han’ın Vasiyeti ve Hazinesi*”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S.254., İstanbul, Şubat 2008.
- KAHHAR, Tahir: “*Türkistan Basınında Kuruluş Savaşı ve Atatürk*”, Türk Yurdu Dergisi, C.28., S.250., 2008.
- KAPAĞAN, Enver: “*Alaş-Orda Partisinin Kazak Aydınlanmasına Etkisi*”, ZfWT Yay., S.7. No:1., 2015.
- KARA, Abdulvahap: “*Türkistan Ateşi Mustafa Çokay’ın Hayatı ve Mücadelesi*”, İslam Araştırmaları Dergisi Yay., İstanbul, 2002.
- KARA, Füsun: “*Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002.

- KARA, Füsün: “*Küreselleşme Sürecinde Batı Türkistan Cumhuriyetleri ve Türkiye*”, TDA., İstanbul, Kasım-Aralık, 2005.
- KARA, İbrahim: “*Büyük Türkistanda Davasında Önemli Bir İsim Mustafa Çokayoğlu (1890-1941)*”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.119., İstanbul, 1996.
- KARAKURD, Muslihiddin: “*Türklerin Dostları: Armin Vambery (19.III.1832-15.IX.1913)*”, TKD., S.88., YILVIII.
- KASIMOV, Begali: “*Enver Paşa*”, Aktaran: Fatma Açık, Türk Yurdu Dergisi, C.32., S.299., Ankara, 2012.
- KAYMAZ, Zeki: “*İsmail Bey Gaspıralı’da Dilde Birlik Fikri*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.V., S.1., İzmir, 20005.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet: “*Teşkilat-ı Mahsusa, Yusuf Akçura ve 1916 Lozan Milletler Konferansı*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18. Ankara, 2002.
- KENDİRBAI, Gulnar: “*Alaş*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.13., Ankara, 2002.
- KHALİD, Adeeb: “*Ceditcilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002.
- KOÇAOĞLU, Osman: “*Türkistan (Türkistan Gençler Birliğine Verilen Konferanslar)*”, Türkistan Türk Gençler Birliği Yay. No:1., İstanbul, 1936.
- KOÇAOĞLU, Timur, “*Türk Subayları (1914-1923)*”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.8., İstanbul, Kasım 1987.
- KOÇAOĞLU, Timur: “*Türkistan’da Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)*”, Türk Dünyası İncelemeler Dergisi, S.IV., İzmir, 2000.
- KOÇAR, Çağatay: “*Türkistan’da Ceditçilik Hareketlerinin Başlaması*”, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, S.269., 1985.
- KONULÇU, Enver: “*Hokand Hanlığı*”, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.18., Ankara, 1998.
- KOVALSKAYA, Svetlana: “*Kazakistan’da Ceditçilik*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18, Ankara, 2002.
- KURT, Hasan: “*Orta Çağ Başarısı Buhara*”, AÜİFD., C.XLI, Ankara, 2000.
- ÖKTEM, A. Naim: “*Osman Kocaoğlu’nun Ardından*”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, S.71., Yıl VI.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim: “*Harizm*”, İslam Ansiklopedisi TDV., C.16., 1998.

- ÖZBEK, Nadir: “*Zeki Velidi Togan ve Milletler Sorunu Küçük Başkurdistan’dan, Büyük Türkistan’a*”, Toplumsal Tarih Dergisi, S.44., Ağustos 1997.
- PEKACAR, Çetin: “*Pamir Kırgız Türkler*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Dergisi, C.3., S.16., 1997.
- POUJOL, Catherine: “*Hokand*”, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.18., Ankara, 1998.
- RAHMAN, Fazlur: “*Rusya’daki Türkler’e Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi (1917-1965)*”, Çev. Hakan Kırımlı, Türk Dünyası Araştırma Dergisi, İstanbul, 1983.
- SARAY, Mehmet: “*Rusya’nın Türkistan’da Yayılması*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002.
- SARAY, Mehmet: “*Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti’nin Türkistan Siyaseti*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.4., İzmir, 2000.
- SOMUNCUOĞLU, Tümen: “*19. Asır Başlarında İdil boyu Tatarlarının Türkistan’daki Faaliyetleri*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. VIII. S.2.
- SOYEGOV, İlyas: “*Buhara Cumhuriyet’inde Görev Alan Türkiyeliler ve Türkmen Arkadaşları*”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S.218., İstanbul, Şubat 2005.
- ŞEŞEN, Ramazan: “*Buhara Mâvereünnehir’de Tarihi Bir Şehir*”, İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV. Yay., C.6., 1992.
- TEKİN, Feridun. “*Hive Hanlığı*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.8., Ankara, 2002.
- TEKİN, Feridun: “*19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehi, Beyani)*”, Akademik Bakış Yay., C.2., S.3., 2008.
- TUNALI, Yağmur: “*Semerkand-Buhara*”, Türk Yurdu Dergisi, S.246., C.28., Şubat 2008, Ankara.
- TÜRK, Vahit: “*Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002.
- TÜRKMEN, Fikret: “*Gaspıralı İsmail Bey’e Göre “Fikirde Birlik” İdeali*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.V., S.1., İzmir, 2005.
- TÜRKOĞLU, İsmail: “*Şeybani Han*” ve “*Şeybaniler*”, İslam Ansiklopedisi, C.39.
- YAMAN, Ertuğrul: “*Osmanlıdan Günümüze Türkistan- Türkiye Kültürel İlişkilerine Genel Bir Bakış Osman (Osman Hoca) Kocaoğlu*”, İslami Araştırmalar Dergisi, C.12., S.2., 1999.

- YAPICI, Utku: “Sovyet Sonrası Estonya ve Kazakistan’da Devlet Merkezli Tarih Yazımı Süreçlerinin Milliyetçilik Bağlamında Karşılaştırılmalı Analizi”, C.4., S.8., 2009.
- YARKIN, İbrahim: “Türkistan’da Türk Birliği Fikrinin Gelişmesi”, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1975.
- YARKIN, İbrahim: “Türkistan’ın Cedidcilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudi (1874-1919)”, Türk Kültürü Dergisi, S.90, Ankara, 1970.
- YARKIN, İbrahim: “Türkistan’da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar”, TKD., S.87, Ocak 1970.
- YAROSHEVSKI: “Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti (1920-1924): Kazanılmış Kimlik, Sorunlu Meşruiyet”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yay., C.18., Ankara, 2002.
- YAZICI, Tahir: “Fergana”, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.12., Ankara, 1995.
- YEL, Selma: “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.24., Ankara, Kasım 1999-2003.
- YILMAZ, Salih: “Münis ve Agehi’nin “Firdevs-ül İkbâl” Adlı Eserinde Geçen Karakalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar”, TDA. Dergisi, S.145., 2003.

4. Tezler

DOĞAN, Yeşim: “1990 Sonrası Türk Dış Politikasında Dış Faktörler”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

GÖKÇE, Mustafa: “Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu”, AÜSBE., TABD., Doktora Tezi, Ankara, 2007.

GÖRÜCÜ, Çağdaş: “Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarih Yazımı”, Ankara Üniv., SBE, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi ABD, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

HACIOSMANOĞLU, Elif: “Rusya’nın Orta Asya Hanlıklarının İşgalinin Son Safhası (1864-1884)”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. SBETAD, Orta Çağ Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

HATUNOĞLU, Nurettin: “Buhara Hanlığı’nın Son Emiri Âlim Han ve Dönem (1911-1920)”, Gazi Üniv. SBE. TABD. Yakınçağ Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2010.

KARA, Fusun: “Özbekistan Tarihi (1917-1991)”, Fırat Üniv., SBE. Tarih ABD., Doktora Tezi, Elazığ, 1999.

KARA, İlyas: “Basmacılık Hareketinde Enver”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv., SBE, TABD, Ortaçağ Tarihi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

KÜÇÜK, Özkan: “Sovyet Dönemi Özbekistan’ın Ekonomik Durumu”, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006.

MOEİN, Forouzan: “Türkmenistan- İran İlişkileri ve 19. Yüzyılda Bölge Üzerinde Rusya- B. Britanya Mücadelesi”, Yüksek Lisans Tezi, SBE, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 2005.

YÜCEL, Levent: “Türkistan Üzerinde Çin Halk Cumhuriyeti’nin Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu ile Rekabeti”, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2008.

5. Web Kaynaklar

<http://www.forumtutku.com/tarih/12780-kokeni-cok-eskilere-dayanan-buhara.html>

<http://docplayer.biz.tr/922976-Belgelerle-osmanli-turkistan-iliskileri.html>

<http://archive.is/HfFkS>

<http://www.dunyabulteni.net/haber/298287/zeki-velidi-toganin-mustafa-kemale-yazdigi-mektup>

https://www.facebook.com/timur.kocaoglu.1?fref=pb&hc_location=friends_tab

<http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/download/260/250>

<https://www.youtube.com/watch?v=uLt1Ga4q8vY>

<https://www.youtube.com/watch?v=S0wJ7HLnNdo>

<http://www.sarrafoglu.com/taksim-anitindaki-iki-rus-general-i>

<http://www.sarrafoglu.com/taksim-anitindaki-iki-rus-general-i>

<kim/,https://onedio.com/haber/taksim-cumhuriyet-aniti-nin-uzerindeki-heykellerin-ve-imgelerin-sasirtici-hikayesi-723088>

[beyazarifakbas@hotmail.com,](mailto:beyazarifakbas@hotmail.com)

<http://oaji.net/articles/2017/569-1500895927.pdf>

[http://www.academia.edu/9137618/%C3%9C%C3%87_MEDEN%C4%B0YET_KAV%C5%9EA%C4%9EINDA_KAZAK_AYDINLARI_1,](http://www.academia.edu/9137618/%C3%9C%C3%87_MEDEN%C4%B0YET_KAV%C5%9EA%C4%9EINDA_KAZAK_AYDINLARI_1)

[http://www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2007BAHAR/kalkan.mustafa.s.123-141.sovyetler%20dnemnde%20kazakların%20g%20hareketler.pdf ,](http://www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2007BAHAR/kalkan.mustafa.s.123-141.sovyetler%20dnemnde%20kazakların%20g%20hareketler.pdf)

<https://slidex.tips/downloadFile/trk-cumhuriyetleri-nte-amalar-indekiler-yazar-profdr-hsan-gne?preview=1>

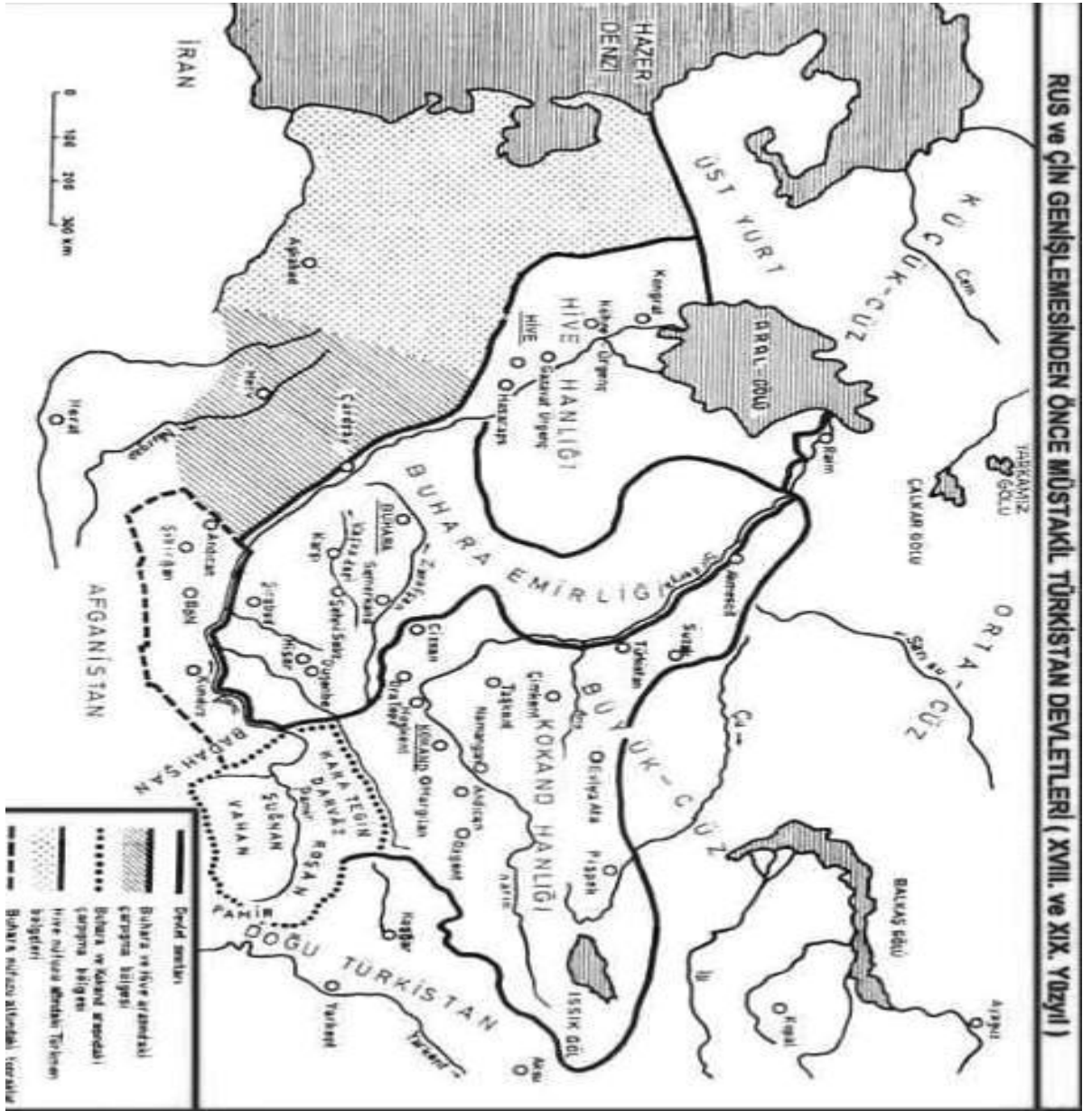
<http://docplayer.biz.tr/31109002-Orta-asya-ve-kafkaslarda-siyaset.html>

EKLER

Ek 1. Orjinallik Raporu

Ek 2. Resimler

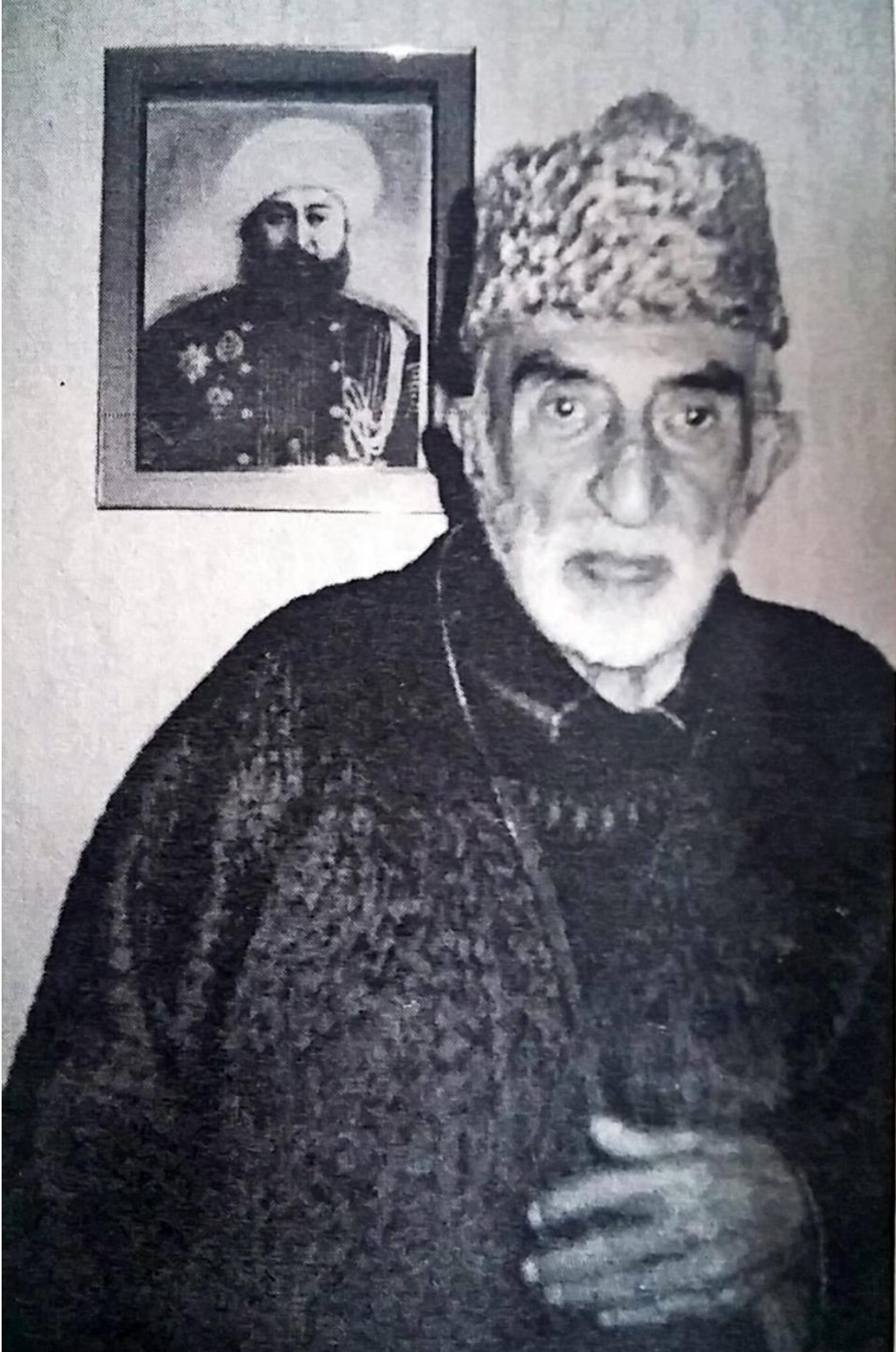
Resim 1. XVIII-XIX. yüzyılda, Türkistan sahasında yer alan; Buhara-Harezm (Hive) ve Hokand Hanlıkları'nın fiziki yapılarını gösterir.

Resim 2. Buhara'nın Son Emiri Âlim Han'ın yerel kıyafetler içerisindeki fotoğrafıdır.

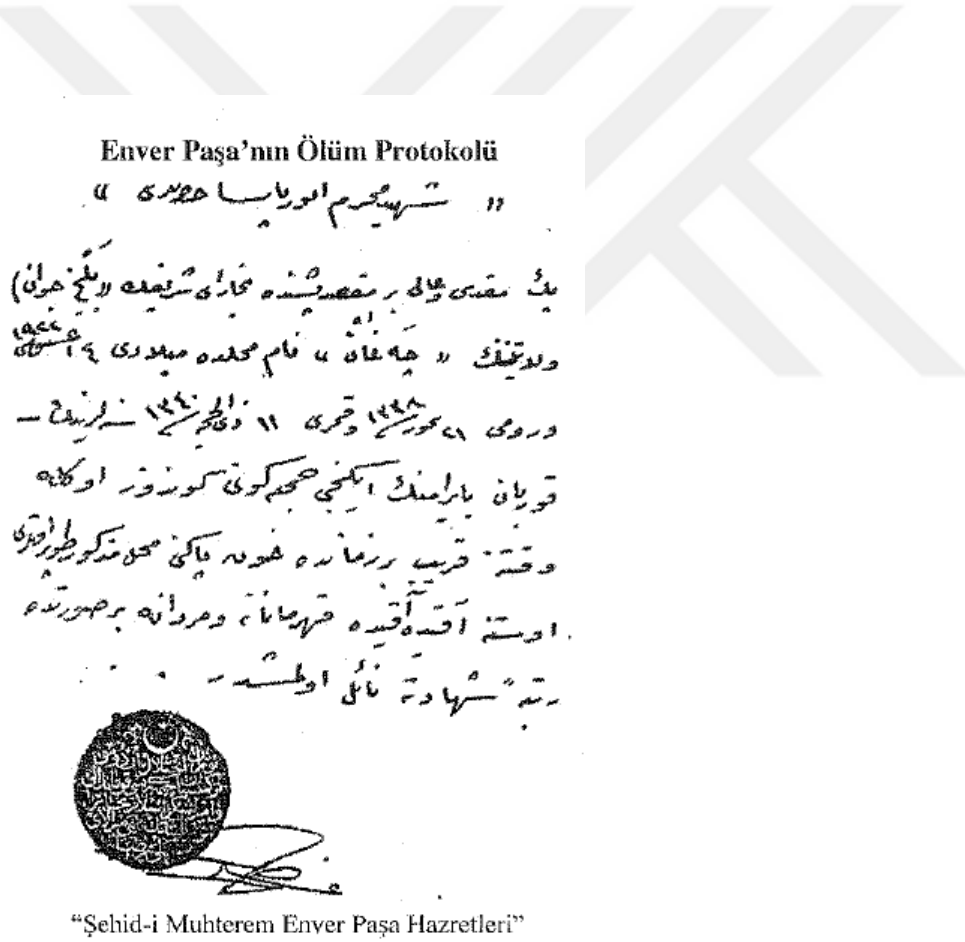
Resim 3. Âlim Han'ın çocuklarının 1993'te Özbekistan ziyareti

Resim 4. Âlim Han'ın Abdulrahim Âlimi, Naci Yengin Arşivi

Resim 5. Âlim Han'ın oğlu Abdulkebir Yüce ve Gazeteci Yazar; Naci Yengin

Resim 6. Enver Paşa'nın Ölüm Protokolü (Orijinal Metin)

Enver Paşa'nın Ölüm Protokolü için yazılmış mektubun içeriği:

Pek mukaddes ve âli bir maksat peşinde Buhara-yi Şerifin “Belh-i Cevan” vilayetinin “Çegan” adındaki mahallinde Miladi 4 Ağustos 1922 ve Rumi 21 Temmuz 1338 ve Kameri 11 Zilhicce 1340 senelerinin, Kurban Bayramının ikinci Cuma gündüz öğle vaktine karip bir zamanda hun-i pakini mahall-i mezkûr toprakları üstüne akıta akıta kahramanane ve merdane bir surette rütbe-i şehadete nail oldu.

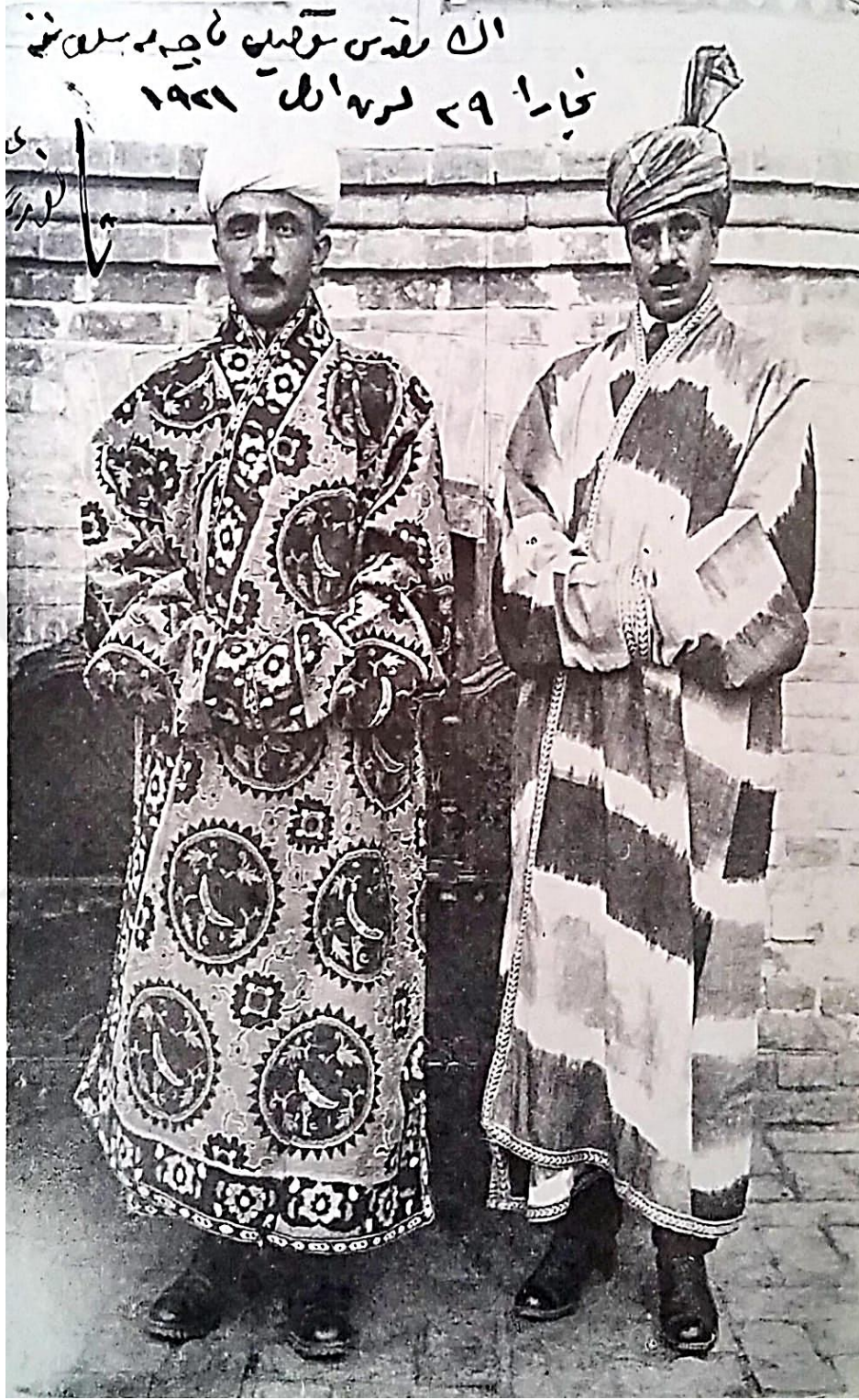
Turan İhtilal Ordusu

Türkistan Cephesi Kumandanı ve

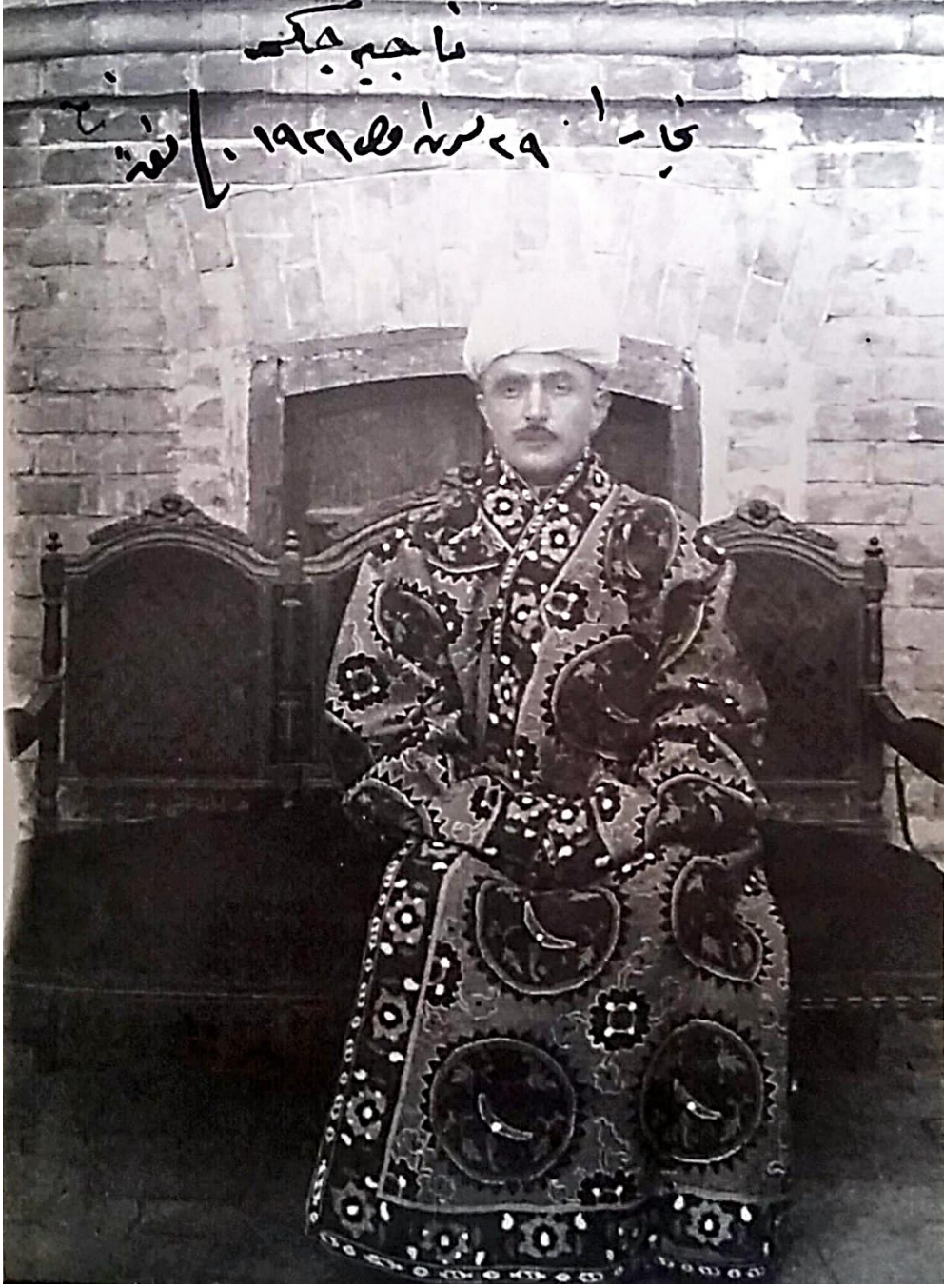
Emir-i Leşker-i İslam-ı Buhara Enver Paşanın Naibi Miralay

ALİ RIZA

Resim 7. Enver Paşa'nın Ölüm Protokolü (Türkçe Metni)

Resim 8. Enver Paşa ve Hacı Sami Bey, 29 Ekim 1921’de Buharada, Buhara’nın mahallî giysisi “*çapan*” ile Enver, Naciye Sultana gönderdiği fotoğrafı “En mukaddes sevgili Naciye’me Sultanım’a. Buhara, 29 Teşrinevvel 1921 Enver’in” diye yazıp imzalanmış

Resim 9. Enver Paşa'nın 29 Ekim 1921'de Buhara'da, mahalli giysi "çapan" ile çektirip Naciye Sultan'a gönderdiği ve Naciyecigime, Enverin" diye imzaladığı fotoğrafı

"Belcivan, Darvaz, Gölâb, Karategin:
Devlet Bey, İşan Sultan, Paşa Hoca, Fuzeyl Bey,

Azîz vatanınızın mübârek topraklarının her köşesinde yerleşerek, istiklâl mefhumuna hançer saplayan Bolşevik askerlerinin memleketinizi terketmeleri hususunda sizler ile berâber çalışmak maksadıyla aranızda geldim. İşe, Düşenbe'den başlamak istiyorum. Düşmân-ı din olan Bolşevikler'i, Düşenbe'den taretmek için beraber çalışmak üzere, en yakın zamanda Düşenbe'de isbat-ı vücûd etmenizi rica eder, maiyyetinizde bulunan muhterem mücâhidlere muhabbetlerimin iblâğım istirham ederim. 23 Rebîülevvel 1340 (24 Kasım 1921)

Dâmâd-ı Halifetü'l-Müslimîn
Enver"

Resim 12. Vesika 9'un Türkçe metni

"Lakay Leşkerbaşı Mücâhid-i Muhterem İbrahim Bey,

Buhâra-yı Şerif'in muazzez toprağında hiçbir hakkı olmadığı halde, vatanınızın her köşesine asker yığarak, vatanın asıl sahiplerine tahakküm ve iz'aç etmekte bulunan Bolşevik kuvvetlerinin, Buhâra topraklarını terketmeleri hususunda sarfedilen gayretleri bir hedefe tevcih etmek ve müttehid bir cebheden düşmân-ı din olan Bolşevikler'e karşı sevk ve idaresini uhdeme alarak, başınızda beraber çalışmak üzere, yarın Göktaş'ta bulunacağım. Beraberimde bulunan zabıt ve efradın iâşe ve ibateleri için karargâhınızda veya münâsib görebileceğiniz herhangi bir yerde, ihzârât-ı lâzime bulunmanızı rica eder bilvesile muhabbetlerimi takdim ederim. 23 Rebîülevvel 1921 (24 Kasım).

Dâmâd-ı Halifetü'l-Müslimîn
Enver"

Resim 13. Vesika 10'un Türkçe metni

Resim 14. Türkiye'ye nakledilmeden önce Enver Paşa'nın Tacikistan'daki Mezarı (ok ile gösterilen), Devletmend Bey'in mezarı ile yan yanadır.

Resim 15. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı; Osman Kocaoğlu'nun vesikalik fotoğrafıdır.

Resim 16. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı; Osman Kocaoğlu'nun mezarıdır.

Resim 17. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı; Osman Kocaoğlu'nun mezarı ve mezarın başında oturan kişi, oğlu Timur Kocaoğlu'dur.

Resim 18. Buhara Halk Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı; Osman Kocaoğlu'nun Üsküdar/ Özbekler Tekkesi'ndeki Mezarı, yanında ayakta duran kişi, yine merhumun oğlu; Timur Kocaoğlu'dur.

Resim 19. Kurtuluş Milli Mücadelesinde Anadolu'da önemli bir rol üstlenen Özbekler Tekkesi, İstanbul/Üsküdar

Resim 20. Buhara'dan gelen kılıçlar Mustafa Kemal ve İsmet Paşaların belinde...

Resim 21. Taksim Atatürk Anıtı’da yer alan; elinde şapka tutan Sovyet Rus Generali Mihail Vasiliyeviç Frunze ile solundaki kişi de diğer Sovyet Generali, Kliment Vorosilov’dur.

ÖZGEÇMİŞ

1977 tarihinde Elazığ'ın Keban ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Keban'da yaptı. Ardından Yükseköğrenimini Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi “*Tarih*” bölümünde tamamladı. Mezun olduktan sonra Tarih Öğretmenliği görevini; Diyarbakır, Elazığ'da sürdürdü. Şuan halen bu görevini Elazığ, Kovancılar ilçesinde devam ettirmektedir.

